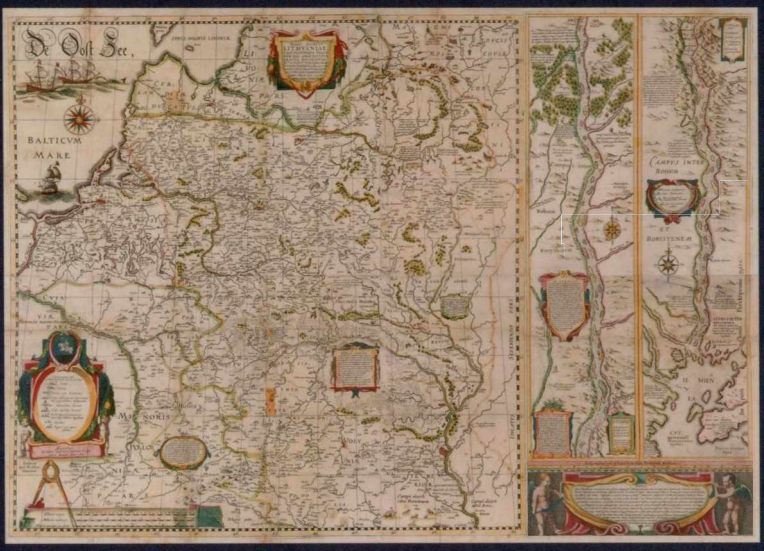

Ingė Lukšaitė

Kai tikėjimas keitė pasaulį...

Reformacija Lietuvoje

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras

reformacijai
500
1517 / 2017

Ingė Lukšaitė

Kai tikėjimas keitė pasaulį...

Reformacija Lietuvoje

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras
VILNIUS, 2017

Knygos leidybą parėmė

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma,
viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių
tinklais internete, platinti jo kopijas – parduoti, nuomoti,
teikti panaudai, be autoriaus sutikimo išleisti ir versti.
Taip pat draudžiama šį kūrinį, esantį bibliotekose,
mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose,
viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių
tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

© Ingė Lukšaitė, 2017
© Albertas Broga, apipavidalinimas, 2017
© Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017

ISBN 978-5-420-01795-1

Turinys

Reformacijos pradžia Europoje ir Šiaurės rytų Baltijos regione | 7

Reformacijos pradžia Europoje | 7

Reformacijos pradžia Šiaurės rytų Baltijos regione | 26

Reformacijos pradžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje | 35

Ar buvo pagrindas Reformacijai plisti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje? | 35

Kokiais keliais plito Reformacijos idėjos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje | 42

Pirmieji Reformacijos veikėjai ir pirmosios institucijos | 48

Reformacija Mažojoje Lietuvoje Evangelikų liuteronų bažnyčios kūrimosi ir įsitvirtinimo laikotarpiu | 53

Reformacija Mažojoje Lietuvoje XVI amžiaus trečiąjį–septintąjį dešimtmečius | 53

Liaudies kultūra ir liaudies tikėjimas | 58

Prūsijos Kunigaikštystės valdžios ir Evangelikų liuteronų bažnyčios vadovų pastangos keisti liaudies kultūrą ir tikėjimą | 61

Karaliaučiaus universiteto įsteigimas | 65

Lietuviškos spaudos pradžia XVI amžiaus penktąjį–aštuntąjį dešimtmečius | 69

Bažnyčios veikla Prūsijos Kunigaikštystėje įsigalint liuteroniškajai ortodoksijai | 79

Lietuviškų bažnyčių kunigai | 84

Lietuviškos knygos parapijiečiams ir kunigams | 90

Reformacijos plitimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus antrojoje pusėje–XVII amžiaus pradžioje | 98

Reformacijos plitimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ypatybės | 98

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų reformatų bažnyčios organizavimasis ir veikla XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius | 106

Lietuvos brolių bažnyčia | 117

Liuteronų bažnyčios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje | 129

Skirtingai tikinčiųjų taikaus sambūvio laikai – XVI amžiaus aštuntasis dešimtmetis–XVII amžiaus pradžia | 136

Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir valstybė | 153

Evangelikų liuteronų bažnyčia Prūsijos Kunigaikštystėje ir Mažoji Lietuva XVII amžiaus antrąjį–septintąjį dešimtmečius | 161

Prūsijos Kunigaikštystės kelias į suverenumą ir Reformacijos raidos pokyčiai | 161

Lietuviški leidiniai ir jų reikšmė Mažosios Lietuvos gyventojų kultūrai | 171

Reformacijos saulėlydis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, XVII amžiaus antrasis dešimtmetis–XVII amžiaus vidurys | 178

Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kintančiomis istorinėmis aplinkybėmis | 178

Evangelikų bažnyčių veikla ir taikymasis prie naujų istorinių aplinkybių | 187

Svarbūs visi parapijiečiai | 206

Ką Reformacija pakeitė Lietuvos kultūroje | 212

Literatūra | 222

Asmenų rodyklė | 231

Vietovių rodyklė | 236

Reformacijos pradžia Europoje ir Šiaurės rytų Baltijos regione

Reformacijos pradžia Europoje

Žmonija gyvena jau daugelį tūkstantmečių, bet kai kurie jos istorijos šimtmečiai išsiskiria įvykių svarba ateinantiems laikams, visuomenės gyvenimo kaitos greičiu, ypatingų asmenybių veikla, kurią žmonės prisimena daugelį amžių, vertina ir mano, jog būtina tai prisiminti. Tokie šimtmečiai žymi istorijos raidos lūžius, baigia vienus ir kartu pradeda kitus ilgus epochomis vadinamus laikotarpius. Vienas tokių Europos istorijoje buvo XVI amžius. Nors Europos kraštų raida labai skyrėsi, daugumos visuomenių, tautų, valstybių plėtros sąlygos buvo skirtingos, bet jos visos pakluso galingam istorijos kaitos ritmui, o kurioje nors šalyje kilę kaitos impulsai, nors ir ne iš karto, nuvilnijo per viso žemyno šalis.

Jau XV amžiaus antrojoje pusėje, ypač amžiaus pabaigoje, buvo juntami sparčiai bręstantys pokyčiai. Ženklų būta nemažai. Šiaurės Italijoje klostęsis humanistinis mąstymo būdas, išreikštas renesanso stiliumi, iki XVI amžiaus pabaigos pasiekė beveik visas Europos šalis. Tiesa, jis buvo būdingas visuomenės viršūnėms, o žemutiniams sluoksniams tapo prieinamas daugiausia per vaizduojamąjį meną, kai buvo kuriamas viešosios paskirties erdvėms, pastatams. Šis mąstymo būdas, kartu ir stilius veikė visuomenę architektūros formomis, skulptūromis šventyklų interjeruose. Visų gyvenimo sričių pokyčius brandino techninė pažanga, nors iš karto ji nebuvo ryški.

Iš pradžių nedaug kas iš Europos šalių, esančių toliau nuo Vakarų Europos jūrinių valstybių, sužinojo apie į „pasaulio kraštą“ iškeliavusius Portugalijos, Ispanijos, kiek vėliau Anglijos laivus, bet europiečių pasaulio suvokimas sparčiai plėtėsi ir apėmė visą Žemės rutulį: 1488 metais Bartolomėjus Diasas atrado Gerosios Vilties kyšulį; 1492 metais – Kristupas Kolumbas Ameriką; 1498 metais – Vaskas da Gama apiplaukė Afriką ir rado jūrų kelią į Indiją; 1519–1522 metais – Fernandas Magelanas ir Chuanas Sebastianas Elkanas apiplaukė aplink pasaulį. Praėjus keliems dešimtmečiams į europiečiams naujų kraštų ieškojimą įsitraukė ir kitos šalys – Nyderlandai ir Prancūzija. Europos jūreiviai dar visą XVII amžių ieškojo jiems nežinomų žemių, kuriose ateiviai iš Europos pradėjo kurti kolonijas; taip prasidėjo kolonijizmo laikotarpis, kurio padariniai aiškiai jaučiami ir dabar. Kartu šie atradimai skatino Europoje komercinę revoliuciją, kita kryptimi pakreipė prekybos kelius: menko sausumos šilko kelio reikšmė, Vidužemio jūros valstybių prekybinė galia, didėjo Vakarų ir Šiaurės Europos jūrinių valstybių vaidmuo. Buvę turtingiausi Vidužemio jūros miestai uostai prarado turto šaltinius, kartu kito ir tos Europos dalies valstybių politinė galia. Visoje Europoje stiprėjo pirklių sluoksnis, didėjo miestų ir uostų, kaip prekybinių ir finansinių operacijų centrų, vaidmuo. Klostėsi kitokie santykiai, pats pinigas pamažu tapo preke.

Tarp žemynų prasidėjo mainai žemės ūkio augalais. Kas tada galėjo pagalvoti, kad iš tolimų plaukiojimų grįžtančiuose laivuose į Europą atvežami egzotiniai augalai – kakavmedžiai, kukurūzai, tabakas – pradės keisti visuomenės gyvenimą. Turėjo praeiti dar keli šimtmečiai, kol bulvės tapo valstiečių ir varguomenės maistu, pakeitusiu ropes. Daugelyje Europos valstybių paplitusios bulvės gerokai vėliau tapo išsigelbėjimu nuo periodiškai ištinkančio bado. Dauguma tų įvykių, kurie ilgainiui labai keitė europiečių gyvenimą, prasidėjo XV amžiaus pabaigoje, o nuo XVI šimtmečio pradžios į Europos gyvenimą įžengė daug naujų reiškinių, kuriuose slypėjo didelės galimybės keisti visuomenės gyvenimo būdą ir ją pačią. Tas laikotarpis pelnytai laikomas naujos epochos pradžia: baigėsi Viduramžiai, brėško Naujieji laikai, jų pradžia vadinama ankstyvaisiais Naujaisiais laikais

Prasidėjo ryškūs visuomenės sandaros pokyčiai: Vakarų ir Vidurio Europos valstybėse, kaip minėta, išaugo miestų svarba. Miestai buvo plačiai žinomi kaip prekybos centrai, aprūpinantys didelių regionų žmones būtiniausiomis ir prabangos prekėmis, kartu surenkantys parduoti skirtą produkciją ir ja prekiaujantys. Prekybos keliai – ir sausumos, ir jūrų – jungė miestus ir jų gyventojus. Miestuose telkėsi kvalifikuoti amatininkai,

žmonės, gebantys organizuoti verslą, būrėsi kaupiantieji pinigus ir galintieji finansuoti politikus, jų vedamus karus, didžiąsias statybas. Kartu šie žmonės buvo nariai bendruomenių, kurios tvarkėsi pagal specialiąją teisę, o tų bendruomenių viduje veikė dar ir profesiniu pagrindu susitelkusios bendrijos – cechai. Dauguma institucijų buvo paveldėtos iš praėjusio laikotarpio, bet stiprėjančios miestų, kartu ir jų savivaldos organizacijos XVI amžiuje tapo tiek pajėgios, kad jau keitė įprastą, tradicinę visuomenės struktūrą.

Renesanso laikotarpiu, Viduramžių pabaigoje, aukštutiniuose visuomenės sluoksniuose brendo suvokimas, iškeliantis žmogaus individualumo pradą. Tai vertė svarstyti, kaip suderinti individualumą ir luominę visuomenės sandarą. Kartu kėlė klausimą, ar to meto visuomenės tvarka yra pati geriausia. Tradicinę visuomenės struktūrą sudarė visuomenės dalys – luomai, kurie vienas nuo kito skyrėsi apsirūpinimo pragyvenimu būdu, teisėmis, gyvensena, kilme, padėtimi giminėje, visuomenine savivoka. Viduramžių luomai buvo gana uždaros bendrijos, buvimą jose daugiausia lėmė kilmė, t. y. kokiame luome žmogus gimė. Visuomenėje luomai sudarė griežtą hierarchiją, juos siejo pavaldumo ryšiai. Vieną nuo kito skyrė skirtingos teisės, kitokios galimybės naudotis žeme, turtu, savo veiklos produktais. Luomų hierarchiją jautė kiekvienas visuomenės narys, ji apėmė visą visuomenės gyvenimą. Ar kilo pavojus esamai tvarkai, kai visuomenės struktūroje pradėjo ryškėti pokyčiai?

Iš Viduramžių paveldėtoje luominėje visuomenės sandaroje daugumos Vakarų ir Vidurio Europos katalikiškų šalių visuomenėse buvo susiformavę ir visuotinai pripažįstami trys luomai: dvasininkų, kilmingųjų ir trečiasis luomas. Viduramžiams baigiantis daugiausia įtampos pradėjo kelti trečiasis luomas – miestiečiai ir laisvieji valstiečiai. Jie gamino didumą pragyvenimui būtinų produktų, miestiečiai tuos produktus skirstė po Europą ir už jos ribų, jų rankose kaupėsi pinigai, kurių dažnai stokojo politikai, karaliai, ypač kai ruošdavosi perdalyti valstybių teritorijas ir kariauti. O karai to meto Europoje vyko nuolat. Kai kuriose valstybėse (Prancūzijoje, Anglijoje) trečiasis luomas jau anksčiau pareikalavo savo dalies valdyme ir kai kurias teises gavo, nelygu šalis ir laikotarpis. Nuo XV amžiaus vidurio sparčiai kylantys Nyderlandų miestai brandino savo reikalavimus. Jie jau kirtosi su milžiniškas Europos teritorijas, tarp kurių tuo metu buvo ir Nyderlandai, valdžiusios Habsburgų monarchijos politiniais siekiais. Į vieną prieštaravimų mazgą telkėsi daug galingų jėgų, brendo politinės ir ekonominės įtampos, kartu reikėjo kitaip tvarkyti Bažnyčios santykius su

visuomene ir valstybėmis. Visa tai neišvengiamai brandino siekius keisti tikėjimo teiginius ir jų išpažinimo būdą.

Antrąjį – kilmingųjų – luomą sudarė ir didikai, ir mažiau turtingi kilmingieji, taip pat riteriai, paprastai jaunesnieji kilmingųjų sūnūs. Šio luomo viršūnė buvo imperatorius, karaliai, markgrafai, grafai. Visuomenės suvokimu, jų pareiga buvo valdyti, ginti ir plėsti valstybę. Jie buvo politikos veikėjai, politiškai aktyvus luomas, tam turintis teises, pareigas ir privilegijas. Kartu šiam luomui buvo pripažįstama žemės (nelygu šalis ir laikotarpis) ir į iš jos gaunamų produktų įvairių formų nuosavybė. Keičiantis kariavimo technologijoms, į mūšio laukus atkeliavus šaunamiesiems ginklams, pradėjo keistis kariuomenių struktūros. Iškilo klausimas, kas bus su riterių sluoksniu; jam reikėjo pradėti ieškotis kitos vietos visuomenės struktūroje.

Pirmasis luomas buvo dvasininkai. Jiems vadovavo Romos popiežius, vyskupai. Šio luomo veikla buvo skelbti tikėjimą, išlaikyti doktrinos švarumą, organizuoti Bažnyčios veiklą, ją aprūpinti ir administruoti. Katalikų bažnyčia didelėje Europos dalyje tvarkė visa, kas buvo susiję su žmonių tikėjimu, Dievo žodžio skelbimu, žmogaus išganymu, ir paveldėjo iš Viduramžių didelę poveikio galią daugeliui visuomeninio ir politinio gyvenimo sričių: reguliavo švietimo institucijų veiklą, Bažnyčios institucijose vienuolynuose buvo išlaikomas raštingumas, jos rankose, kartu su tikėjimo tiesų mokymu (katechizacija) buvo pradinis rašto mokymas, ilgus amžius ji užsiėmė ir rankraštinių knygų rengimu, knygos, kaip patirties perdavėjos, kūrimu. Didesnioji kultūrinės veiklos dalis vienaip ar kitaip buvo susijusi su Bažnyčia.

Politinės veiklos lygmeniu Bažnyčia taip pat turėjo tvirtas pozicijas. Ilgus amžius vyko ginčas tarp aukštųjų Bažnyčios hierarchų ir aukščiausią politinę valdžią turinčiųjų dėl to, kuri valdžia yra viršesnė: dvasinė ar pasaulietinė. XII amžiuje priimtas Vormso konkordatas (Vormso susitarimas) nustatė, kad Šventosios Romos imperatoriaus ir popiežiaus valdžios susirėmimuose pirmenybę turįs popiežius, patvirtinta, kad Bažnyčia parenka, skiria ir įšventina vyskupus. Pasaulietinė ir bažnytinė valdžios pasidalijo veiklos sferas, tačiau įtampų dar liko. XVI amžiaus pradžioje vėl kilo klausimas, ar imperatoriaus valdžios teisėtumui būtina, kad jį karūnuotų popiežius. Imperatorius Maksimilianas (valdęs 1508–1519 m.) nekeliavo į Romą priimti karūnos iš popiežiaus rankų. Jo įpėdinis Karolis V buvo paskutinis popiežiaus karūnuotas imperatorius, kitų valdžiai įteisinti pakako to, kad juos išrinko rinkikai. Vienokios ar kitokios tvarkos motyvacija buvo paveldėta iš Viduramžių. Vienas labiausiai paplitusių bažnytinės ir

pasaulietinės valdžios santykių paaiškinimų buvo – „dviejų kalavijų teorija“, suformuluota V amžiuje. Pasak šios teorijos, žmonija turinti dviejų prigimčių vertybes ir joms saugoti Dievo sukurtą tvarką: dvasines vertybes saugo ir žmonių išganymu rūpinasi Bažnyčia, o pasaulietiniais (tvarkos ir teisingumo, karų ir taikos) reikalais – valstybė, pasaulietinė valdžia. Tačiau šios teorijos interpretacijos ilgainiui stipriai keitėsi: artėjant XVI amžiui radosi idėjų, kad abi valdžios esančios iš Dievo ir viena kitai nepavaldžios. Kilo klausimų, ar deramai atlieka savo pareigas žmogaus dvasiniu gyvenimu besirūpinančios institucijos.

To meto Bažnyčios veikla sulaukė nemenkos kritikos: visuomenėje būrėsi grupės, kurios piktinosi nuodėmių išpirkimu indulgencijomis (už pinigus nusiperkamais nuodėmių atleidimo raštais), be to, dvasininkai dažnai einą kelias pareigybes, užimą ir valdą ne vieną beneficiją, teikiančią pajamas, bet nepajėgią deramai atlikti savo pareigų, dažnai aukštos bažnytinės pareigos suteikiamos kaip atlygis už paslaugas pasaulietiniams valdovams arba teikiamos giminėms (nepotizmas), buvo paplitęs įprotis už pinigus pirktis pareigas (simonija), kai kurie dvasininkai nesilaiką celibato, t. y. gyveną su moterimis, nors Katalikų bažnyčia tai draudė. Bažnyčia valdė didelius žemės plotus, tai kėlė dalies žemvaldžių nepasitenkinimą. Plačiai buvo paplitę vienuolynai. To meto grožinėje literatūroje buvo kritikuojamas vienuolių gyvenimo būdas. Visa tai stiprino antiklerikalines visuomenės nuotaikas.

Tais laikais dvasininkai formavo visuomenės tikėjimo raišką, pasaulio suvokimą, motyvavo, kodėl turi būti vienokie ar kitokie žmonių tarpusavio santykiai, kodėl yra ir turi išlikti esamas visuomenės sandaros modelis. Buvo skelbiama, kad visuomenės sandara, pagal kurią gyveno žmonės XVI amžiaus pradžioje, duota Dievo visiems laikams. Bažnyčia skelbė, kad tikėjimo teiginiai yra amžini ir nepajudinami ir tik jos patvirtintieji esą vieninteliai teisingi, kad luomai buvo ir bus pavaldūs vieni kitiems, kad kiekvienas paveldi tėvo gimtąjį luomą.

Bet koks siekis keisti visuomenės sandarą ar kultūros reiškinį susidurdavo su vyraujančia ir Bažnyčios skelbiama religine motyvacija. Atrodė, kad norint ką nors keisti reikia geriau suprasti tikėjimo teiginius, suvokti, koks tikėjimas yra teisingas, tada išsispręsiančios kylančios ir daugelio juntamos Naujųjų laikų įtampos. Visuotinai manyta, kad tikėjimas keičia pasaulį, padaro jį teisingą arba ne.

Amžiaus pradžioje intensyviau nei anksčiau intelektualai kėlė klausimą, kuo turi remtis Bažnyčios mokymas (doktrina). Šių ieškojimų kelias

buvo ilgas. Nuo seno svarbiausiu Dievo žodžio liudijimu buvo pripažinta Biblija, tačiau pradėjo skirtis nuomonės dėl jos aiškinimo, Bažnyčios tėvų raštų, komentarų, interpretacijų, viso to, kas vadinta Tradicija. Koks esąs tikrasis Šventojo Rašto tekstas, jei bus atmesti jo aiškinimai?

Kelias į Reformaciją – platų religinį, visuomeninį, kultūrinį ir politinį judėjimą – buvo ilgas. Ne vieną šimtmetį įvairiuose Europos kraštuose iškildavo asmenybių, bandžiusių reformuoti Katalikų bažnyčią ir keisti jos teologines dogmas. XIV amžiuje Anglijoje išgarsėjo Džonas Viklifas (apie 1330–1384 m.); remdamasis Šventuoju Raštu jis teigė, kad valstybės neturinčios paklusti popiežiui, bažnyčioje neturį būti garbinami paveikslai, relikvijos, teikiamos indulgencijos, kunigai neprivalą laikytis celibato. Bažnyčia jį paskelbė eretiku. XV amžiaus pradžioje Čekijos Karalystėje, valdomoje Habsburgų, iškilo Prahos universiteto rektorius, teologas Janas Husas (1369–1415), kuris rėmėsi Viklifo mintimis. Jis smerkė kryžiaus žygius, prekybą indulgencijomis, dvasininkų prabangą, pasisakė už sąžinės laisvę, tikintieji turį suprasti apeigas ir tikėjimo teiginius, pats sakė pamokslus čekų kalba. Jam priskiriamas anoniminis traktatas, kuriuo buvo padėti pagrindai čekų kalbos rašybai. Husas skelbė, kad jo laikų Bažnyčia per daug supasaulėjusi, o turinti būti pagrįsta dvasine bendryste, dvasininko ir popiežiaus statusas priklausąs ne nuo institucijos sprendimų, jį turėtų lemti krikščioniškas elgesys, jiems turėtų būti būdinga šventųjų elgsena. Husas neigė popiežiaus neklaidingumo dogmą. Jo nuomone, dvasininkai turį tarnauti tikintiesiems, jų užduotis skelbti Dievo žodį ir pagerinti pasaulį. Kaip žinome, 1415 metais Janas Husas buvo sudegintas gyvas.

Iš lėto brendo kitoks Europos intelektualų mąstymo būdas nei vyravęs vėlyvaisiais Viduramžiais. Kaip priešprieša scholastiniam mintijimui, pagrįstam formaliąja logika ir racionalumu, pradėjo plisti misticizmas, kurio požiūriu svarbiausia esą tikėjimą išgyventi, jausti tiesioginį santykį su Dievu. Nuo XIV amžiaus pabaigos Nyderlanduose prasidėjo intelektualų judėjimas, vadintas *devotio moderna*, t. y. moderniuoju dievotumu*. XV amžiuje jis plito Nyderlanduose ir Šiaurės Vokietijoje. Šio judėjimo dalyviai dievotumą siejo ne tiek su dalyvavimu bendroje liturgijoje, apeigose, bet daugiau su asmeniniu gilinimusi į Kristaus kančią, į Kalno pamokslo tekstą. Jie būrėsi į brolijas, panašias į vienuolijas, bet nepriimdavo įžadų. Popiežių tarpusavio kovos, jų įsitraukimas į Europos politiką, ypač į Prancūzijos ir Italijos monarchų kovas dėl valdžios ir teritorijų, kūrė netikrumo

* Sąvoka *dievotumas* apibūdinamas įvairiausio pobūdžio religingumas. Šnekamojoje kalboje paplitęs žodis *dievobaimingumas* apibūdina vieną iš dievotumo formų, pagrįstą Dievo baime, o *pamaldumas* – dievotumo išraišką maldomis.

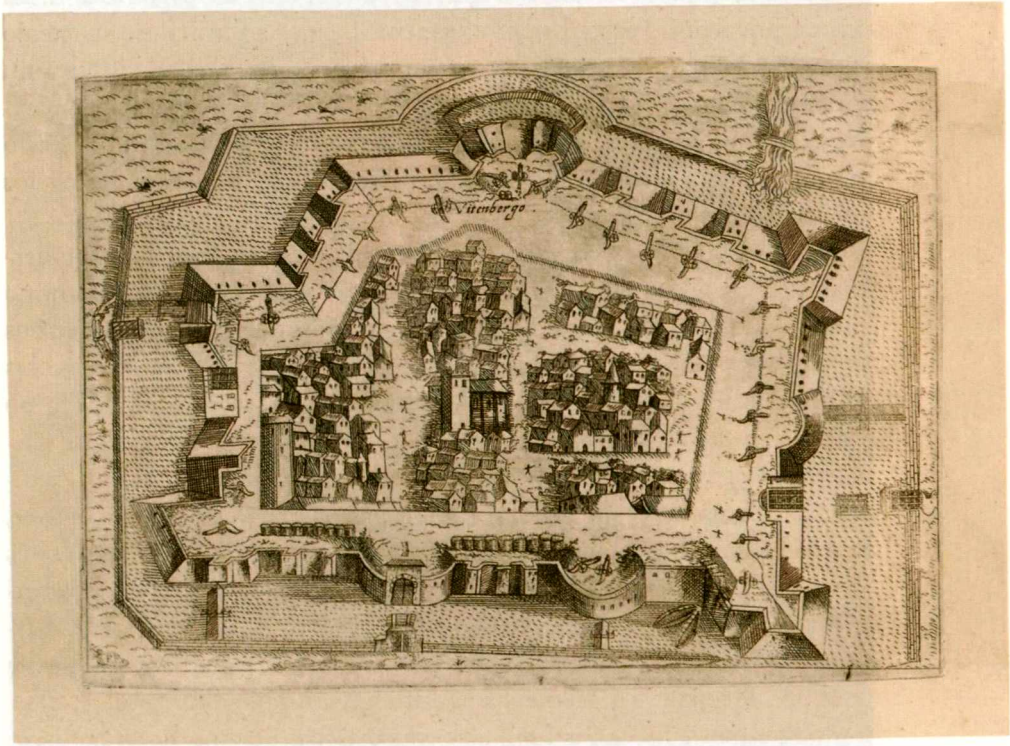

Vitenbergas. *Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi Pedemontani cosmographi aliquot aliorum 1559–1570 sculptae...*, [s.l., s.d.], nr. 87

atmosferą, dalyje visuomenės pakirto Bažnyčios autoritetą. Kintančios visuomenės ir valstybių gyvenimo aplinkybės vertė ieškoti išeities.

Dar Reformacijos priešaušryje kai kurie Europos intelektualai, humanistai kėlė klausimą, kas yra tikėjimo šaltinis. Vienas iš Katalikų bažnyčios tėvų šv. Jonas Damaskietis trumpai nusakė, kad tikėjimą „davė Viešpats, skelbė Apaštalai, išsaugojo Tėvai", tad tikėjimo doktrinos šaltiniais buvo pripažinti Šventasis Raštas iš Šventoji Tradicija, t. y. Bažnyčios tėvų raštai ir interpretacijos. Pasiryžusieji reformuoti Bažnyčią pirmiausia suabejojo Tradicija. Jau kai kurie XIV–XV amžių reformatoriai skelbė, jog ji esanti žmonių sukurta, todėl tikrintina. Minėtieji vėlyvųjų Viduramžių Bažnyčios reformuotojai kėlė mintį, kad būtina pažinti pirminį Šventojo Rašto tekstą, gilintis į jį ir, juo remiantis, kritiškai žvelgti į vėlesnius Bažnyčios tėvų aiškinimus.

XV amžiuje Lorenco Vala (1405/1407–1457) padėjo pagrindus moderniai istorinių tekstų kritikai, ja remdamasis tyrė vadinamosios Konstantino dovanos dokumento tekstą, kuriuo buvo grindžiama popiežiaus valdžios pirmenybė prieš pasaulietinius valdovus, ir teigė, kad šis dokumentas esąs falsifikatas. Be to, rinko Naujojo Testamento rankraščius. Maždaug po šimtmečio garsusis Vakarų Europos humanistas, mąstytojas Erazmas (Desiderius) Roterdamietis (1466/1469–1536) suformulavo humanistinių studijų ir intelektualinės veiklos moto – reikią grįžti „prie šaltinių", kuris reiškė, kad įvairioms tiesoms ar teiginiams argumentuoti būtina remtis pirminiais šaltiniais ir juos kritiškai įvertinti. Erazmas Roterdamietis ėmėsi parengti naują Naujojo Testamento vertimą į lotynų kalbą, t. y. redaguoti Katalikų bažnyčios visuotinai pripažintą vertimą į lotynų kalbą *Vulgatą* (išleistą 1450 m.). Pirmiausia 1516 metais jis parengė kritinį leidimą graikų kalba. Tai paskatino naujai atrasti graikiški rankraščiai. Erazmo Roterdamiečio darbą Europos intelektualai ir kai kurie teologai labai gerai įvertino, jis tapo paklausus, todėl autorius jį taisė, ir leidiniai, jam dar gyvam esant, buvo pakartotinai išspausdinti 1519, 1522, 1527, 1535 metais. Pirmajame leidinyje graikų kalba buvo ir Erazmo Roterdamiečio Biblijos vertimas į lotynų kalbą. Aiškėjo, kad lotyniškoji vertimo versija gali būti ne viena. Kilo klausimas, kuri yra teisinga. Išleistas Bažnyčios neaprobuotas tekstas sukėlė daug ginčų, kilo daug klausimų dėl kai kurių tradicinių religinių dogmų pagrįstumo. Visa tai skatino kritinę mintį, teisingo tikėjimo ir teisingos Bažnyčios organizacijos ieškojimus.

Reformacijos pradžia laikoma 1517 metų spalio 31 diena, kai augustinų vienuolis Martinas Liuteris paskelbė 95 tezes prieš atlaidus bei kitus refor-

Martinas Liuteris. Dail. Lukas Kranachas vyr., 1533

muotinus Katalikų bažnyčios veiksmus ir jas išsiuntė Mainco arkivyskupui. Išverstos į vokiečių kalbą jos greitai plito Vitenberge, Heidelberge ir kitur. Prasidėjusios diskusijos formavo liuteroniškosios doktrinos pagrindus, kurie skyrėsi nuo katalikybės skelbiamųjų. Liuteris labai aiškiai teologine kalba suformulavo tai, ką daugelis siekusiųjų reformuoti Bažnyčią jau numanė, kas buvo daugeliui teologų priimtina. Doktrina apibrėžė, kad tikintį žmogų gali išganyti, nuteisinti keturi „vien tik" (keturi *sola*): vien tik Dievo malonė, o ne paties žmogaus darbai; vien tik tikėjimas; vien tik Šventasis Raštas, esantis žmogaus tikėjimo pagrindas, o ne Šventoji Tradicija; vien tik Kristaus veikla ir mokymas turi būti krikščionio tikėjimo ir jo nuteisinimo pagrindas, o ne Šventoji Tradicija, t. y. Bažnyčios tėvų mokymas. Popiežius 1520 metais paskelbė bulę, kuria pasmerkė Liuterį, o 1521 metais atskyrė nuo Bažnyčios. Nepaisydamas to Šventosios Romos imperijos išrinktasis imperatorius Karolis V pakvietė Liuterį į Landtagą Vormse ir suteikė progą pasiaiškinti ir atšaukti savo teiginius, neatitinkančius Katalikų bažnyčios doktrinos. Liuteris argumentavo savo mintis ir pasakė žodžius, kurie skambėjo keletą šimtmečių žmonių atmintyje: „Aš stoviu čia. Dievas man padeda. Aš kitaip negaliu", ir neatšaukė savo paskelbtų teiginių. Vormse imperatorius Liuterio nesuėmė, leido jam išvykti, Vartburgo prie Eizenacho pilies kunigaikštis jam suteikė prieglobstį. Gyvendamas pilyje jis toliau plėtė liuteronų tikėjimo teiginius, paskelbė bendruomenės gyvenimo ir Liuteronų bažnyčios gyvavimo pagrindus. Liuteronų bažnyčia turėjo būti organizuojama kitaip nei Katalikų – tai lėmė liuteronų doktrina. Ši Bažnyčia nepakluso popiežiaus valdžiai, jos organizacijos pagrindas buvo parapijos, suskirstytos į vyskupijas, dvasininkai paskelbti Dievo žodžio tarnais, o ne hierarchiškai sutvarkytos organizacijos nariais. Reformacijos šalininkai skelbė kitokią pačios Bažnyčios sampratą. Ją vaizdžiai, kiek supaprastintai, apibūdino vienas iš Švedijos Reformacijos vadovų Laurentijus Andrejas: „Bažnyčia yra ne dvasininkai, bet krikščioniškoji liaudis". Šio požiūrio ženklas buvo visose evangelikų bažnyčiose priimtos apeigos – Komunijos sakramentas teikiamas dviem pavidalais, t. y. ir kunigams, ir kitiems parapijiečiams ji teikiama taip pat – ir vynu, ir duona. Taurė jau XV amžiuje buvo kito požiūrio į bažnyčią ženklas: ji buvo išsiuvinėta taboritų pulkų vėliavoje ir reiškė, kad šią vėliavą laikantieji sava pripažįsta Šventosios Vakarienės sakramentą, teikiamą dviem pavidalais. Dvasininkams buvo keliami aukštesni išsilavinimo reikalavimai. Dievo žodis turįs būti skelbiamas parapijiečiams suprantama kalba, t. y. liturgijoje sumažintina lotynų kalba atliekamų apeigų, reikalautina, kad pamokslai būtų sakomi parapijiečių

Filipas Melanchtonas. Dail. Lukas Kranachas vyr., 1543

kalba, ta kalba privalą būti supažindinami tikintieji su Šventuoju Raštu. Jis turėjo tapti prieinamas ne tik dvasininkams, bet ir parapijiečiams. Tam reikėjo didelių pastangų: šalyse, kuriose plito Reformacija, reikėjo imtis Šventojo Rašto vertimų į gimtąsias kalbas. Liuteris ėmėsi versti Bibliją į vokiečių kalbą, kaip patikimiausiu tekstu remdamasis Erazmo Roterdamiečio parengtu Šventojo Rašto Naujojo Testamento tekstu graikų kalba. Pirmasis Liuterio Naujojo Testamento vokiečių kalba leidimas buvo išspausdintas 1522 metais, o 1534 metais Liuteris, kartu su bendradarbiais baigė ir Senojo Testamento vertimą. Liuterio Biblija padėjo pagrindus ne tik Bažnyčios mokymui, bet ir pradėjo kurti vokiečių bendrinę kalbą, kuri turėjo būti suprantama visose Vokietijos žemėse. Apie Liuterį susibūrė nemažai įtakingų teologų, kurie kartu kūrė Bažnyčios sandarą, liturgiją, doktriną, Bažnyčios organizaciją. Iškiliausias jo bendražygis buvo Filipas Melanchtonas, amžininkų pagarbiai pramintas Vokietijos mokytoju.

Liuteronų tikėjimas ir Bažnyčia įgavo realius pavidalus, tapo pagrindine Heseno grafystėje, Kurpfalce, Saksonijos kurfiurstystėje, Viurtembergo hercogystėje, nuo 1525 metų ir Prūsijos Kunigaikštystėje (kitaip hercogystėje). Tačiau tuo pačiu metu dalis Šventosios Romos imperijos Vokietijos žemių kunigaikščių, markgrafų, kurfiurstų, svarbiausia ir pats imperatorius prie Reformacijos neprisidėjo. Atvirkščiai, rengėsi kovai su liuteronybe. 1529 metais Špejerio Reichstage, kilus ištikimųjų Katalikų bažnyčiai ir liuteronybės šalininkų ginčui, pastarieji protestuodami, kad jiems atsakyta suteikti tikėjimo pasirinkimo laisvę, išėjo iš Reichstago. Todėl Vokietijoje jie buvo pavadinti protestantais.

Europos tikėjimo kraštovaizdyje ryškėjo didelė įvairovė. Teologai, kunigaikščiai, bažnyčių vadovai ir paprasti parapijiečiai svarstė, kas yra teisingas tikėjimas, kuri iš dogmų yra pagrįsta pirminiu Šventojo Rašto tekstu, o kurios esančios žmonių pridėtos.

Beveik tuo pačiu metu, kai Vokietijoje kūrėsi Evangelikų liuteronų bažnyčia, Šveicarijoje kilo naujas Reformacijos židinys. Jis įsiliepsnojo iš atsimenamų jau seniau rusenusių eretiškų judėjimų, iš seniau keltų, bet neišspręstų politinių, socialinių ir tikėjimo problemų. Pirmasis Reformacijos židinį apie 1523 metus pradėjo kurstyti Ciuriche Ulrichas Cvinglis (1484–1531). Naujos jėgos šiam judėjimui 1536 metais suteikė Žanas Kalvinas (1509–1564) Ženevoje. 1549 metais šių judėjimų atstovai susitarė ir suvienijo jėgas. Jie buvo vadinamosios evangelikų reformatų (sutrumpintai reformatų, arba kalvinistų) Bažnyčios kūrėjai. Tačiau ši Bažnyčia neapėmė visos Šveicarijos. Kantonai, kuriuose buvo svarbiausi šalies miestai su stiprią valdžią

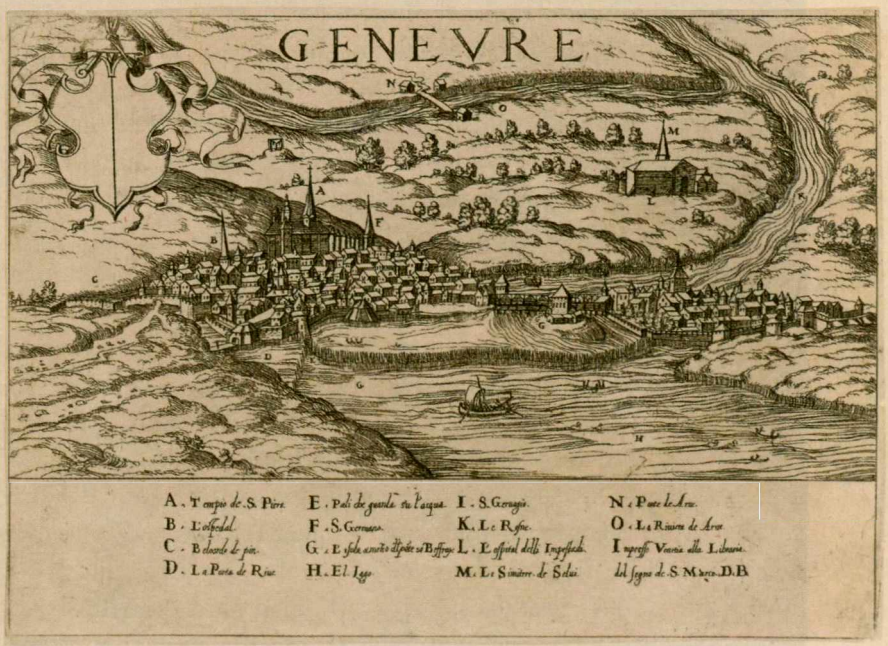

Ženeva. *Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi Pedemontani cosmographi aliquot aliorum 1559–1570 sculptae...*, nr. 82

turinčiais magistratais, turtingi ir reikšmingi prekiautojai tapo reformatų šalininkais, miškingieji kantonai liko katalikiški. Cvinglis savo veiklą taip pat pirmiausia pagrindė Šventojo Rašto pirminio teksto ieškojimu, jis tučtuojau ėmėsi versti Naująjį ir Senąjį Testamentą iš graikų (taip pat rėmėsi Erazmo Roterdamiečio išleistuoju graikų kalba) ir hebrajų kalbų, 1524–1529 metais išleido naują viso Šventojo Rašto vertimą, vadinamąją Ciuricho Bibliją.

Reformacijos judėjimo dalyviai tikėtinus visuomenės pokyčius siekė pagrįsti tikėjimu. Visų Reformacijos srovių lyderiai, jų sekėjai ieškojo teisingo tikėjimo remdamiesi Šventuoju Raštu, kuris buvo pripažintas pagrindiniu šaltiniu skelbti Dievo žodžiui. Visos Reformacijos srovės į vieną visumą sulydė ir kai kuriuos keičiamus doktrinos teiginius, ir jiems išreikšti atliekamas apeigas, ir Bažnyčios veiklos būdus, jos valdymą ir santykį su parapijiečiais. Savo suvoktiems tikėjimo teiginiams surado apeigas ir ženklus, kurie tuos teiginius vaizdžiai įprasmino, darė lengvai suvokiamus visų sluoksnių tikintiesiems. Pažvelkime į kai kuriuos iš jų. Antai pačios Bažnyčios sandaros kitokį nei Viduramžiais suvokimą įprasmino Šventosios Vakarienės (Komunijos) teikimas dviem pavidalais ir taurės vaizdinys. Katalikų bažnyčia Komuniją duona ir vynu teikė tik įšventintiems dvasininkams. Tuo buvo parodoma, kad dvasininkai yra ypatingas sluoksnis ir bažnyčioje, ir visuomenėje, jų teisė skleisti Dievo žodį. Šventosios Vakarienės teikimo svarbą visiems parapijiečiams išreiškė taurės vaizdinys, jis reiškė, kad bažnyčia seka evangelijose aprašytos Paskutinės Vakarienės paveikslu, kur Jėzus su savo mokiniais dalijasi ir duona, ir vynu. Tad šio sakramento apeigomis ir taurės vaizdiniu buvo teigiama, kad visi dori tikintieji prieš Dievą yra lygūs, kad dvasininkai nėra išskirtinis sluoksnis. Remiantis dar ir kitais teiginiais, buvo pagrindžiama, kad popiežius nėra Bažnyčios galva, kartu paneigta jo neklaidingumo dogma. Reformacijos sukurtose bažnyčiose atsisakyta šventųjų garbinimo ir jų statulų; nors paskelbtieji šventaisiais gebėję laikytis krikščionims deramos doros, moralės, Dešimties Dievo įsakymų ir turį nuopelnų platinant krikščionių tikėjimą, jie buvę žmonės, o garbinamas galįs būti tik Dievas. Be to, ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, kylant miestiečių ir iš protinio darbo duoną valgančiųjų sluoksnių vaidmeniui, kito požiūris į prabangos reikšmę prestižui, įvaizdžiui formuoti ir jos demonstravimą. Pradėta teigti samprata, kad ne prabanga, ypatingu puošnumu ir jo daromu įspūdžiu bažnyčia turinti veikti žmogų, bet suprantamai skelbiamu Dievo žodžiu, kad tikintieji jį suvoktų ir išgyventų. Reformuotosios bažnyčios pabrėžė ne apeigų, prabangios aplinkos daromą įspūdį tikintiesiems, bet bandė suteikti žmonėms

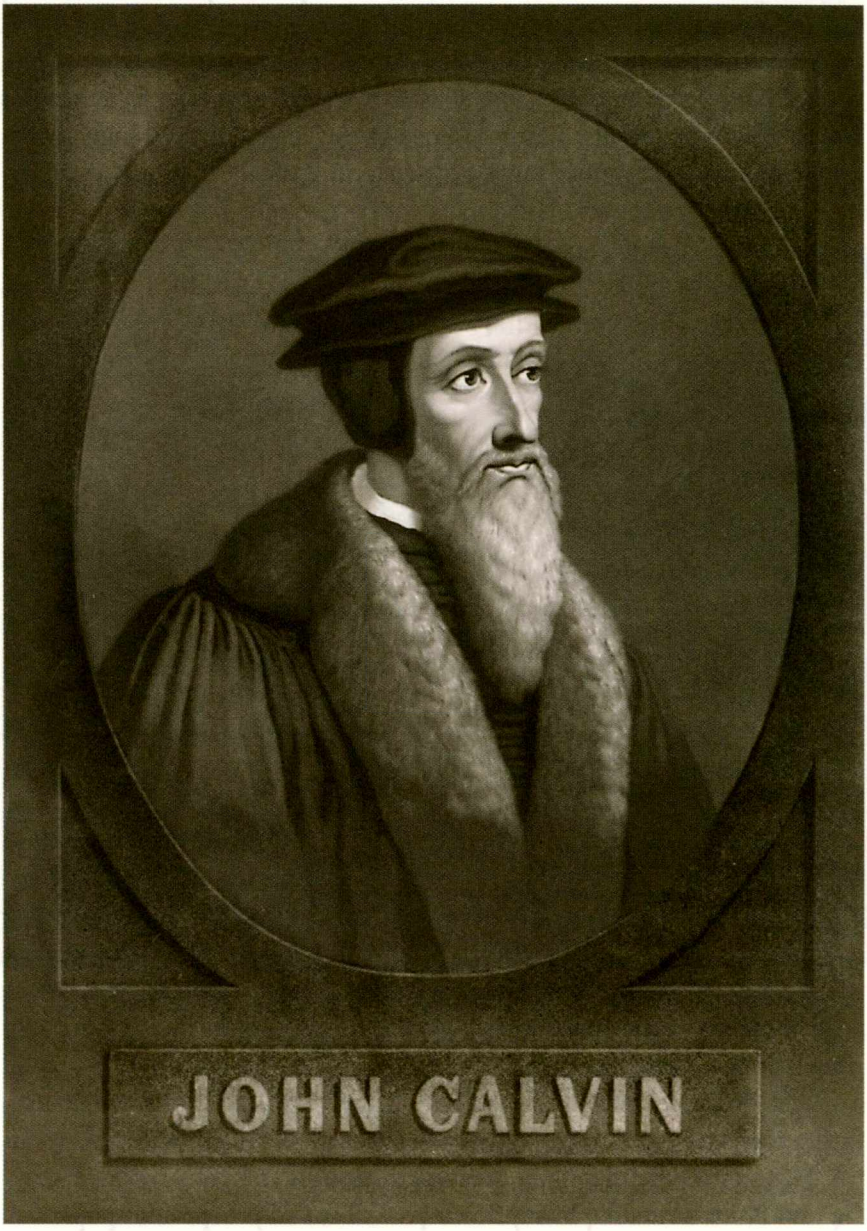

Žanas Kalvinas. XIX a. raižinys

galimybę suprasti ir išgyventi tikėjimo tiesas, išryškinti, kad svarbiausias dalykas yra Dievo žodis. Reformuotosios bažnyčios skyrėsi nuo katalikų bažnyčių daugeliu ženklų reikšmę turinčių interjero dalykų: jų interjerai tapo asketiški, santūrūs, be gausybės statulų ir paveikslų. Kalvino sekėjų evangelikų reformatų bažnyčiose atsisakyta kryžiaus ženklo, jis traktuotas kaip kankinimo įrankis. Reformuotose bažnyčiose altoriai įrengti kitaip. Liuteroniškose bažnyčiose buvo pripažįstami apaštalų ir Jėzaus vaizdavimas, kryžiaus ženklas, o evangelikų reformatų vyravo Dievo žodis: pavyzdžiui, citata iš Šventojo Rašto, padėta Biblija, išpuošta sakykla, iš kurios turėjo sklisti parapijiečiams Dievo žodis. Iš taip suvoktų tikėjimo teiginių kilo nemažai visuomenei būtinų kultūros pokyčių. Gilesniam dievotumui suvokti reikėjo ne tik laikytis apeigų, bet ir plėsti parapijiečių išprusimą, jų gebėjimus suprasti Šventąjį Raštą ir net patiems jį skaityti.

Daugelis evangelikų reformatų (kalvinistų) teiginių iš tikrųjų buvo bendri su liuteronais. Ir vieni, ir kiti nepripažino popiežiaus valdžios, prekybos indulgencijomis, kunigų celibato, Komuniją teikė dviem pavidalais (duona ir vynu), pripažino du sakramentus (Krikšto ir Šventosios Vakarienės), negarbino šventųjų, jų relikvijų. Tačiau pirmiausia skyrėsi Bažnyčios sandara: pasirinko sinodinę, arba presbiterinę, sandarą, t. y. nepripažino vieno aukščiausio vadovaujančio asmens. Vieninteliu Bažnyčios vadovu evangelikai reformatai, kaip ir liuteronai, pripažino Jėzų Kristų. Sinodą rinko ir dvasininkai, ir pasauliečiai, tad valdymas buvo labiau kolegialus. Apeigos turėjo būti suprantamos visų luomų parapijiečiams. Skyrėsi kai kurių svarbių teologijos teiginių samprata: Šventosios Vakarienės sakramente duona ir vynas esą Šventosios Vakarienės atminimo ženklai, jie nevirstą tikrais kūniškais dalykais; žmogaus nuteisinimas esąs iš anksto nulemtas Dievo malonės ir valios (predestinacijos mokymas). Apeigos bažnyčioje vyko kur kas paprasčiau, bažnyčių interjeras tapo dar asketiškesnis: be šventųjų paveikslų, be prabangos. Dvasininkai paskelbti Dievo žodžio tarnais, bet ne atskiru luomu, jiems privalomas išsilavinimas. Bažnyčia suprantama kaip tikinčiųjų bendruomenė.

Abi šios Reformacijos srovės plito Europos valstybėse. Anglijoje Reformacijai prasidėti duris atvėrė karalius Henrikas VIII pritarus parlamentui. 1534 metais vadinamuoju *Supremato* aktu jis atskyrė Anglijos bažnyčią nuo Romos katalikų bažnyčios ir paskelbė, kad ji nepavaldi popiežiui. XVI amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį formavosi atskira protestantizmo atšaka – Anglikonų bažnyčia: buvo sukurti Tikėjimo išpažinimai, kuriais pagrįstas tikėjimo mokymas. 1548 metais Bažnyčia galutinai susiformavo ir

Ciurichas. Georg Braun, Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarium*, t. 3, Köln, 1606

įgavo Krašto bažnyčios bruožus. Anglikonų bažnyčioje buvo išlaikyta vyskupų pareigybė, atsisakyta Mišių, šventųjų paveikslų garbinimo, celibato, sukurtas apeigynas, valdovas tapo ir Bažnyčios vadovu, aukščiausias pareigas Bažnyčioje ėjo karaliaus skiriamas Kenterberio vyskupas.

Liuteroniškosios bažnyčios iki XVI amžiaus ketvirtojo dešimtmečio tapo vyraujančiomis Šiaurės Europos kraštuose: Danijos Karalystėje (jai priklausė tuo metu Norvegija), Švedijos Karalystėje (jai priklausė Suomija). Dauguma jų tapo valstybinėmis bažnyčiomis.

XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius reformuotosios bažnyčios susiformavo Šveicarijos miestuose: Ciuriche, Bazelyje, Berne, Ženevoje. Šveicarijos miestų reformuotųjų bažnyčių doktrinos skyrėsi nuo liuteronų ir penktąjį dešimtmetį Žano Kalvino dėka galutinai įgijo išbaigtą Evangelikų reformatų (sutrumpintai reformatų, kitaip kalvinistų) bažnyčios pavidalą. Jos skiriamasis bruožas buvo presbiterinė, arba sinodinė, valdymo tvarka, svarbus vaidmuo teko pasauliečiams. Reformatai pripažino Komuniją dviem pavidalais, kitaip nei liuteronai aiškino Kristaus kūno ir kraujo vaidmenį Eucharistijoje, atsisakė klausomosios išpažinties, Bažnyčia įsipareigojo būti asketiška, nes dvasininkams nederanti prabanga, laikomasi predestinacijos teorijos žmogaus išganymui, kuri teigė, kad tik Dievas yra numatęs, ar žmogus bus išganytas, ir tai esą iš anksto nulemta. Tai sukėlė dideles diskusijas Europoje dėl žmogaus valios laisvės. Iš išorinių ženklų vienas ryškiausių buvo tai, kad kryžių laikė ne garbintinu, o Kristaus kankinimo įrankiu.

Evangelikų reformatų bendruomenės ir bažnyčios kūrėsi Nyderlanduose, dalyje Didžiosios Britanijos, Škotijoje. Nors protestantiškųjų bažnyčių pagrindiniai bruožai susiformavo jų kilmės šalyse, tačiau plisdamas tikėjimas ir formuodamas bažnyčias keitė savo pavidalus – buvo priklausomas nuo konkrečios šalies tikėjimo, visuomeninių, politinių ir kultūrinių poreikių, nuo šalies istorinės patirties. Reformuojamomis bažnyčiomis labai dažnai buvo pasinaudojama politiniais tikslais. Pirmiausia jos buvo parankios stiprėjantiems Europos šalių valstybinio savarankumo siekiams realizuoti. Ne vienas valdovas (Danijoje, Anglijoje, Švedijoje), palaikydamas reformacinį judėjimą, kartu siekė savo dinastinių ir politinių tikslų.

Vokietijos reformaciniame judėjime pradėjo reikštis jėgos, kurių vadovai nenumatė. Miestų plebėjai, valstiečiai, remdamiesi kai kuriais liuteronų ar reformatų tikėjimo teiginiais, iš tikrųjų keitė tikėjimo doktrinas. Susiformavo vadinamoji radikalioji Reformacijos srovė, kurią sudarė anabaptistai, skelbę, kad krikščioniui dera tik suaugusiųjų Krikštas, esą žmogus

vertas Krikšto tada, kai gali sąmoningai apsispręsti gyventi pagal krikščionių nuostatas. Kaltino aukštesniuosius sluoksnius ir iš dalies Bažnyčią, kad jie nesilaiko krikščioniškosios moralės, engia valstiečius ir miestų plebėjus, teigė, kad Dievas sukūrė visus lygius. Anglijoje ir Vokietijoje buvo kartojamas dvieilis: „Kai Ieva verpė, o Adomas arė, ką tada bajoras darė?“ Miunsteryje susibūrė komuna. Kai kurie suabejojo Švč. Trejybės dogma ir skelbė, kad jos neliudija Šventasis Raštas. Europoje sklido gandas apie prasidėjusį valstiečių karą Vokietijoje, kuris truko net kelerius metus. 1524–1526 metais Vidurio, Pietų Vokietijoje, Šveicarijoje, Austrijoje susibūrė valstiečių ir plebėjų būriai, kurie kėlė maištus ir reikalavo socialinės lygybės. Per visą Europą nuvilnijo žinia apie naujakrikščių (anabaptistų) bendruomenes Miunsteryje, kurį 1530–1535 metais jie ir valdė. Naujakrikščiai nusprendė įgyvendinti visų luomų lygybę, subendrino turtą, įvedė poligamiją ir laukė pasaulio pabaigos. Maištas prieš visų priimtą tvarką truko kelerius metus ir buvo žiauriai numalšintas. Anabaptistų teiginiai ir tikėjimas vis atgydavo įvairiose Europos šalyse, surinkdavo šalininkų. Naujakrikščių pakraipos tikėjimą platino Meno Simonsas (1496–1561) ir jo sekėjai, vadinamieji menonitai. Jų pažiūros paplito Šiaurės Vokietijoje ir Nyderlanduose, Šveicarijoje. Remdamiesi kai kuriais Ulricho Cvinglio teiginiais susibūrė vadinamieji huteriai. Čekijoje ir Moravijoje būrėsi vadinamieji čekų ir moravų broliai, kurie rėmėsi savo tėvynainio Jano Huso idėjomis.

Tad prasidėjusioje Reformacijoje per kelis XVI amžiaus dešimtmečius susikūrė trys pagrindinės srovės ir daug, skirtingais tikėjimo išpažinimais pagrįstų bažnyčių. Reformacijos kilmės šalyse skelbtas evangelikų tikėjimas, plisdamas po Europą, patekdavo į skirtingas kultūrines terpes. Ir nors kiekvienoje šalyje jis buvo kultūros tėkmę sparčiai keičianti jėga, vis dėlto turėjo derintis prie konkrečios šalies kultūrinės tradicijos. Europos tikybinis kraštovaizdis tapo nevienalytis, labai įvairus, draskomas prieštaravimų. Savo pozicijų Europos valstybėse nenorėjo užleisti Katalikų bažnyčia: jai ištikima liko Prancūzijos, Ispanijos, Italijos visuomenių dauguma, jų valdovai. Šventosios Romos imperijos Vokietijos žemės pasidalijo į Reformacijos ir Katalikų bažnyčios šalininkus, kurie vieni prieš kitus pakėlė ginklus. Daugumoje valstybių su nedidelėmis išimtimis prasidėjo religiniai karai, kurie baigdavosi paliaubomis arba taikos susitarimais; savo ruožtu jie tapo reformacinio judėjimo etapų žymėmis.

Liuteroniškos tapo artimiausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaimynės: Prūsijos Kunigaikštystė ir Livonija – gana plataus Šiaurės rytų Baltijos regiono dalis.

Lietuvoje visiems Reformacijos šalininkams vadinti geriausiai tinka bendras terminas evangelikai, nes Vokietijoje vartojamas pavadinimas protestantai siejamas su liuteronais, tai jie protestavo Špejerio Reichstage. O Šveicarijoje kita Reformacijos judėjimo sukurta Bažnyčia – Žano Kalvino sekėjai vadinosi evangelikais reformatais, sutrumpintai reformatais, arba kalvinistais. Abiejų, plačiausiai paplitusių Lietuvoje Reformacijos laikais susikūrusių Bažnyčių pavadinime yra bendras žodis evangelikai: jos vadinosi evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų bažnyčiomis. Tie, kurie reformavo Bažnyčią vadintini reformatoriais, bet ne reformatais, nes pastarasis terminas reiškia konkrečią Kalvinistų bažnyčią.

Reformacijos pradžia Šiaurės rytų Baltijos regione

Reformacija kilo visuomenėse, kuriose vyravo katalikybė. Rytų ir Pietryčių Baltijos regionas buvo rytinis ir šiaurrytinis Europos katalikiškos teritorijos pakraštys. Į rytus nuo šioje teritorijoje esančių valstybių arba tų valstybių rytinėse dalyse vyravo krikščionių stačiatikių (ortodoksų) tikėjimo išpažinėjai. Stačiatikių bažnyčia buvo kitaip organizuota nei Katalikų: ją sudarė ir sudaro daug autonomiškų (autokefalinių) bažnyčių, jos visos suvokiamos kaip stačiatikių bendruomenė, nėra vieno – aukščiausio dvasininko – popiežiaus, tačiau buvo patriarchas, kuris buvo pripažįstamas aukščiausiu patriarchijos – stambiausio Bažnyčios administracinio padalinio, dvasininku. Stačiatikių bažnyčia nėra paskelbusi patriarcho neklaidingumo dogmos, kurią Katalikų bažnyčia pripažino popiežiui. XVI amžiuje stačiatikių bažnyčių būta rytinėse dabartinės Estijos, šiek tiek Latvijos teritorijose ir gana dideliuose plotuose Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK). Nors stačiatikių gyvenami plotai LDK buvo gerokai didesni už katalikų, tačiau gyventojų skaičiumi jie nedaug pranoko katalikus, nes tos teritorijos buvo kur kas rečiau gyvenamos. LDK stačiatikių bažnyčia priklausė Kijevo metropolijai, kuri savo ruožtu buvo pavaldi Konstantinopolio patriarchui. Jo vaidmenį menkino tai, kad tuo metu Konstantinopolis buvo nukariautas turkų Osmanų imperijos. Konstantinopolio patriarcho valdžia neturėjo tokios galios kaip popiežius Katalikų bažnyčiai. Be to, per XV amžių kilo Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės karinė ir politinė galia, ji siekė savo valdžia apimti visus Rytų Europos stačiatikius. 1461 metais Konstantinopolio patriarchas sukūrė atskirą Maskvos ir visos Rusios me-

tropoliją, kuri XVI amžiuje siekė tapti patriarchija, išplėsti savo valdžią ir LDK stačiatikiams. Maskvos metropolijos aukštieji dvasininkai savo veiklą glaudžiai siejo su politine pasaulietine valdžia. Jų liturgija jau nuo seno vyko regioninėmis rašto kalbomis (pvz., bažnytine slavų, senąja gruzinų), o ne lotynų kalba. LDK gyvenę stačiatikiai ilgainiui pradėjo skirtis savo kultūra, mentalitetu, nemažai jų kilmingųjų buvo lojalūs LDK valstybei. Nors jų visų kalbos priskiriamos rytų slavų grupei, tačiau skyrėsi nuo gyvenusiųjų Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Kalbos skyrėsi ir dėl raidos pokyčių ir dėl to, kad į jas įsiliejo skirtingi substratai, t. y. jos buvo veikiamos toje teritorijoje gyvenančių kitakalbių gyventojų. LDK stačiatikiškoji gyventojų dalis vadinama LDK rusėnais (gudais, lotyniškai – *rutenen*). Antra vertus, XVI amžiuje, ypač dėl 1569 metų Liublino unijos, LDK patyrė labai didelių teritorinių nuostolių: buvusi 900 000 kvadratinių kilometrų teritorija sumažėjo iki 297 000 kvadratinių kilometrų: dalį jos LDK prarado dėl karų su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste, o kitą dalį (Voluinę, Podolę, Palenkę) Žygimantas Augustas savo valia atskyrė nuo LDK ir prijungė prie Lenkijos Karalystės. Tai yra LDK liko trečdalis jos buvusios teritorijos, ir tai pakeitė santykinį katalikų ir stačiatikių gyventojų skaičių: prarastose teritorijose vyravo stačiatikiai, tačiau dabartinis tyrimų lygis neleidžia palyginti LDK katalikų ir stačiatikių gyventojų absoliučių skaičių.

Prasidėjus ankstyvųjų Naujųjų laikų epochai keitėsi ir Stačiatikių bažnyčia, tačiau kitaip nei Vidurio Europoje. Šioje LDK stačiatikių teritorijoje nebuvo paskatų tuos pokyčius grįsti Vidurio Europoje kilusios Reformacijos siekiais ir idėjomis. Ir Stačiatikių bažnyčioje atsirado asmenybių, siekusių pokyčių, tačiau tai neišsiliejo į platų visuomeninį, religinį, kultūrinį judėjimą, koks buvo Reformacija. Todėl mūsų aptariamasis Šiaurės rytų Baltijos regionas ir jame buvusi vakarinė LDK dalis buvo katalikiškosios Europos rytinis pakraštys, kur galėjo reikštis Reformacijos idėjos.

Pažvelkime į įvykius Šiaurės rytų Baltijos regione pradėdami nuo dabartinės Estijos teritorijos, esančios tarp Baltijos jūros Suomijos ir Rygos įlankų ir Peipaus (Pskovo) ežero. Piečiau Estijos plytėjo dabartinės Latvijos žemės. Jų abiejų istorija buvo skirtinga, bet turėjo ir keletą esminių bendrų bruožų: tiek Estija, tiek Latvija nespėjo sukurti valstybių, nuo XIII amžiaus buvo nukariautos Vokiečių ordino atšakos Livonijos (kalavijuočių) ordino, išskyrus šiaurinę Estijos dalį, kurią buvo nukariavusi Švedija. XVI amžiaus pradžioje didumą tų šalių teritorijos įėjo į Livonijos konfederaciją, kurią sudarė šešios valstybės: penkios bažnytinės – karinio Livonijos ordino, Rygos arkivyskupijos, keturių vyskupijų valdos – ir viena pasaulietinė – lais-

vasis Rygos miestas. Bažnyčios valdymo požiūriu šios teritorijos priklausė tiesiogiai popiežiui. Dauguma bajorijos (riterijos) ir miestų patriciato buvo kilę iš Vokietijos žemių. Valstybėlių ir miestų dokumentų kalba buvo vokiečių, o dauguma nuo seno čia gyvenusių gyventojų kalbėjo visai kitomis kalbomis: Estijos teritorijoje – estiškai (suomių-ugrų kalbų grupė), Latvijos teritorijoje latvių (baltų kalbų grupė), kuri formavosi, kaip manoma, latgalių kalbos pagrindu, veikiama kuršių, žiemgalių, sėlių kalbų. Daugumai valstiečių katalikų bažnyčios apeigos buvo nesuprantamos, reikėjo dar didelių pastangų, kad tikintieji taptų ne formaliai religingi.

Politiniu ir religiniu požiūriu panaši situacija buvo ir piečiau LDK buvusioje Vokiečių Ordino (Kryžiuočių) valstybėje, kuri driekėsi nuo Klaipėdos imtinai iki Vyslos deltos. Šią valstybę sudarė bažnytinės vienuolių ordino ir vyskupo valdos ir ji buvo vienalytiškesnė nei Livonijos konfederacija. Ši teritorija taip pat buvo tiesiogiai pavaldi popiežiui, valdantysis sluoksnis, dvasininkai, miestiečiai irgi daugiausia buvo kilę iš Vokietijos kraštų. Ordino valstybės dokumentai buvo rašomi vokiečių ir lotynų kalbomis, o didžioji krašto gyventojų dalis kalbėjo skirtingomis baltų kalbomis: čia gyveno prūsai, skalvių, nadruvių, sūduvių palikuonys, lietuviai, pietvakarinėje dalyje dar ir vakarų slavų kalbomis kalbantys mazoviai ir lenkai.

Livonijos konfederacija ir Vokiečių Ordino bei Karaliaučiaus vyskupo valdomos valstybėlės buvo teokratinės. Šiose teritorijose, kaip ir Šventosios Romos imperijos Vokietijos žemėse, buvo daug tų pačių paskatų Reformacijai plisti. Istorikų vertinimu, to meto Katalikų bažnyčios būklė buvo panaši kaip ir Vidurio Europoje: Bažnyčia buvo supasaulėjusi, nemažai dvasininkų buvo apleidę savo pareigas, skundėsi, kad sunku tas pareigas atlikti, nes žemųjų luomų parapijiečiai nemoką vokiškai; klestėjo simonija, kai kurie kunigai ir vienuoliai nesilaikė celibato ir tai Bažnyčia pakentė, įprasta buvo užsimokėti už pareigas, gana dažnai jos buvo skiriamos giminaičiams.

Tačiau tos valstybėlės turėjo dar ir tik joms būdingų ypatybių. Tuo metu jos išgyveno didelę demografinę, socialinę ir politinę krizę; jos buvo sukurtos karine jėga apkrikštyti pagonims, bet ordinai pagonis apkrikštijo jau daugiau kaip prieš 250 metų. Tad iš tikrųjų karinių ritėrių ordinų pirminis tikslas buvo pasiektas. Riterių luomas Viduramžiais susiformavo iš kilmingųjų, bet dažniausiai neturtingų, ir miestiečių. Be to, šį luomą nuolat papildydavo kilmingieji dėl daugelyje Vidurio Europos šalių Viduramžiais vyravusios vadinamosios majorato paveldėjimo tvarkos: kilmingųjų šeimose dvarus paveldėdavo vyriausiasis sūnus, o kiti sūnūs dažniausiai

Prūsijos Kunigaikštystės žemėlapis, XVI amžiaus pabaiga.
Gasper Hennenberg, „Prussiae nova tabula“, in Guiljelmus Blaeu,
Theatrum orbis terrarum…, Amsterdam, 1606

tapdavo riteriais. Prasidėjus ankstyviesiems Naujiesiems laikams keitėsi kariuomenės pobūdis, menko riterių vaidmuo. Riterių sluoksnis pradėjo keistis. Vis mažiau jų ėjo į karinius ordinus. Ordinų padėtį sunkino ir mažėjanti popiežiaus ir Bažnyčios parama. Vokiečių Ordino valstybėje XV amžiuje formavosi žemvaldžių sluoksnis ir augo miestai, pretenduojantys dalyvauti valstybės valdyme. Be to, dažnai miestų interesai nesutapdavo su ordinų vadovybės siekiais. Nusilpus Vokiečių Ordinui, 1520 metais prasidėjo Lenkijos Karalystės ir Ordino karas, dar labiau pakirtęs Vokiečių Ordino jėgas. Paskutinis Ordino magistras Albrechtas Hohencolernas ieškojo išeities politinei krizei išspręsti.

Reformacijos idėjos siūlė galimybes keisti padėtį. 1523 metais Martinas Liuteris pasiūlė platinti liuteronybę Vokiečių Ordino valstybėje. Ordino vadovybė pasiūlymą priėmė. Iš pradžių Karaliaučiuje, vėliau ir kitų miestų bažnyčiose pasakyti pirmieji pamokslai vokiečių kalba, pradėta daugiau giedoti vokiškai, Komuniją imta teikti dviem pavidalais, socialinei rūpybai sudarytos bendrosios bažnyčių kasos. Pradėta valstybės reforma, dauguma ordino riterių atsisakė vienuolių įžadų, nusisiautė apsiaustus su kryžiaus ženklu, tapo žemvaldžiais. 1523–1525 metais bažnytinės, teokratinės valstybės buvo pertvarkomos į pasaulietines. Didysis Ordino magistras tapo kunigaikščiu (hercogu). Liuteronų tikėjimą įvedė ir Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčią organizavo valstybės valdžia. Naujoji valstybė pavadinta Prūsijos Kunigaikštyste (hercogyste). Ją sudarė dvi liuteroniškos vyskupijos – Sembos ir Pamedės. Trečioji – Varmės vyskupija – apėmė teritoriją, kuri jau nuo 1466 metų Torunės taikos vasaliniais ryšiais buvo susieta su Lenkijos Karalyste ir dažnai buvo vadinama Karališkąja Prūsija. Joje, išskyrus didžiuosius miestus: Torunę, Elbliongą ir kiek toliau į vakarus esantį Gdanską, vyravo katalikų tikėjimas. Tad Prūsijos Kunigaikštystės teritorijoje Reformacijos plitimą lėmė politiniai veiksniai. Naujoji Prūsijos Kunigaikštystė 1525 metais tapo Lenkijos Karalystės lenu, – jos kunigaikštis prisiekė ištikimybę Lenkijos karaliui, tačiau savo valdose tvarkėsi beveik savarankiškai. Vokiečių kalba iš tikrųjų buvo valstybinė kalba, o dėl Reformacijos ji įgijo dar daugiau teisių bažnyčioje.

Livonijos konfederacijoje rengimąsi pokyčiams taip pat brandino politinės padėties netvarumas: karo grėsmė iš Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės pusės, nestabili pačios konfederacijos politinė vidaus būklė, Rygos miesto nepasitenkinimas savo vaidmeniu ir padėtimi konfederacijoje. Iš pradžių tik dalis Livonijos konfederacijos įžvelgė galimybes per Reformaciją savo naudai keisti aplinkybes.

Pirmiausia Reformacijos galimybes įžvelgė miestai, kai kuriose Rygos bažnyčiose jau 1523 metais prasidėjo liuteroniškos pamaldos, 1524–1527 metais formavosi Evangelikų liuteronų bažnyčios organizacija, tas pat vyko 1524–1531 metais Revelyje (Taline), Dorpate (Tartu) ir Narvoje. Iš miestų liuteronų tikėjimas plito į kraštą, tačiau neapėmė visos visuomenės. Katalikų bažnyčios liko veikti kai kuriose vietovėse ir net didžiuosiuose miestuose, katalikais liko Ordino vadovai. Jie ir miestai sudarinėjo politines sąjungas. Daugelis žemvaldžių liuteronų tikėjimą buvo priėmę dar tebegyvuojant bažnytinei katalikiškai Livonijos konfederacijai: 1554 metais Livonijos Landtagas Volmare skelbė, kad Evangelikų liuteronų bažnyčia turi tikėjimo išpažinimo laisvę, 1555 metais buvo paskelbta, kad Livonijoje galioja Vokietijoje priimta Augsburgo religinė taika. Katalikų ir liuteronų bažnyčios viena šalia kitos veikė Livonijos konfederacijos teritorijoje per visos kartos gyvenimą.

Situaciją pakeitė išoriniai politiniai veiksniai. 1558–1583 metais Maskvos Didžioji Kunigaikštystė dėl šių teritorijų pradėjo Livonijos karą, 1560 metais užėmė dalį teritorijos ir sumušė Ordino kariuomenę. Dalis Livonijos konfederacijos tarėsi su LDK dėl pagalbos prieš kylančią Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės grėsmę pajungti visą teritoriją. 1558–1561 metais Vilniaus sutartimi Livonija pasidavė Lenkijos karaliui, Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. 1561 metais paskutinis Livonijos ordino magistras Gotardas Ketleris pasekė Vokiečių ordino paskutinio magistro kunigaikščio Albrechto Hohencolerno Brandenburgiečio pramintu taku – tapo liuteronu ir pasauliečiu kunigaikščiu, Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštystės valdovu. Iš Rygos arkivyskupijos ir Dorpato vyskupijos buvo suformuota Livonijos Kunigaikštystė. Vilniaus sutartimi LDK ir valdovas pripažino naujai sukurtoms pasaulietinėms Livonijos ir Kuršo bei Žiemgalos kunigaikštystėms teisę išpažinti liuteronų tikėjimą. Taip galutinai žlugo Livonijos ordinas. Livonijos konfederacijos dalis virto pasaulietine Livonijos valstybėle, bet ji neapėmė visų federacijos žemių. Per Livonijos karą Livonijos konfederacija buvo padalyta tarp Abiejų Tautų Respublikos, Švedijos ir Danijos. Šiaurės Estiją su centru Talinu nuo 1561 metų valdė liuteroniška Švedija; ji suformavo Estijos kunigaikštystę. Saremos salą valdė liuteroniška Danija. Tad tose teritorijose, remiama politinės valdžios, sėkmingai formavosi Evangelikų liuteronų bažnyčia.

Akivaizdu, kad šiuose kraštuose, kaip ir Prūsijos Kunigaikštystėje, labai stipriu veiksniu plisti Reformacijai ir liuteronų tikėjimui buvo politinės aplinkybės ir žemvaldžių savimonė, iš dalies ir kultūrinis artumas Vokie-

tijos žemių kilmingiesiems. Abiejose teritorijose įsigalėjo liuteronybė, o Evangelikų liuteronų bažnyčia savo veiklą glaudžiai siejo su pasaulietine valdžia ir pasiskelbė esanti pagrindinė Bažnyčia. Ir vienur, ir kitur Reformacija, Evangelikų liuteronų bažnyčios formavimasis buvo glaudžiai susiję su politinėmis valstybių reformomis.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė iš šiaurės, vakarų ir pietvakarių ribojosi su liuteroniškomis valstybėmis: vakaruose ir pietvakariuose su anksti susiformavusia liuteroniška Prūsijos Kunigaikštyste, šiaurėje su tik besiformuojančia pusiau katalikiškų, pusiau liuteroniškų valstybėlių konfederacija. Nors po 1561 metų politiniu požiūriu Livonijos teritorija buvo kur kas labiau priklausoma nuo LDK, etniniu ir kultūros požiūriu artimesnė Lietuvai buvo pietvakarių teritorijos dalis (nuo 1525–1527 liuteroniška) – Prūsijos Kunigaikštystė, tačiau politiškai menkai tesusijusi.

Šioje knygoje dėmesį sutelksime į Reformaciją, vykusią dviejose valstybėse: LDK ir Prūsijos Kunigaikštystėje, ypač Lietuvoje, nes abiejose valstybėse buvo po tam tikrą teritoriją, kurioje vyravo lietuviai, ją kaip visumą galime vadinti etnine Lietuva.

Kai svarstome, kas buvo Lietuva XVI amžiuje, turime galvoje kelias plotmes. LDK sukūrė lietuviai, bet jie buvo tik dalis daugiatautės valstybės. Nemažai lietuvių arba jiems artimų baltų genčių palikuonių gyveno už Nemuno vakaruose arba pietvakariuose nukariauti Ordino dar XIII amžiuje. Vokiečių Ordino teritorijoms tapus Prūsijos Kunigaikštyste jie atsidūrė naujoje valstybėje ir tapo naujosios valstybės gyventojais. Kitapus Nemuno buvo Didžioji Lietuva, ta teritorija, kurioje buvo kalbama lietuviškai ir žemaitiškai. Nors šios tarmės skyrėsi, būta ir žemaitiškos tapatybės suvokimo, vis dėlto visuotinai pripažįstama, kad žemaičiai kartu su lietuviais aukštaičiais sudarė Lietuvos branduolį. XVI amžiuje tautinė padėtis už Nemuno keitėsi: dalis skalvių, nadruvių bei sūduvių palikuonių ir dalis prūsų lietuvėjo. Lietuviškai (su tarmių ypatybėmis) kalbančiųjų teritorija tapo monolitiškesnė, joje pamažu įsivyravo vakarų aukštaičių tarmė, be to, vienijo panašūs liaudies kultūros bruožai – papročiai, tautosaka, menas, pasaulėjauta, per amžius išlaikytas žemdirbiškosios kultūros tęstinumas. XVI amžiuje formavosi lietuvininkų potautė, labai artima LDK gyvenantiems lietuviams. Lietuvininkų gyvenamoji teritorija vadinta Mažąja (Prūsų) Lietuva, o LDK lietuvių gyvenamoji teritorija – Didžiąja Lietuva. Reformacijos istorija abiejose Lietuvose daug priklausė nuo jos raidos ir judėjimo bruožų valstybėse, todėl būtina suprasti, kaip ji vyko abiejose daugiatautėse valstybėse ir kaip Lietuvoje.

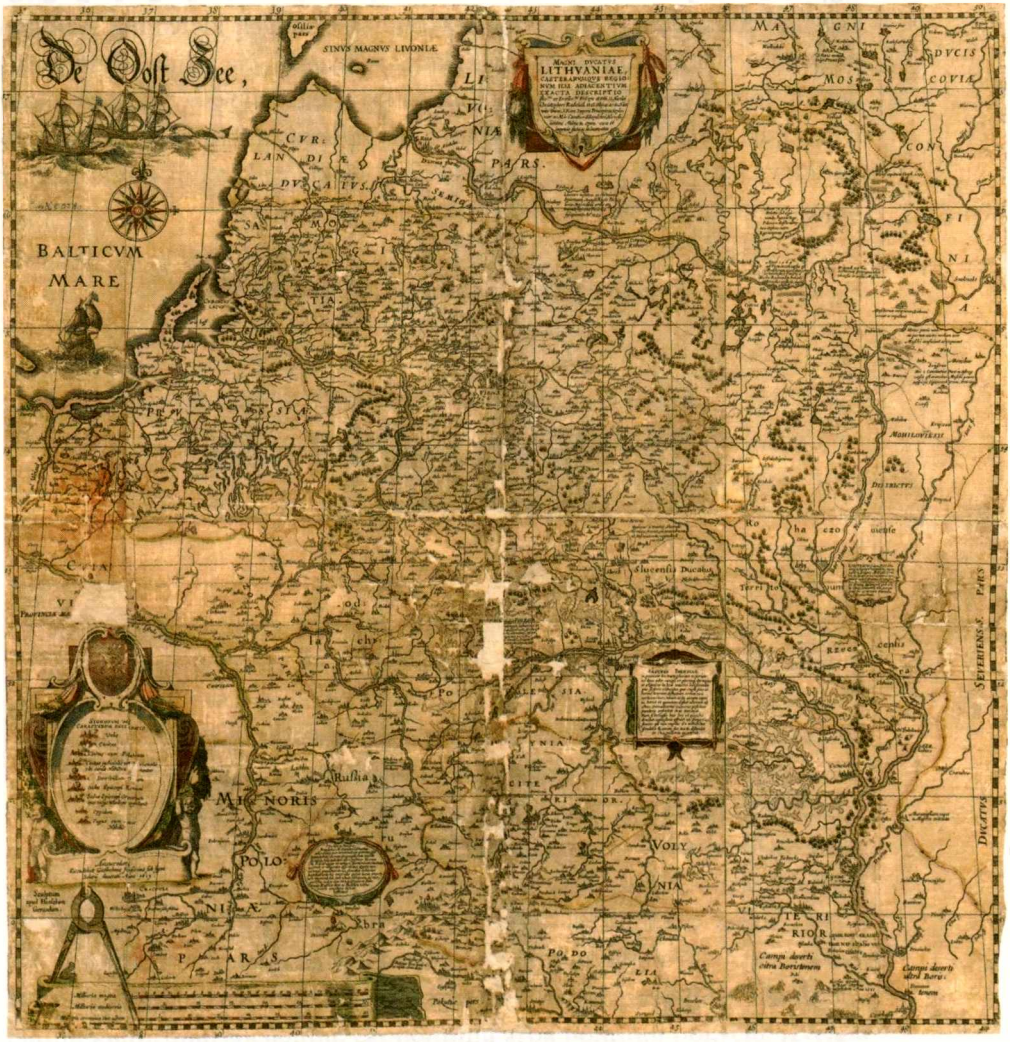

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio žemėlapis, 1613

Vienaip ar kitaip Reformacija palietė visas Europos šalis: vienose įsigalėjo, kitose jos šalininkais tapo tik dalis visuomenės. Skirtinguose Europos kraštuose Reformacijos istorija buvo vis kitokia ir kiekviena šalis ją išgyveno savaip.

Tad mūsų laukia atsakymų ieškojimas į daugelį klausimų. Ar buvo pagrindas plisti Reformacijai LDK, kokiais keliais ji čia sklido? Kaip prasidėjo Reformacija LDK, Prūsijos Kunigaikštystėje, kaip ji vyko Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje? Koks buvo šio judėjimo mastas? Kokie bruožai buvo būdingi Lietuvoje vykusiai Reformacijai? Kokią reikšmę ji turėjo LDK ir Lietuvos kultūros raidai?

Reformacijos pradžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

Ar buvo pagrindas Reformacijai plisti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje?

Ar reikėjo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kam nors perimti Reformacijos idėjas? Ar šios valstybės visuomenėje buvo tokių problemų, kurias spręsti galimybes teikė Reformacija? Kitaip tariant, ar buvo dėl ko LDK teritorijoje paplisti Vidurio Europos valstybėse kilusiems Reformacijos siekiams, juos perimti ir, jais remiantis, burti religinį, kultūrinį ir visuomeninį judėjimą? Ar galėjo LDK visuomenei arba jos daliai tiek reikšti tikėjimas, kad ji siektų Bažnyčios veiklos pokyčių, kurie išreikštų jos lūkesčius ir siekius? Istorinė patirtis rodo, kad idėjos ir siekiai, kurie pajėgia įsiūbuoti judėjimus, nėra panašūs į vėjo nešiojamus pienės pūkus. Idėjos ir siekiai perimami ten, kur visuomenė ar jos dalis tikisi naudingų, būtinų kultūrinių, socialinių, ekonominių arba politinių pokyčių, įžvelgia palankią raidos perspektyvą, t. y. mato galimybę, remiantis naujomis idėjomis, spręsti pribrendusias problemas.

Apžvelkime, kokie Reformacijos siekiai ir kokios idėjos galėjo patraukti LDK politiniame ir kultūriniame gyvenime veikusių pačių aktyviausių asmenybių dėmesį. Vienas iš svarbiųjų Reformacijos siekių buvo skleisti Dievo žodį visiems sluoksniams, plėsti visų sluoksnių galimybes jį

suprasti ir išgyventi. Todėl reikėjo, kad keistųsi daugelis įprastų Bažnyčios veikimo būdų, kad ji būtų aktyvesnė tose srityse, kuriose turėjo visas reguliavimo teises, pavyzdžiui, katekizacijoje, švietime.

Vidurio Europoje brendo reikalas dalį apeigų bažnyčiose atlikti parapijiečiams suprantamomis kalbomis. Bažnyčiose buvo nusistojęs ribotas gimtosios kalbos vartojimas: pagal tvirtą tradiciją nuo Viduramžių dalis apeigų buvo atliekama lotynų kalba – mokslo, Bažnyčios, diplomatijos kalba. Lotyniškai buvo giedamos dauguma giesmių, sakomos sakramentų formulės, nelotynų kalba buvo leidžiama sakyti pamokslus. Nuo daugelio aplinkybių priklausė, kuri iš nelotynų kalbų bus pasirinkta, ypač daugiatautėse valstybėse. Tai lėmė, kiek plačiai kalba vartojama viešajame gyvenime ir raštui, ar pakanka ją mokančių dvasininkų; nuo bažnyčios administracijos požiūrio, kiek plačiai ją vartoti bažnyčios veikloje. Kokia padėtis buvo LDK ir Lietuvoje?

Žinome, kad nuo antrojo Lietuvos krikšto laikų, LDK katalikų bažnyčios priklausė Gniezno arkivyskupijai. Aukštieji arkivyskupijos hierarchai numatė pagrindines bažnyčių veiklos gaires, planavo veiklos strategiją. LDK veikė Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos, o iki Liublino unijos ir Lucko vyskupija. Po Liublino unijos, kai Žygimantas Augustas didžiąją dalį Lucko vyskupijos teritorijos priskyrė Lenkijai, LDK didžiausia buvo Vilniaus vyskupija. LDK veikusi Katalikų bažnyčia turėjo tiek galios, kiek galėjo turėti vyskupijos rango padaliniai, nors vis dėlto priklausė ir nuo to, kiek įtakingi ir aktyvūs buvo vyskupai, kiek suvokė savo meto visuomenės poreikius ir ar svarstė, kaip juos patenkinti. Kad lietuvių kalbą vartoti būtų nurodyta iš centro – iš Gniezno – buvo mažai tikėtina. Juolab kad lietuvių kalba nepradėta vartoti valstybės dokumentuose. LDK dokumentai buvo rašomi keliomis rašto kalbomis: lotynų, LDK kanceliarine gudų (kitaip rusėnų) kalba, bažnytine slavų kalba, o diplomatiniams ryšiams su Vokiečių Ordinu vartota vokiečių kalba. Kai kurios Lietuvos valstybės politinės aplinkybės – personalinė valdovų unija su Lenkija, besiplečiantys ryšiai su šia šalimi, kuri savo kalbą – lenkų – aktyviai siekė įtvirtinti šalia lotynų kalbos ir dokumentuose bei bažnyčiose, darė poveikį LDK valdantiesiems, aukštiesiems pareigūnams. Katalikų bažnyčios apeigų ir patarnavimų dalyje, kurioje leista vartoti ne lotynų, bet gimtąją kalbą, lietuvių kalba neturėjo deramo statuso. Pirmiausia labai trūko lietuviškai mokančių dvasininkų. Lietuvoje dvasininkus rengė Vilniaus ir Žemaičių katedrų mokyklos, nebuvo aukštosios mokyklos, kunigų seminarijų iki Reformacijos irgi nebuvo. Pagrindinė aukštoji mokykla, kurioje dvasi-

ninkai iš Lietuvos įgydavo aukštąjį išsilavinimą, buvo Krokuvos universitetas. Pagal reikšmę jis buvo regioninis universitetas Lenkijos Karalystei ir LDK. Lengviausiai jis buvo prieinamas Lenkijos gyventojams, tačiau nemažai jaunuolių studijavo Krokuvoje ir iš Lietuvos. Turime žinių, kad iki 1500 metų čia mokėsi apie 200 asmenų, o pirmąją XVI amžiaus pusę apie 170. Kai kurie iš jų grįždavo dirbti dvasininkais į LDK, šalia lotynų jie būdavo išmokę ir lenkų kalbą, bet neturėjo įgūdžių dirbti pastoracinį darbą lietuvių kalba. Į LDK bažnyčias ieškoti darbo atkeliaudavo nemažai ir Lenkijos gyventojų, kuriems bažnyčios plačiai atverdavo duris. Pavyzdžiui, Vilniaus kapituloje nuo Krikšto laikų iki XVI amžiaus vidurio žinome dirbus 123 asmenis, kurių kilmė nustatyta buvo po lygiai – po 33 iš Lenkijos ir iš LDK. Visa tai lėmė, kad dauguma katalikų dvasininkų kalbėjo lenkiškai, nemažai jų visai nemokėjo lietuvių kalbos. Bet blogiausia buvo tai, kad Bažnyčia neskatino tos kalbos mokytis. Dėl to daugumoje LDK katalikų bažnyčių net ir toje apeigų dalyje, kurioje galėjo būti vartojama gimtoji kalba, jos vietą užėmė lenkų kalba. Tai skatino kai kuriuos kilminguosius pamažu tapti dvikalbiais. Kad situacija pasikeistų, reikėjo daugelio žingsnių.

Ar kas nors LDK įžvelgė, kad tikėjimui skelbti, gilesniam dievotumui ugdyti reikia plėsti lietuvių kalbos vartojimą bažnyčiose? Parapinių bažnyčių dokumentai liudija, kad XVI amžiaus pirmojoje pusėje buvo tik keletas bažnyčių steigėjų ir globėjų, kurie pastebėjo, jog lietuvių kalba nepakankamai vartojama bažnyčios veikloje ten, kur apeigose numatyta vartoti gimtąją kalbą. Norėdami paskatinti plačiau vartoti gimtąją kalbą kai kurie jų į bažnyčios fundacinius dokumentus įrašė pageidavimą, kad patarnavimai parapijiečians būtų atliekami ir lietuvių kalba: Žygimantas Senasis 1511 metais Žiežmarių, 1524 metais Eišiškių bažnyčių aprūpinimo dokumentuose nurodė, kad jose turi būti du kunigai, kurių vienas pamokslautų lietuvių kalba. Žinomi 1507 metų pageidavimai Tauragės bažnyčiai. Tačiau, ar pageidavimas bus vykdomas, priklausė nuo klebono: dažniausiai jam buvo nurodoma, kad lietuviškai mokantį klieriką išlaikytų iš savo lėšų, o lėšų vis nepakakdavo. Taigi daugumoje bažnyčių nebuvo teikiami visi patarnavimai lietuvių kalba. Tad, net ir esant tokiai parapijos globėjo sąlygai, lietuvių kalba liko podukros vietoje. Buvo ir dar viena problema: trūko tokiam darbui pasirengusių dvasininkų. Ikireformaciniu laikotarpiu Gniezno arkivyskupijos aukštųjų hierarchų požiūris iš tikrųjų nebuvo pasikeitęs: jie nesiėmė rezultatyvių veiksmų, kad lietuvių kalba būtų pripažinta kaip lygiavertė katekizacijos kalba. Trūko dar ir kitų dalykų deramam lietuvių

kalbos vartojimui bažnyčioje jos pačios leidžiamose ribose. Patiems dvasininkams savo iniciatyva mokytis kalbą ir atlikti patarnavimus stokojo aprobuotų tekstų lietuvių kalba. Ar galėjo tuo metu būti knygų Vilniaus vyskupijos reikmėms? Turėtume atsakyti, kad taip, nes poreikis jau buvo: Vilniaus vyskupas pirmą kartą bažnyčių reikmėms užsakė Gdanske išspausdinti lotynų kalba vadinamąją Martyno agendą. 1499 metais Gniezno arkivyskupijos katalikų bažnyčia savo reikmėms turėjo parengusi visus jos veiklai būtinus tekstus lotynų ir lenkų kalbomis, tačiau dauguma jų buvo skirti dvasininkams, o ne parapijiečiams. Pastariesiems tikybiškai šviesti bei bažnyčios veiklai keisti reikėjo knygų, kuriose būtų aprobuotų tekstų mokymui ir kurios būtų prieinamos parapijiečiams. Ypač tai pasakytina apie Bibliją. Ją Katalikų bažnyčia laikė skirta tik aukštiesiems dvasininkams, baimintasi, kad žemesnio rango dvasininkai, neturintys aukštojo teologinio išsilavinimo, gali jos tekstą neteisingai suprasti. Kintantys laikai brandino išsilavinusios visuomenės poreikį knygoms, o jų buvo galima atsivežti tik iš užsienio.

Pačios visuomenės raida kėlė reikavimus švietimui. Be abejo, tai buvo aktualu tik negausiai, bet aktyviai visuomenės daliai. Ar kas nors iš LDK visuomenės įžvelgė švietimo trūkumus ir manė, kad juos būtina taisyti? Apie tai, kad atsirado suvokiančiųjų, jog reikia keisti švietimo būklę, yra išlikę rašytinių tekstų. 1513 metais Viniuje buvo atidaryta parapinė mokykla, kurios steigimu rūpinosi miestiečiai, mokykla įkurta jų iniciatyva. 1539 metais kanclerio Alberto Goštauto sekretorius Jurgis Vilamovskis ir Jurgis Eišiškietis prašė Vilniaus vyskupo leidimo steigti privačią mokyklą, tačiau leidimo negavo, nes bijota, kad per mokyklą gali sklisti Reformacijos idėjos. Jonas Kozminietis, kurį laiką dirbęs Žygimanto Augusto rūmuose Vilniuje, savo knygelėje *Laiškas Dievo žodžio tarnams*, išspausdintoje 1549 metais Krokuvoje, kritikavo švietimo padėtį ir Lenkijoje, ir Lietuvoje, apibūdino ją kaip nelaimę; Maišiagalos bajoras Mykolas Lietuvis (Venclovas Mikolajaitis) apie 1550 metus rašė: „Gailėtis reikia, kad mes neturime mokslui eiti gimnazijų". Kad parapijiečiai giliau suvoktų ir suprastų jiems skelbiamą Dievo žodį, reikėjo kelti jų mentalitetą, gebėjimą suvokti abstrakčius teiginius, reikėjo aukštesnio nei įprasta išsilavinimo dvasininkų. Taigi buvo būtina plėsti mokyklų tinklą ir kurti visų mokymo lygių mokyklas. Kad būtų parengta dvasininkų, pajėgiančių tinkamai eiti savo pareigas, reikėjo aukštesniojo lygio mokyklų, kuriose būtų atnaujintas mokymo turinys, atitinkantis ankstyvųjų Naujųjų laikų keliamus reikalavimus.

Žygimantas Augustas. Dail. Lukas Kranachas jaun.,
XVI a. vidurys, Čartoriskių muziejus Krokuvoje

Nuo XVI amžiaus trečiojo dešimtmečio brendo supratimas, kad LDK visuomenės ir Bažnyčios gyvenime esama ir kitų reiškinių, kuriuos būtina keisti. Pirmiausia pastebėta, kad, kaip ir kitose Vidurio Europos šalyse, dvasininkai (kapitulų nariai) dažnai vienose rankose yra sutelkę kelių bažnyčių dvasininkų pareigas (taigi ir lėšas), dėl to nukenčia pastoracinis darbas parapijose. Į aukštas pareigas skiriami dvasininkai iš didikų giminių arba tokias pareigas gauna kaip atlyginimą už kokią nors paslaugą. Tiesa, atrodo, kad LDK kai kurie vyskupai taip gautas pareigas atliko deramai. Antai Žygimantas Senasis Vilniaus vyskupu paskyrė savo sūnų Joną iš Lietuvos kunigaikščių, šis ilgai ėjo pareigas negavęs būtinų šventinimų, tačiau stengėsi uoliai tarnauti Bažnyčiai, buvo išsilavinęs ir jautė Lietuvos bažnyčios poreikius geriau nei kai kurie visus šventinimus gavusieji. Iš XVI amžiaus pirmosios pusės pareigas ėjusių 15 vyskupų šeši buvo įgiję išsilavinimą namuose, t. y. dvaruose, mokyti namų mokytojų, kiti devyni studijavę Krokuvos universitete arba kituose Europos universitetuose, tačiau tuo metu jau reikėjo ne tik išsilavinimo, bet ir iniciatyvos ieškoti būdų, kaip patenkinti kylančius visuomenės poreikius, ugdyti dvasininkus, formuoti parapijas. Aukštųjų dvasininkų gretose svarbūs buvo vyskupijų kapitulų nariai. Yra žinoma, kad nuo XIV amžiaus pabaigos iki XVI amžiaus vidurio tik 28 nuošimčius sudarė vietinės kilmės dvasininkai, dauguma kilusieji iš Lenkijos. Norintieji tapti kanauninkais vietiniai turėjo būti aukštesnio išsilavinimo: tarp vietinių 48,4 nuošimčio buvo su aukštuoju išsilavinimu, o tarp kilusiųjų iš Lenkijos tokių buvo tik 26,6 nuošimčio.

LDK katalikų bažnyčios vadovams buvo kilę minčių, kad Bažnyčia galėtų tapti savarankiškesnė, o ne būti tik arkivyskupijos padalinys. Lucko ir Vilniaus vyskupas Albertas Radvila (Mikalojų Juodojo ir Rudojo Radvilų dėdė) amžiaus pradžioje kėlė klausimą, ar tikrai Vilniaus vyskupija yra pavaldi Gnieznui. LDK kancleris Albertas Goštautas ir Vilniaus vyskupas Jonas iš Lietuvos kunigaikščių didelėmis pastangomis XVI amžiaus trečiąjį dešimtmetį atskyrė observantų, vadinamų bernardinais, vienuoliją nuo veikiančiosios Lenkijoje ir įsteigė savo provinciją LDK su centru Lietuvoje. Kai kurie aukštieji valstybės pareigūnai pradėjo suvokti etninio prado svarbą valstybei ir Bažnyčios valdymui. LDK kanclerio Alberto Goštauto dvaras tapo kultūros centru, kurio iniciatyva buvo kuriamas LDK politines ir kultūrines nuostatas išreiškiantis Lietuvos metraštis, pats kancleris parašė du traktatus, kuriuose grindė Lietuvos valstybės savarankiškumo

idėjas, teigė, kad valstybingumas siejasi su savos teisės, įstatymų buvimu, sava valdymo tradicija ir savaveiksmiškumu ginant tėvynę. Jis rašė: „Lietuviams reikia ginti lietuvių papročius, ir tai tvirtinu ne dėl asmeninių interesų, bet valstybės labui." Valstybės gyvenime aktyvėjanti bajorija kėlė klausimą, ar dvasininkai, kaip luomas, deramai atlieka savo pareigas valstybei. Kylant karų grėsmei ar jiems vykstant, didėjo lėšų poreikis. Reikėjo ieškoti rezervų valstybės iždui papildyti. Bajorija pradėjo kelti klausimą, ar dvasininkija mokesčiais pakankamai prisideda prie valstybės gynybos. Bajorija turėjo išsikovojusi teisę pati spręsti ir skelbti mokesčių rinkimą karo reikmėms ar ne. To paties siekė ir dvasininkija. Tuo metu Katalikų bažnyčia valdė didelius žemės plotus ir juose dirbančius priklausomus žmones. Į Bažnyčios žemėvaldą bajorija žvelgė kaip į potencialų lėšų rezervą. Be to, bajorai, įvairiomis progomis užrašydami valdas bažnyčiai, mažino mokesčių karo reikmėms mokėtojų gretas. Čia bajorijos ir dvasininkų luomų nuostatos kirtosi.

Valstybėje brendo valdymo ir teismų bei teisenos reformos, reikėjo modernizuoti teismų principus. Lietuvoje, kaip Gniezno arkivyskupijos sudedamojoje dalyje, tebeveikė iš Viduramžių paveldėta bažnytinės kanonų teisės dalis, pagal kurią dvasininkai teisiami ne pagal bylos pobūdį, bet pagal priklausymą luomui: vadinasi, jei byloje viena iš šalių yra dvasininkas, bylą sprendžia dvasiniai teismai. Tad daliai visuomenės kilo klausimas dėl dvasinių teismų kompetencijos ir ribų. Be to, 1516 metais Vilniuje pasipriešinta šv. Petro grašio rinkimui, renkamam kartą per metus visose parapijose Vatikano reikmėms. 1544 metais Brastos Seime bajorai reikalavo, kad dvasininkai nebūtų skiriami į pasaulietines pareigas. Tai jau kėlė luomų santykių problemą.

Visa tai drauge rengė dirvą ieškojimams, kaip galėtų būti sprendžiamos visuomenei jau iškilusios problemos. O artėjant Naujiesiems laikams tų problemų buvo gausu. Keitėsi pati visuomenė, jos santykis su pasauliu. Viena iš reikšmingiausių visuomenės gyvenimo sferų – tikėjimas ir jį skelbianti Bažnyčia taip pat jautė laiko iššūkius. Viena iš Europoje kilusios Reformacijos priežasčių buvo siekis parengti Bažnyčią Naujiesiems laikams. Dėl to reikėjo daug ką keisti. Ieškojimai LDK kūrė atvirumo kitų šalių patirčiai atmosferą ir kartu į istorijos areną iškėlė naujų idėjų bei patirčių ieškančias asmenybes. Ieškoti vertė kintančios istorinės aplinkybės, kitėjantys visuomenės sluoksnių santykiai ir pats tikėjimas, kad Bažnyčia turi būti kitokia.

Kokiais keliais plito Reformacijos idėjos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje?

Atidžiai pažvelgus į XVI amžiaus Lietuvos gyvenimą, galima pastebėti, kad buvo ne viena galimybė Reformacijos idėjoms atkeliauti. Ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenės poreikius suvokti galėjo pilietiškai nusiteikusios, gabiausios, išsilavinusios ir žinių trokštančios asmenybės. Tad daugelis kelių, kuriais į Lietuvą galėjo patekti žinios apie Reformaciją, buvo išsilavinimo teikiamos galimybės.

Nuo pat XIV amžiaus pabaigos Lietuvoje buvo siekusiųjų aukštojo mokslo, tolimose šalyse ieškojusiųjų pavyzdžių ir patyrimo, kaip galėtų būti keičiamas gyvenimas. Iki XVI amžiaus pradžios dauguma išsilavinusiųjų buvo arba dvasininkai, arba didikai. XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius į tolimus kraštus mokslo ieškoti vyko jau įvairesnių sluoksnių asmenys. Išsimokslinimui įgyti jie turėjo įdėti daug pastangų ir iniciatyvos. Pažvelgus į tų, kurie ieškojo mokslo universitetuose, kilmės vietas, galima pastebėti, kad buvo regionų ir vietovių, iš kurių dešimtmečiais vyko daugiau nei iš kitur. Ten buvo mokyklų, galbūt buvo ir mums nežinomų mokyklų, galbūt mokslų paragavusieji ir grįžusieji dalijosi savo patyrimu, pasakojo įspūdžius ir įvykius. Vienas tokių regionų buvo LDK sostinės apylinkės, Vilniaus kraštas. Iš čia buvo kilę nemažai aukštas pareigas įgijusių dvasininkų, iš čia patraukė į mokslus ir būsimieji Reformacijos veikėjai. Tuo metu Vilniaus regionas buvo toks pat lietuviškas, kaip ir daugelis etninės Lietuvos kraštų. Be abejo, reikia skirti bajorijos ir valstiečių bei miestelėnų kalbų vartojimą. Apie tai galima spręsti iš 1527–1567 metų kariuomenės sąrašuose minimų bajorų asmenvardžių ir iš to, kad iš šio krašto buvo kilę nemažai spaudos lietuvių kalba rengėjų. XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius gretimų valstybių universitetuose randame grupelę studijuojančiųjų iš Vilniaus apylinkių; vėliau jie Lietuvos istorijoje paliko ryškius pėdsakus.

Šiai grupelei priskirtini neturtingas bajoras nuo Eišiškių Stanislovas Rapolionis ir vidutiniokas Kulvos bajoras Abraomas Kulvietis nuo Jonavos. Abu pradėjo eiti aukštuosius mokslus, kaip manoma, įprastu keliu: Kulvietis 1528 metų liepos mėnesį įsirašė į Krokuvos universitetą. Manoma, mėnesiu vėliau *Stanislaus Georgy de Rozeny* asmenvardžiu įsirašė ir Rapolionis. Nors šis universitetas buvo katalikiškas, bet tuo metu ir jame

Vilnius – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė XVI amžiaus viduryje.
„Vilna Lithuaniae Metropolis“, in Georg Braun,
Civitates orbis terrarum, Köln, 1572

jau radosi mokymo turinio reformos ženklų: buvo įsteigtos helenistikos ir hebraistikos katedros. Abu lietuviai turėjo būti jau Lietuvoje pramokę lotynų kalbos tiek, kad pajėgtų sėkmingai mokytis bakalauro studijose. Bet vėliau jie, vedami savo siekių, iškeliavo į kitus tolimus kraštus, kuriuose anksčiau visai nedaug būta kilusiųjų iš LDK. 1520–1540 metais randame įsirašiusius į universitetus 60–80 asmenų, bet ne visi įsirašydavo; prasidėjus Reformacijai studentų užsienio universitetuose sparčiai daugėjo.

Pagrindinis evangelikų teologijos studijų ir liuteronų tikėjimo skleidimo centras buvo Vitenbergo universitetas. XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius Vidurio Europoje vyko kai kurių universitetų reforma: universitetai keitė studijų turinį, kai kurių Vokietijos žemių universitetų teologijos studijose buvo dėstoma evangeliškoji teologija. Tokie universitetai, be Vitenbergo, buvo Leipcigas, Frankfurtas prie Oderio, Tiubingenas, Šveicarijoje Bazelis. Lietuvoje atsirado susidomėjusiųjų studijomis Vitenberge. Pirmasis mums žinomas lietuvis Vitenbergo universitete buvo Stanislovas Rapolionis, kaip manoma, baigęs bakalauro studijas Krokuvoje, po 10 metų (nežinome, ką jis tą dešimtmetį veikė ir kur dirbo) nukeliavo į protestantišką Vitenbergo universitetą, kurio šlovė jau buvo pasiekusi atokius Europos kraštus. Į universitetinį miestą, kuriame Martinas Liuteris paskelbė savo tezes ir sudegino popiežiaus bulę, atskyrusią jį nuo Bažnyčios, Rapolionis vyko jau žinodamas, ko ieško. Jo studijas rėmė Prūsijos kunigaikštis Albrechtas, į Vitenbergą jis atvyko baigti teologijos studijų ir ginti teologijos daktaro tezių. Tam jam prireikė dvejų metų ir dviejų mėnesių.

Abraomas Kulvietis iškeliavo dar toliau ir lankė katalikiškus universitetus. Iš pradžių nuvyko į Liuveną (Nyderlanduose), kur, kaip rašė jo biografas Johanas Hopijus „pasišventė kalbų mokymuisi“ (graikų, hebrajų). Nors tuo metu Erazmas Roterdamietis universitete jau nedėstė, bet čia dar buvo gyva didžiojo humanisto mintis. Paskui Kulvietis kurį laiką susisiejo su Vilniaus vaivados ir kanclerio Alberto Goštauto dvaru, o po kiek laiko išvyko pas Prūsijos kunigaikštį Albrechtą ir prasidėjo kelio ieškojimo metai. Gavęs iš kunigaikščio rekomendaciją, 1536 metais nuvyko studijuoti į Leipcigo universitetą, tuo metu dar katalikišką, netrukus – 1537 metais – įsirašė jau į protestantišką Vitenbergo universitetą, kuriame studijuodamas bendravo su Liuterio bendražygiu, reformavusiu dalį Vokietijos aukštųjų ir vidurinio lygio mokyklų, Filipu Melanchtonu. 1540 metų vėlyvą rudenį Kulvietis jau gynė abiejų teisių (kanonų ir civilinės) doktoratą Italijoje katalikiškame Sienos universitete. Jo bažnytinės teisės doktorato tezių tema buvo „Bažnyčios tarnas neaugina nei plaukų nei barzdos“, o civilinės teisės tezės – apie ba-

jorų testamentus. Sienoje tuo metu gyvavo ankstyvojo evangelizmo idėjos, vadinamos filoprotestantizmu, t. y. palankumu protestantizmui, veikė Italijos evangelikų pradininkai. Sienoje Kulvietis susipažino su jų pažiūromis ir išvyko iš Italijos pirma, nei Reformacijos idėjų pradmenis pradėjo gniaužti ėmusi aktyviai veikti inkvizicija. Grįždamas į Lietuvą Kulvietis užsuko į Vitenbergą, tai rodo jo apsisprendimą ir ieškojimų pabaigą.

Žinoma, kad užsienio universitetuose studijavo Raigardo ir Goniondzo šakos kanclerio Radvilos sūnūs Jonas ir Stanislovas Radvilos, studijų reikalais jie lankėsi Vienoje, 1514 metais Romoje, 1515–1516 metais Bolonijoje, o jų brolis, būsimasis Žemaičių vyskupas Mikalojus, spėjama, mokėsi Romoje, Bolonijoje ir Orleane. Jų palydoje buvo ir preceptorių – studijų vadovų, ir kitų lydinčiųjų asmenų. Studijos universitetuose, ypač Vokietijos žemių protestantiškuose universitetuose, daugeliu požiūrių tapo tuo keliu, kuriuo eidamos Lietuvos asmenybės susipažino su Reformacija: plėtėsi kitų šalių pažinimas, studijos parengė mentalitetą Reformacijos idėjoms suvokti, teikė žinių apie Reformacijos siekius ir jos teikiamas galimybes, supažindino su kituose kraštuose pribrendusiomis problemomis ir sudarė galimybes tokias problemas įžvelgti savo krašte.

Savo ruožtu universitetuose mezgėsi daugybė asmeninių ir idėjinių ryšių. Pavyzdys gali būti Rapolionio ir Kulviečio sutikti asmenys universitetuose. Vitenberge jie klausėsi Liuterio, Melanchtono, jų bendraminčių paskaitų, susipažino arba kartu dirbo su ne vienu asmeniu, kurie, baigę mokslus, vėliau savo kraštuose tapo protestantų bažnyčių aukštaisiais dvasininkais. Sienoje Kulvietis susipažino ir klausėsi pranciškono, vėliau kapucino Bernardo Ochino pamokslų, turėjo progą skaityti jo dialogus. Šis viešai teigė, kad nesą skaistyklos, kritikavo popiežiaus valdžią, Bažnyčios įstatymus, kunigų veiklą ir pritarė Liuterio nuomonei, kad išganymui užtenka tik tikėjimo. Ochino persekiojimas prasidėjo tuo metu, kai Kulvietis jau buvo išvykęs iš Sienos, tačiau žinia apie tai sklido protestantiškoje Europoje ir buvo svarbi Ochiną pažinojusiesiems.

Dar vienas kelias Reformacijos siekiams ir idėjoms pažinti buvo knygų teikiama informacija ir argumentacija. Ikireformaciniu laikotarpiu spausdintose knygose perteikiama informacija galėjo pasiekti nedaugelį žmonių. Žinome, kad knygų turėjo ir jas kaupė aukštieji Katalikų bažnyčios pareigūnai, apie 71 knygos rinkinį (rankraštinių ir spausdintinių) turėjo LDK kancleris Albertas Goštautas. Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis turėjo Johano Ekijaus knygą (leistą Augsburge 1530, 1531, 1533 m.) prieš Liuterį. Knygų buvo ir kai kuriuose vienuolynuose, pavyzdžiui, Vilniaus domini-

konų, kuriame veikė vienuolyno aukštesniojo lygio studijos. Rankraštinių knygų ir inkunabulų (spausdintų iki 1500 m.) turinyje galėjo būti tik praėjusių amžių Reformaciją rengusiųjų idėjų. Yra žinoma, kad 1527–1528 metais jau liuteroniškos Prūsijos Kunigaikštystės Pamedės vyskupas Speratas iš Lietuvos gavo Džono Viklifo mokinio Johano Parvėjaus Apokalipsės komentarą, parašytą 1390 metais. LDK išsilavinusieji galėjo gauti Prūsijos Kunigaikštystėje leidžiamų liuteroniškų raštų.

Daugiausia informacijos apie Reformaciją, jos žmones, Bažnyčios sandarą, tikėjimo doktrinas susikaupė Vilniuje 1544–1548 metais Žygimanto Augusto Vilniaus rūmuose, jo bibliotekoje. Žinoma, kad biblioteką komplektuoti buvo pavesta asmenims arba palankiems Reformacijai, arba jau tapusiems evangelikais. Bibliotekininkai Jonas Kozminietis ir Andrius Tžycieskis (tėvas) buvo studijavę Vitenberge pas Melanchtoną. Žinoma, ši biblioteka buvo prieinama tik didikams, aukščiausiems valstybės pareigūnams, dvariškiams, šiems žmonėms tai buvo aukščiausios kokybės informacijos židinys. Ne vienas iš Žygimanto Augusto pažįstamų valstybių valdovų, kaip Albrechtas Brandenburgietis, Saksonijos kunigaikštis Johanas Frydrichas, siuntė Reformacijos ideologų Liuterio, Melanchtono ir kitų knygas. Jos į Lietuvą pateko jau visiškai susiformavus Europos Reformacijos srovėms, teikė žinių apie jau suformuluotas, argumentuotas doktrinas.

Nors ši biblioteka buvo kaupiama ir pildoma tuo metu, kai LDK jau buvo prasidėjusi Reformacija ir veikė pirmieji jos veikėjai, ji buvo svarbus informacijos šaltinis, perteikiantis pagrindinius evangelikų doktrinos teiginius ir skatino dvaro aplinkos asmenybes formuluoti savo pažiūras. Iškilių giminių atstovai buvo didžiojo kunigaikščio veiklos aplinka, jie lydėjo kunigaikštį per tarptautinius susitikimus. Kelis kartus rūmuose lankėsi Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Hohencolernas. Žinome, kad tokiuose priėmimuose buvo kalbama apie tikėjimą.

Žinios apie Vidurio Europoje vykstančią Reformaciją sklido ir pačios Katalikų bažnyčios viduje. Savaip apie ją pranešdavo draudimai: antai 1526–1527 metais Vilniaus vyskupijos sinodo nutarimuose teigiama, kad neturi būti priimti dirbti į mokyklas ir bažnyčias asmenys, studijavę Vokietijos universitetuose. Apie Reformaciją buvo žinoma kai kuriuose vienuolynuose, nes visi vienuolijų provincijų, išskyrus vieną, centrai buvo ne Lietuvoje. Vienuoliai buvo kilnojami arba patys keliavo iš vieno vienuolyno į kitą. Yra žinoma, kad Vilniaus dominikonų vienuolyne 1528–1531 metais buvo sakomi pamokslai prieš Liuterio doktriną. Kritikuojant buvo atskleidžiamas turinys, prieš kurį buvo kovojama.

Iš Lietuvoje veikusių vienuolijų palankumu Reformacijai daugiausia buvo įtariami pranciškonai. Nors ne visada istorikai tiems įtarimams randa pakankamą pagrindą, tačiau seniausios Reformacijos istorijos teigia, kad pirmuosius Reformacijos žingsnius žengė Vilniaus pranciškonai. Yra žinių apie vieną pranciškoną, evangelikams būdingas mintis dėsčiusį pamoksluose, galbūt tai davė pagrindą pranciškonus laikyti Reformacijos skleidimo Lietuvoje pradininkais. Reformacijos pavojai ir būdai neleisti jai plisti buvo svarstomi Gniezno arkivyskupijos sinoduose, juose buvo reikalaujama neskaityti liuteroniškų knygų, jomis nesidomėti ir jų neplatinti. Šie nutarimai galiojo visai Gniezno bažnytinei provincijai.

Susipažinti su Reformacija jos paplitimo šalyse turėjo progą pirkliai, keliaujantys iš LDK miestų į Lenkijos, Prūsijos Kunigaikštystės, į Lenkijos Karalystės vasalo vadinamosios Karališkosios Prūsijos, ypač į Vokietijos žemių, miestus. Yra žinoma, kad Vilniuje prekiavo pirkliai iš miestų, kuriuose jau veikė evangelikų bendruomenės ir buvo jų bažnyčios: iš Gdansko, Poznanės, Karaliaučiaus, Rygos, Niurnbergo, Antverpeno. O vilniečiai vyko į Poznanę, Gdanską, Prahą, mugėse susitikdavo su pirkliais iš Augsburgo, Vroclavo. Svarbiausi LDK prekybai centrai buvo Karaliaučius, Gdanskas, Poznanė. Reformacija jau formavo šių miestų veidus. Gdanske nemažai miestiečių buvo liuteronai, čia buvo didelė, svarbiausia turtinga ir galinga liuteronų bendruomenė. Poznanėje šalia katalikų bažnyčios veikė ir liuteronų, ir čekų brolių bendruomenės, o Karaliaučius, kaip žinome, jau nuo XVI amžiaus trečiojo dešimtmečio buvo liuteroniškos Prūsijos Kunigaikštystės politinis ir kultūrinis centras. Prahoje telkėsi vadinamųjų čekų brolių bendruomenė ir formavosi jų bažnyčia, perėmusi dalį husitų ir taboritų tikėjimo nuostatų ir teiginių. Net jei keliaujantys vilniečiai ir nesidomėjo ar nebandė gilintis į tikybos teiginius, turėjo progą pastebėti kitokias bažnyčias, kitokias jose vykstančias apeigas, pamatyti kitokius interjerus ir juose vaizduojamus ženklus. Net ir specialiai nesidominčiajam turėjo kilti klausimas, kodėl ant kai kurių bažnyčių bokštų nėra kryžių, o interjeruose šventųjų statulų. Visa tai žadino smalsumą ir skatino aiškintis, kodėl taip yra.

Nors žmonių mobilumas tais laikais buvo kur kas mažesnis nei dabar, tačiau kai kurias visuomenės grupes vis dėlto jungė įvairūs ryšiai, taip buvo perduodama informacija įvairiausiais žinių pavidalais. Tais laikais itin svarbi buvo sakytinė informacija, perteikiama iš lūpų į lūpas. Tokie žinių perteikimo centrai buvo dvarai, mugės, karčemos, nakvynės namai keliautojams. Informacija, ypač apie karus, turėjo ne vieną galimybę sklisti, o XVI amžiaus viduryje Vidurio Europoje karai vyko daugelyje šalių ir kariuomenės

kovėsi dėl valdžios ir religijos. Antai 1525 metais Vokietijoje vyko Valstiečių karas, 1534–1535 metais Tomo Miuncerio vadovaujamas miesto plebėjų, ieškančių teisingo tikėjimo, sukilimas, Šmalkaldeno karas 1546–1548 metais tarp imperatoriaus Karolio V ir protestantų kunigaikščių lygos.

LDK visuomenė, bent jau jos politinė viršūnė, XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius turėjo sužinoti, kad Anglijoje sukurta popiežiui nepavaldi Anglikonų bažnyčia. Turėjo pasiekti žinios apie tai, kad XVI amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį liuteronybę priėmė Švedija (kartu su Suomija), Danija (kartu su Norvegija), o penktąjį dešimtmetį Islandija, taigi tai, kas vyko Vidurio, Šiaurės Europoje ir LDK kaimynėje Prūsijos Kunigaikštystėje. Ši informacija tapo vienu iš veiksnių, skatinusių Reformacijos plitimą ir LDK. Nemažą postūmį suteikė ir Lenkijos Karalystėje XVI amžiaus trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečius stiprios šlėktos antiklerikalinės nuotaikos, prasidėjusi Reformacija Karališkosios Prūsijos, autonomijos teisėmis pavaldžios Lenkijai, miestuose, 1550 metais protestantų šalininkai Lenkijos Seime pareikalavo sušaukti nacionalinį Bažnyčios susirinkimą pribrendusioms problemoms spręsti. Tuo metu Mažojoje Lenkijoje jau buvo sušauktas pirmasis evangelikų reformatų sinodas. Nors dar nebuvo paskelbta Liublino unija, LDK bajorija ir didikai palaikė įvairaus pobūdžio ryšius, tad informacija apie Reformaciją nesunkiai sklido ir iš Lenkijos Karalystės.

Patekusi į parengtą dirvą, ši informacija vertė aktyviausias LDK asmenybes ieškoti galimybių panaudoti jos idėjas savo šalies problemoms spręsti.

Pirmieji Reformacijos veikėjai ir pirmosios institucijos

XVI amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį ir LDK pradėjo veikti pirmieji Reformacijos šalininkai. Apie juos yra išlikę labai nedaug žinių. Vienų veiklą liudija jiems kelti kaltinimai erezija, kitų pažiūras galime pažinti iš jų spausdintų tekstų, dar apie kitų veiklą ir nuostatas sužinome iš trečiųjų asmenų įvairaus pobūdžio žinių.

Reformacija LDK per pirmuosius dešimtmečius dar nebuvo platus religinis, visuomeninis ir kultūrinis judėjimas. Tai buvo pavienių iniciatyvių asmenybių, kilusių iš skirtingų visuomenės sluoksnių, veikla.

Vienas iš kultūros centrų, kuriame savo pėdsaką paliko pirmieji Reformacijos šalininkai, buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Au-

gusto rūmai Vilniuje. Jų bibliotekose, kaip minėta, buvo komplektuojami Reformacijos Vidurio Europoje vadovų veikalai. 1551 metais Gniezno bažnytinės provincijos Katalikų bažnyčios sinodas Petrakave kaltino rūmuose dirbusius pamokslininkus ir giedotojus Martyną Galinijų, Joną Kozmietį, Lauryną Diskordiją, kad jie esą liuteronai. 1547 metais Laurynas Diskordija dar buvo kaltinamas, savo tikėjimą skleidžiąs viešai iš sakyklų Vilniaus bažnyčiose. Katalikų bažnyčios sinodas reikalavo, kad jis būtų pašalintas iš rūmų. 1547 metais Krokuvos vyskupas Samuelis Maciejovskis, tuo metu ir Lenkijos Karalystės kancleris, siuntė į Vilniaus rūmus kanauninką (vėliau garsų istoriką) Martiną Kromerį daryti tvarkos. Apie 1547–1548 metus kaltinimų sulaukė ir Barboros Radvilaitės sekretorius Stanislovas Košutskis. Šis židinėlis Vilniaus rūmuose, nors buvo nedidelis, bet labai matomas viešajame gyvenime ir tarptautinėje arenoje. Rūmuose nuolat lankydavosi aukštieji Kunigaikštystės pareigūnai ir didikų giminių asmenys, kaip antai Radvilos, Kęsgailos, Hlebavičiai (Glebavičiai). Kai kurie iš jų netrukus tapo atvirais Reformacijos šalininkais. Valdovo rūmus lankė ir energingi Reformacijos šalininkai, pavyzdžiui, Prūsijos kunigaikštis Albrechtas, vienas iškiliausių Lenkijos ir tarptautinio masto Reformacijos veikėjų Janas Laskis (1499–1560).

Sunku pasakyti, ar XVI amžiaus trečiąjį dešimtmetį tikrai jau plito evangelikų tikėjimas, bet dėl Reformacijos pavojaus įspėjo 1526–1527 metų sinodas (tiksli data nežinoma, jo nutarimai išspausdinti 1528 m.). Nutarimuose rašoma, kad Lietuvoje esama skirtingai tikinčiųjų, kad plinta tikėjimo klaidos, „kurios pastūmėjo į nelaisvę visą dvasininkiją“, išsimokslinusiuosius ir bemokslius. Nėra patvirtinančių žinių, kad gausus dvasininkų ar pasauliečių būrys būtų tapę Reformacijos šalininkais. Greičiausiai taip kalbėjo didelės baimės akys, bet akivaizdu, kad Katalikų bažnyčia jautė grėsmę. 1535 metais karalius Žygimantas Senasis pakartotinai išleido įsaką, draudžiantį studijuoti protestantiškuose Vokietijos universitetuose ir įsivežti protestantiškų knygų.

Šiaip ar taip, iš XVI amžiaus ketvirtojo–penktojo dešimtmečių jau yra žinių apie pirmuosius dvasininkus, skelbusius Lietuvoje liuteronų tikėjimą. Kiek galime spręsti iš to, kas išliko, pirmasis liuteronišką pamokslą 1536 metais viešai pasakė Šilalėje jos kunigas Jonas Tartilavičius Batakietis. Tačiau pagrasinus Žemaičių vyskupui jam teko bėgti iš Lietuvos. Jis patraukė į gretimą Prūsijos Kunigaikštystę, kur gavo liuteronų kunigo vietą. Pirmoji mums žinoma liuteroniška bažnyčia dabartinėje Lietuvos teritorijoje pradėjo veikti 1542 metais Žeimelyje, prie pat sienos su Livonija: Livo-

nijos pusėje buvo Tyzenhauzų dvaras, prie kurio veikė liuteronų bažnyčia, o jos bendruomenę sudarė jau LDK pusėje esantys Žeimelio gyventojai.

Pirmoji Lietuvoje pradėjusi veikti evangelikų institucija buvo Vilniuje įsteigta Abraomo Kulviečio mokykla. Dešimtmečiui išsiskyrę Stanislovas Rapolionis ir Abraomas Kulvietis, po studijų Krokuvos universitete keliavę po skirtingus ir skirtingų tikybinių pakraipų universitetus, rado tą patį kelią – tapo aktyviais ir kūrybiškais Reformacijos šalininkais. Ir nors abu iš pradžių veikė skirtingose valstybėse, tačiau iš tikrųjų tarnavo Lietuvos kultūros reikmėms.

Kulvietis iš Sienos universiteto per Vitenbergą grįžo į Lietuvą, o Rapolionis, apgynęs doktoratą, į Prūsijos Kunigaikštystę, kur pradėjo dirbti Karaliaučiaus universitete. Kulvietis 1541 metų pradžioje Vilniuje ėmėsi kurti tai, ko jau buvo pasigedęs ne vienas Lietuvos šviesuolis – mokyklą. Kad mokykla veikė, liudija trys šaltiniai: 1) pats Kulvietis *Tikėjimo išpažinime* (kitaip laiške karalienei Bonai) rašė, kad jo mokykloje mokėsi jaunuolių, kurie, nutrūkus jos veiklai, ne visi sumokėję už mokslą; 2) apie mokyklą rašė Kulviečio biografas Johanas Hopijus *Laidotuvių kalboje*; 3) pagrįstai galima manyti, kad šią mokyklą minėjo karalienė Bona Sforca pokalbyje su Jostu Liudviku Decijumi, esą Kulvietis „sutelkė apie save ir ėmė globoti daug kilmingų sūnų“. Decijus savo ruožtu apie tai 1542 metų gruodžio 27 dieną laišku pranešė kunigaikščiui Albrechtui. Naujausiomis žiniomis mokykla veikė metus. Nežinoma, ko joje buvo mokoma, tačiau, remiantis Kulviečio išsilavinimo duomenimis, galima spėti: Kulvietis turėjo knygų rinkinį (daugiau kaip 80 knygų), kuriame buvo Antikos ir XVI amžiaus autorių kūrinių trimis – lotynų, graikų ir hebrajų – kalbomis, dauguma knygų buvo lotynų kalba. Šios knygos rodo, kad Kulvietis daug dėmesio skyrė minėtų kalbų mokymui, patirtį galėjo sukaupti mokydamasis Liuvene, kur nuo 1517 metų veikė trijų kalbų kolegija. Tikriausiai bandė sukurti Lietuvoje visai naują – humanistinę trijų kalbų mokyklą, kuri tuo metu Europoje buvo modernaus mokymo institucija. Ją Kulvietis įsteigė nepaisydamas Vilniaus katalikų sinodo draudimų ir Žygimanto Senojo įsakų, negavęs Vilniaus vyskupo leidimo. Mokyklos įsteigimas buvo jau viešo nepaklusnumo aktas. Ir tai turėjo pasekmių.

1542 metų gegužės 19 dieną Žygimantas Senasis paskelbė įsaką, patvirtinantį Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio raštą, kuriuo Abraomui Kulviečiui įsakyta stoti prieš dvasinį teismą. Kodėl šis įsakas buvo toks svarbus? Kaip matėme, bažnytinės valdžios draudimų būta ir anksčiau. Jie nebuvo tokie veiksmingi, nes Bažnyčia neturėjo institucijos vykdyti repre-

siniams veiksmams. Šis įsakas buvo svarbus tuo, kad karalius savo galia palaikė vyskupo sprendimą ir pavedė pasaulietinėms represinėms struktūroms vykdyti dvasininkų nurodymus dėl eretikų. Todėl grėsmė buvo reali. Abraomas Kulvietis lotynų kalba kreipėsi į karalienę Boną Sforcą. Jo laiškas, rašytas 1542 metų pabaigoje ar 1543 metų pradžioje, kartu yra ir pirmasis Lietuvos evangelikų tekstas, kuriame dėstomi pagrindiniai asmens tikėjimo teiginiai. Kulvietis įrodinėjo, tikįs pagrindinėmis krikščionių tikėjimo tiesomis, kurios pagrįstos Šventuoju Raštu. Daug jo teiginių jau neatitiko katalikų doktrinos. Kulvietis aiškino, išpažįstąs šv. Apaštalų tikėjimą, jog žmogus išganomas tik Dievo gailestingumu, o ne žmogaus gerais darbais, kunigų celibatas esąs žmonių sugalvotas, Šventosios Vakarienės sakramentas pasauliečiams turįs būti teikiamas dviem pavidalais – duona ir vynu. Visi šie teiginiai buvo būdingi evangelikų tikėjimui ir bendri Evangelikų liuteronų ir Reformatų bažnyčioms. Kulviečio *Tikėjimo išpažinimo* teiginius galima interpretuoti kaip dar būdingus nesusiformavusiai evangelikų doktrinai. Panašūs buvo ir kitų to meto pirmųjų Reformacijai palankių ar jos šalininkais tapusių asmenų požiūriai. Jie ieškojo tokio krikščioniškojo tikėjimo pavidalo, kuris atitiktų jų siekius. Lietuvoje dar tik formavosi Reformacijos šalininkų doktrinos ir srovės.

Apžvelgus Kulviečio (1442–1543), Mykolo Lietuvio (simpatizavusio Reformacijai, apie 1550 m.), Jono Kozminiečio (1549), Venclovo Agripos (1552) raštus galime suvokti, ko jie siekė, kas jiems atrodė svarbu ir kuo buvo linkę tikėti. Visuose tekstuose nemažai bendrybių. Jie kritikavo bajoriškosios visuomenės papročius (polinkį į prabangą, lėbavimą, gobšumą), reikalavo taisyti visuomenės būklę, švietimą vertino kaip nepatenkinamą ir siekė steigti viešas gimnazijas (Mykolas Lietuvis, Kulvietis), kaltino dvasininkus nemokšiškumu, godumu (Kulvietis, Mykolas Lietuvis), abejojo dvasininkų teismų teisėtumu, siūlė teisėje įvesti principą, kad niekas negalėtų būti teisėjas savo byloje, todėl ir dvasininkai negalį būti teisėjai eretikų bylose (Kulvietis), siūlė kitaip naudoti bažnyčių turtą: ne dvasininkų prabangai, bet remti švietimą (Kulvietis), teigė, kad užimantiesiems valstybines pareigas būtinas išsilavinimas (Agripa). Jie visi gėriu laikė santūrumą, išsilavinimą, švietimą. Tokie požiūriai jau buvo būdingi ankstyvųjų Naujųjų laikų asmenybėms.

Laiško karalienei pabaigoje Kulvietis rašė: „Yra daug Jūsų Didenybės pavaldinių lietuvių labai išsimokslinusių, kurie galėtų būti naudingi valstybei. Bet mano likimo įbauginti jie apsigyveno Vokietijoje. Kai kuriuos jų priglobė šviesiausiasis Prūsijos kunigaikštis, kai kuriuos kiti kunigaikščiai. Šviesiausiasis kunigaikštis, negailėdamas lėšų, įsteigė puikią mokyklą [...].

Jis nori mane paskirti šios mokyklos rektoriumi. Todėl, jeigu Jūsų Didenybės viešpatystėje nebus vietos, šį skyrimą priimsiu. Bet, Maloningoji Ponia, skaudu, kaip Dievą myliu, mums visiems, kad trokšdami dirbti saviesiems dabar dirbame svetimiesiems."

Kunigaikštis Albrechtas kvietė dirbti į 1543 metų gruodžio mėnesį pradėjusį veikti partikuliarą – parengiamuosius kursus steigiamam Karaliaučiaus universitetui, kuris pradėjo veikti 1544 metais. Kas tie „daug Jūsų Didenybės pavaldinių lietuvių labai išsimokslinusių", nežinome. Tik galime spėti, kad jų buvo ir kad jie buvo tie, kurie vėliau išniro istorijos akiratyje kaip lietuviškų raštų rengėjai. Kulviečio lūkesčių karalienė Bona Sforca nepateisino – nesuteikė saugumo garantijų, jam teko bėgti iš Lietuvos ir priimti Prūsijos kunigaikščio pasiūlymą dirbti partikuliare Karaliaučiuje. Protestantiškuose universitetuose tebesimokė kelios dešimtys studentų ir studijų vadovų. Dar daugiau buvo ieškančiųjų tikėjimo, kuriuo jie galėtų be išlygų pasitikėti, kuris, jų požiūriu, būtų pagrįstas Šventuoju Raštu, tokio tikėjimo, kuris galėtų taisyti visuomenės ydas. XVI amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje baigėsi pirmasis Reformacijos Lietuvoje laikotarpis, kurio metu rašytuose tekstuose dar nesuformuluota tiksli kurios nors evangelikų bažnyčios doktrina, tačiau žinios apie pirmuosius liuteroniškus pamokslus, liuteronų bažnyčią, veikiančią pasienyje su Livonija, daugumos asmenybių pasirinkimas studijuoti liuteroniškuose universitetuose, akivaizdžiai kreipė liuteronybės link. To laikotarpio dar negalime vertinti kaip plataus reformacinio judėjimo, greičiau tai asmenybių „tikrojo" tikėjimo ieškojimo laikotarpis. Po 1542 metų karaliaus įsako jie negalėjo atvirai veikti arba grįžti iš užsienio į Lietuvą. Dauguma jų pasirinko darbą liuteroniškoje Prūsijos Kunigaikštystėje, tapo liuteronais ir veikė lietuvių kultūros labui.

Reformacija Mažojoje Lietuvoje Evangelikų liuteronų bažnyčios kūrimosi ir įsitvirtinimo laikotarpiu

Reformacija Mažojoje Lietuvoje XVI amžiaus trečiąjį–septintąjį dešimtmečius

Kai Stanislovas Rapolionis iš Vitenbergo, o Abraomas Kulvietis iš Lietuvos atvyko į Karaliaučių, čia Reformacija jau buvo toli pažengusi. Nuo 1525 metų, t. y. XVI amžiaus trečiąjį dešimtmetį, formavosi Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų Krašto bažnyčia. Ji buvo savarankiška, nepavaldi jokiai kitai Bažnyčiai, nepakluso popiežiaus valdžiai. XVI amžiaus trečiąjį dešimtmetį buvo nustatyta jos valdymo ir administravimo tvarka (paliktos vyskupijos ir vyskupo pareigybės), 1525 metais priimti pirmieji Bažnyčios nuostatai, nustatyta vizitacijų tvarka ir uždaviniai. Bažnyčios nuostatuose nurodyti doktrinos pagrindai, apeigos ir jų tvarka, bažnyčių ir dvasininkų aprūpinimas lėšomis. Bažnyčios nuostatai, kunigaikščio įsakai ir žemvaldžių bei miestų atstovų landtagų (seimų) nutarimai dėl bažnyčių administravimo buvo svarbiausi Prūsijos Kunigaikštystės bažnytinės teisės dokumentai.

Prūsijos Kunigaikštystėje buvo sudarytos Sembos ir Pamedės vyskupijos, kurios apėmė beveik visą Kunigaikštystės teritoriją. Trečioji – Varmės vyskupija buvo sukurta vadinamojoje Karališkojoje Prūsijoje – buvusios Vokiečių Ordino valstybės dalyje, kuri 1466 metais Torunės taikos sutartimi atiteko Lenkijos Karalystei ir turėjo tam tikrą autonomiją. Didelę galią čia išlaikė Katalikų bažnyčia, tačiau didžiuosiuose miestuose: Gdanske, Elbinge, Torunėje ir kitur kūrėsi stiprios liuteronų bendruomenės. Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų doktrina rėmėsi Martino Liuterio mokymu, Bažnyčios vadovai tarėsi su Liuteriu ir jo bendražygiais dėl daugelio teiginių, o 1530 metais paskelbus *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčia jį priėmė.

Jau praeitis buvo 1525 metų Karaliaučiaus plebėjų neramumai, kelių valstiečių būrių maištai Sembos vyskupijoje. Vienas iš būrių buvo susitelkęs Kaimėje, pusiaukelėje tarp Labguvos ir Karaliaučiaus, apie jį būrėsi Laigyčių, Šakių ir kitų kaimų valstiečiai. Nors vadovavo vokiečiai (malūninkas, kunigas) ir dalis maištaujančiųjų buvo valstiečiai vokiečiai, tarp jų buvo prūsų ir lietuvių. Valstiečiai buvo įsitikinę, kad Dievas sukūrė visus lygius („Dievas mus visus vienodai sukūrė"), kad bajorai neteisėtai naudojasi pavaldinių darbu. Jų pačių žodžiais tariant, jie siekė „panaikinti bajorus". „Norime ir trokštame valdovą turėti tik Dievą ir mūsų mielaširdingiausią Prūsijos kunigaikštį." Tokios pažiūros Europoje buvo būdingos radikaliajai Reformacijos krypčiai. Panašiais šūkiais vadovavosi ir Vokietijos valstiečių maištų būriai, ir Miunsterio komunos anabaptistai. Žemutinių sluoksnių gyventojai spontaniškai ieškojo tikėjime paramos savo lūkesčiams, asmeninės laisvės ir geresnio gyvenimo siekiams. Tad pirmiausia Mažosios Lietuvos gyventojai susipažino su radikaliąja Reformacijos srove, patikėjo, kad toks tikėjimas gali juos išlaisvinti šiame gyvenime.

Numalšinus šiuos maištus, Evangelikų liuteronų bažnyčia ėmėsi sparčiai kurti Krašto bažnyčios doktriną ir teisinius pagrindus. Ketvirtąjį–septintąjį dešimtmečius Bažnyčios vadovai ir Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Hohencolernas (Albrechtas Brandenburgietis fon Ansbachas) dėjo daug pastangų, kad liuteronybė įsitvirtintų visų jos gyventojų pasaulėžiūroje, kad Bažnyčia ir jos tikėjimo mokymas pasiektų kiekvieną gyventoją. Siekiamybė buvo sudėtinga, nes krašte gyveno daug įvairių tautybių, kalbančių skirtingomis kalbomis, kitokių kultūrų ir nevienodo dievotumo lygio.

Prūsijos Kunigaikštystė iš Vokiečių Ordino paveldėjo labai netolygų bažnyčių tinklą. Mažosios Lietuvos šiaurinėje ir rytinėje dalyje (Mažojoje Lietuvoje siaurąja prasme, buvusioje tarp Priegliaus ir Nemuno bei Deimenos

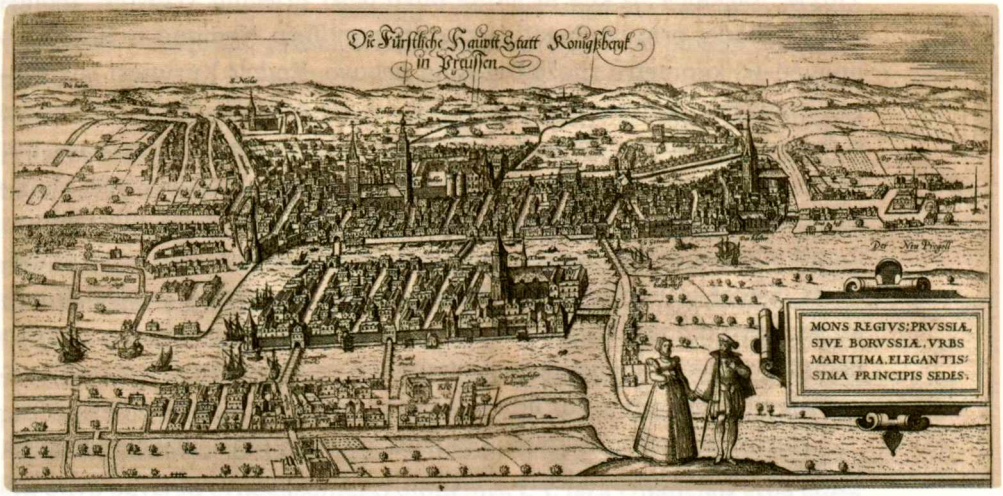

Karaliaučius antrojoje XVI amžiaus pusėje. Jan Jansson, *Illustrorum urbium principumque septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdam, [um 1660], l. 236

vakaruose iki sienos su LDK rytuose) jų buvo labai mažai ir toli viena nuo kitos. Palyginti su visa Kunigaikštystės teritorija, čia bažnyčių tinklas buvo rečiausias. Ordino laikais bažnyčios buvo įsteigtos pilyse arba prie jų pagal buvusią Ordino karo su Lietuva fronto liniją, t. y. panemuniais ir prie Kuršių marių. Keliaudami po to meto bažnyčias nuo šiaurinio Kunigaikštystės miesto į pietus, rastume jų Klaipėdoje, Vindenburge (Ventėje), Labguvoje, Tilžėje, Ragainėje, o kita jų juosta buvo palei Prieglių: Vėluvoje, Tepliuvoje, Jurbarke prie Įsruties, Pėterkaimiuose. Tarp Nemuno ir Priegliaus upių 50–60 kilometrų ruože bažnyčių nebuvo. Kodėl? Kūrimosi laikotarpiu Evangelikų liuteronų bažnyčia dar nekeitė paveldėto bažnyčių tinklo, o daugumoje katalikų bažnyčių keitėsi dvasininkai, apeigos, interjeras, t. y. keitėsi tikėjimas. Kaip rodo tuo metu buvęs bažnyčių išsidėstymas Mažosios Lietuvos teritorijoje, Ordinas steigė bažnyčias pirmiausia pilių įguloms ir apie pilis besikuriančioms negausioms vokiečių miestelėnų bendruomenėms. Kitose teritorijose, pavyzdžiui, Sembos pusiasalyje ir piečiau nuo jo, jau buvo didokų Kulmo teise besitvarkančių kaimų, kuriuose gyveno nemažai vokiečių. Didieji kaimai nesunkiai pajėgė pasistatyti bažnyčią ir ją išlaikyti, todėl toje teritorijoje bažnyčių tinklas buvo gerokai tankesnis.

Nors nuo Ordino valdymo pradžios jau buvo praėję daugiau kaip du šimtai metų, Mažosios Lietuvos teritorijoje šiuo požiūriu buvo mažai kas pasikeitę. Istorikai ginčijasi, kodėl Mažojoje Lietuvoje buvo taip mažai bažnyčių. Vieni pastebi, kad bažnyčios buvo ten, kur stovėjo Ordino pilys, antri mano, jog kitur nebuvę gyventojų. Kai kurie vokiečių istorikai teigia, kad ten plytėjusi giria, ši hipotezė populiari iki šiol. Dar kitų istorikų nuomone, priežastys buvusios kitos. Tas priežastis suprasti padeda parapijų dydžių tyrimas, užmenantis keletą mįslių. Yra išlikę keli 1549 metų Kaukėnų ir Tilžės parapijiečių skaičius liudijantys dokumentai. Jas vizitavęs kunigas, anksčiau dirbęs Karaliaučiuje, parašė, kad tose parapijose buvę apie 6000 tikinčiųjų. Tai patvirtina kitas 1549 metų dokumentas, kuriame rašoma, kad Kaukėnų parapijoje buvę apie 3500 parapijiečių. Kaip tada vertinti teiginį, jog toje teritorijoje buvę labai mažai gyventojų ir jiems nereikėję bažnyčių? Tyrusieji to krašto gyvenvietes sutinka, kad „girioje“ nebuvo didelių kaimų, kurie pagal senąją tvarką būtų pajėgę išlaikyti bažnyčią, bet buvo po visą teritoriją išsibarsčiusių negausiai gyvenamų sodžių. Palyginus aukščiau minėtus skaičius su XVI amžiaus vidurio Sembos pusiasalio parapijų dydžiais akivaizdu, kad Lietuviškųjų valsčių parapijos buvo kur kas gausesnės, kartais net kelis kartus už veikusiąsias Sembos pusiasalyje ar kitose teritorijose. Vadinasi, pagrindinė reto bažnyčių tinklo priežastis

buvo ne tikinčiųjų stoka. Nors ir kokia bažnyčių trūkumo Mažojoje Lietuvoje priežastis būtų buvusi, jas sunkiai galėjo pasiekti ten gyvenusieji valstiečiai prūsai, kuršiai, skalvių ir nadruvių palikuonys, taip pat lietuviai. Mažojoje Lietuvoje atstumai tarp bažnyčių buvo tokie dideli, kad sunku juos buvo įveikti pėsčiomis. Buvo ir kitų barjerų, kurie trukdė platinti tikėjimą valstiečiams. Kunigaikštis Albrechtas ir Bažnyčios vyresnybė, patys vizitavę dalį Sembos ir Pamedės vyskupijų, nustatė, kad tų vyskupijų valstiečiai – vokiečiai, prūsai, lenkai, lietuviai – menkai pažįsta liuteronų tikėjimą. Žinoma, vokiečių ir baltų tautybių gyventojų tikėjimo lygiai, ypač Prūsijos Kunigaikštystėje, labai skyrėsi. Padėtį dar labiau komplikavo Prūsijos Kunigaikštystės visuomenės daugiakalbiškumas ir Mažojoje Lietuvoje vykę etniniai procesai.

XVI amžiaus antrojoje pusėje kalbų situacija Mažojoje Lietuvoje pamažu kito. Nors kunigaikštis Albrechtas dėjo pastangas, kad būtų parengta išsilavinusių sudūvių, kuršių, prūsų, skyrė išlaikymą keliems studijuojantiesiems Karaliaučiaus universitete, socialinės priežastys, tautiniai procesai valstybėje lėmė, kad tos pastangos lauktų rezultatų nedavė. Minėtieji procesai vyko intensyviai ir nepalankiai prūsams, kuršiams ir sūduviams. Istorikai pastebėjo, kad XVI amžiuje mažėjo laisvųjų prūsų, vieni nutauto, kiti buvo paversti priklausomais žmonėmis, t. y. lažą einančiais arba činšą mokančiais baudžiauninkais. Laisvieji prūsai buvo tie, kurie turėjo teorinę galimybę tapti prūsiškai mokančiais kunigais, bet tik teorinę. Prūsai, kaip tautinė bendrija, nyko, vis mažėjo jų kompaktiškai gyvenamų kaimų. Taip pat sparčiai nyko kuršiai, o sūduviai, matyt, pirmieji nužengė nuo istorijos arenos, kai buvo suardytas trijų dešimčių kaimų bendruomenių Baltijos pakrantėse uždarumas: XVI amžiaus pradžioje dar buvo minimi 30 sūduvių kaimų Sembos pusiasalio pakrantėse, o XVI amžiaus pabaigoje šiuose kaimuose sūduvių jau nebuvo. Bet svarbiausia, kad dėl itin sunkių gyvenimo sąlygų, trumpinusių jų gyvenimą, jie sparčiai nyko fiziškai. Pajėgiausi tautiniu požiūriu buvo lietuviai, nors Mažojoje Lietuvoje jie sudarė vieną – žemdirbių sluoksnį. Šis sluoksnis buvo nevienalytis: jame tarpo ir ūkių šeimininkai, ir lažininkai, ir činšininkai. Antra vertus, jie gebėjo išlaikyti savo liaudies kultūros tęstinumą, kalbą. Lietuviams tai buvo lengviau, nes už Nemuno gyveno tautiečiai. Juos visus jungė kalba, liaudies kultūra. Martynas Mažvydas laiškuose rašė, kad jo – Ragainės parapijiečiai keliauja į Didžiąją Lietuvą į atlaidus, bendrauja su pažįstamais; kaltino savo ganomuosius, kad šie tebesilaiko kai kurių katalikiškų apeigų. Palaikė ir kitokio pobūdžio ryšius, pavyzdžiui, ekonominius, pre-

kybinius. Bet svarbiausia buvo kultūrinis bendrumas. Lietuvius stiprino ir labai artimų jiems skalvių ir nadruvių palikuonių lietuvėjimas. Kalbininkai mano, kad galbūt skalviai ir nadruviai buvo pereinamoji grandis tarp prūsų ir lietuvių, tad tas artumas galėjo lemti jų lietuvėjimą, prasidėjusį dar prieš Reformaciją.

Liaudies kultūra ir liaudies tikėjimas

Baltų kilmės tautų žmonės gyveno liaudies kultūros pavidalais. Nuo Ordino laikų šiems žmonėms buvo draudžiama verstis verslais, tapti amatininkais, pirkliais, kartu tapti miestiečiais ar miestelėnais. Uždaryti viename – žemdirbių – socialiniame sluoksnyje jie negalėjo sukurti pilnos socialinės struktūros visuomenės, o buvo tik viena naujai kuriamos valstybės visuomenės dalis. Laisvųjų prūsų buvo likę nedaug, jie buvo iš tikrųjų jau nuo istorijos arenos nueinantis visuomenės sluoksnelis. Taigi Mažosios Lietuvos gyventojus sudarė artimų, bet etniniu požiūriu įvairių tautybių žmonės, juos vienijo daugelis bruožų: artimos kalbos, tokia pat socialinė padėtis, toks pat žemdirbių gyvenimo būdas, paveldėtos labai artimos kultūros formos.

Jaunąją kartą žemdirbiai ugdė perduodami jai savo gyvenimo ir darbo patirtį, įgūdžius, mokydami pavyzdžiu, dirbdami kartu, o ne specialiose institucijose – mokyklose. Taip buvo perduodamos žinios, gebėjimai, bendravimo šeimoje ir bendruomenėje pagrindai. To mokė šeima, kaimo bendruomenė. Jų kūryba (kalbos raiška, tautosaka, tautodailė) buvo neatsiejama kiekvieno kasdienybės dalis. Iš lėto keisdamasi, priimdama ir priderindama naujus reiškinius, kuriuos atnešė krikščionybė ir susidūrimas su kitomis kultūromis, ši liaudies kultūra šimtmečius išlaikė tęstinumą.

Labai dažnai XVI amžiaus istorikai, šio krašto gyventojų gyvenimo aprašinėtojai ir kai kurie duomenis vienareikšmiškai suvokiantys istorikai juos vadina pagonimis. Tačiau reikėtų skirti kultūrą ir tikėjimą, nes abi šios būtys netapačios. Pirmiausia, ar baltų kilmės tautybių gyventojų tikėjimas vertintinas kaip pagonybė? Per pustrečio šimto metų po Vokiečių Ordino nukariavimo baltų tautybių gyventojai matė bažnyčiose vaizduojamą Kristaus gyvenimo siužetą, susipažino su kai kuriais krikščionybės mokymo teiginiais, laikėsi kai kurių jos apeigų. Jau buvo pripratę prie krikščioniškų liaudies tikėjimo formų: vyko į atlaidus, garbino kai kuriuos šventuosius, kurių statulas matė bažnyčių interjeruose. Žemdirbių

bendruomenės derino bažnytinį ir liaudies kalendorių: šventė Kalėdas, Velykas, taip pat darbų pradžios ir pabaigos šventes, saulės kalendoriaus dienas, savaip skaičiavo paros laiką, savaip laidojo mirusiuosius, savaip šventė krikštynas, vestuves. Visuose – ir darbo, ir šeimos gyvenimo – įvykiuose buvo atliekamos per amžius susiformavusios apeigos ir laikomasi visuotinai įsigalėjusių papročių. Šie žmonės gyveno savo susikurtoje estetinėje aplinkoje, iš praėjusių amžių perimtų vaizdinių ir ženklų pasaulyje, jų savimonę formavo išgyventa istorinė ir kultūrinė patirtis: meno dirbiniai, pačių puošti įrankiai, pagal nusistovėjusias tradicijas statyti pastatai; darbą, gyvenimo šventes lydėjo liaudies dainos, kuriose buvo sukaupta daugelio šimtmečių palyginti uždarų žemdirbių bendruomenių talento jėga, vaizdinių klodai. Kai kurie vaizdiniai kadaise buvo kilę iš pagoniškojo tikėjimo, tačiau buvo nemažai ir tokių, kurie iš tikėjimo sferos buvo perėję į estetinę. Tas pats pasakytina ir apie papročių pasaulį: vieni buvo pagrįsti senuoju tikėjimu, kilę iš jo, kiti jau beprarandą sakralumą ir tapę įpročiu, prietaru, įvykio puošmena. Kilus pavojams, stichinėms nelaimėms, kildavo prietaringumo bangos, ieškodami išsigelbėjimo žmonės savo veiksmams priskirdavo magiškas galias. Anoniminis autorius apie 1525–1535 metus rankraštyje *Sūduvių knygelė* aprašė ožio aukojimo apeigas. Kiek vėliau teismų ar bažnytinių nusižengimų registratoriai užfiksavo, kad iš tiesų vieną kitą kartą buvo paaukotas ožys ar gaidys, lankyti šilai, žolinėta, garbinti „balvonai“ (1571 m. Labguvos amtmono tarnybinis raštas, 1578 m. įsakai Tilžės, Ragainės, Įsruties apskričių bažnyčioms). Vadinasi, tokios apeigos vyko, bet pasigilinus į aplinkybes, kada tai dėjosi, paaiškėja, kad dažniausiai tai buvo nelaimės metai – maras ar karai. Didžiųjų nelaimių tarpsniais visokių įtartinų apeigų imdavosi ir pagonybe nekaltinami vokiečiai.

Tad XVI amžiaus baltų tautybių tikėjimo vienareikšmiškai apibrėžti negalime. Apskritai bet kurios tautos liaudies tikėjimas stipriai skyrėsi nuo skelbiamojo bažnyčiose. Tyrinėtojai pastebi, kad ne tik baltų, bet ir kitų tautų, pavyzdžiui, vokiečių, gyvenamose teritorijose liaudies tikėjimas buvo nevienalytis: jame sugyveno tai, kas paveldėta iš praeitų epochų, ir tai, kas Katalikų bažnyčios įdiegta. Vokietijos valstiečiai, miestelėnai XVI amžiuje tebetikėjo gera ir bloga linkinčiomis anapusinėmis būtybėmis. Yra žinoma, kad Silezijoje XVII amžiaus pradžioje tikėta, jog Legnicos miestą padegė „įžeista“ mitinė būtybė, panaši į lietuvių aitvarą, nešantį turtus. Visos Vidurio Europos tautos savo liaudies kultūroje turėjo gausybę papročių, kurie privalėjo padėti žmogui „susitvarkyti“ su

tomis būtybėmis. Žemdirbių kultūrai tebebuvo būdingas stiprus tikėjimas magija. Įvairių Vokietijos žemių sluoksnių asmenys (net ir imperatorius) tuo metu tikėjo esant milžinus ir kita.

Baltiškoji liaudies kultūra labai skyrėsi nuo įprastos vokiečiams ir tai atkreipdavo papročių aprašinėtojų dėmesį. Mažosios Lietuvos teritorijoje prasidėjus Reformacijai ta liaudies kultūra taip pat buvo nevienalytė. Sunku palyginti lietuvių, skalvių ir nadruvių palikuonių, gyvenusių prie arba netoli Nemuno, ir Sembos pusiasalio pakrantėje gyvenusių sūduvių tremtinių palikuonių gyvenimo būdus. XVI amžiaus pirmojoje pusėje tie prieš kelis šimtus metų iš derlingų Sūduvos žemių į smėlingą pajūrį Ordino atkelti žmonės privalėjo atlikti lažą – gaudyti gintarą Baltijos jūroje. Savo uždaruose kaimuose jie išgyveno apie du šimtus metų: šaltomis rudens pabaigos dienomis po audrų brisdavo į jūrą gaudyti gintaro, maistui žvejoti žuvų. Bendruomenėje susiklostė nuostata neleisti savo nariams elgetauti už kaimo ribų; patys audėsi audeklus drabužiams, gyveno uždarai. Prasidėjus Reformacijai, jie, kaip tautybė, jau buvo beišnykstą. Dar prieš Reformacijos pradžią Ordino vadovybė uždraudė jiems tuoktis tarpusavyje, o jai prasidėjus jau buvo bebaigią asimiliuotis. Tačiau akylieji to meto krašto aprašinėtojai dar rado apie 30 sūduvių kaimų. Kad valstybėje yra sūduvių, buvo pranešta kunigaikščiui Albrechtui; šis numatė priemones sūduviams lavinti.

Savitą raidos etapą išgyveno prūsai. Jų asimiliacija vyko sparčiai. Mažai jų buvo likę senojoje Kulmo žemėje, kai kuriose srityse buvo dar apie pusę, tačiau labai mažai kur gyveno kompaktiškai. Prūsų teise valdomi prūsų kaimai ir Kulmo teise valdomi atsikėlusiųjų kaimai buvo išsidėstę pramaišiui, kadaise buvusiose prūsų žemėse. Iš vakarų į buvusias jų žemes kėlėsi lenkai, iš pietų – mazoviai, visoje teritorijoje miestuose ir miesteliuose telkėsi vokiečiai, kūrėsi dideli vokiečių gyvenami Kulmo teise valdomi kaimai. Kaip galima spręsti iš kai kurių šaltinių, XVI amžiaus pirmojoje pusėje tankiausiai prūsai dar gyveno Sembos pusiasalyje, nors ir čia jie sudarė tik apie pusę gyventojų. Skalvių, nadruvių palikuonys ir lietuviai per XVI amžiaus pirmąją pusę, matyt, savo kultūra, kalba buvę labai artimi, dar labiau suartėjo.

Mažojoje Lietuvoje dirbę kunigai, pats kunigaikštis Albrechtas ir Bažnyčios vadovybė suvokė problemas, kurias kėlė istorinės aplinkybės: valstybėje buvo skirtingų tautybių, kalbų ir liaudies kultūrų. Realiai įvertinti padėtį padėjo pirmosios vizitacijos, nors vizitatoriai tuo metu nebuvo nuvykę į Mažosios Lietuvos branduolio teritoriją.

Naujos valstybės vadovybei liaudies kultūra atrodė nepriimtina, ypač baltiškoji. Kunigaikštis Albrechtas ir Bažnyčios vyresnybė siekė vieno – liuteronų tikėjimo pagrindu vienyti valstybės visuomenę. Liuteronybei įtvirtinti reikėjo daug nuveikti. Neužteko tik keisti doktriną, bet reikėjo kitaip, nei buvo iki Reformacijos, tvarkyti bažnyčių darbą, ieškoti būdų, kaip skelbti Dievo žodį, kad jis pasiektų gyvenančiuosius liaudies kultūros formomis.

Prūsijos Kunigaikštystės valdžios ir Evangelikų liuteronų bažnyčios vadovų pastangos keisti liaudies kultūrą ir tikėjimą

Nuo XVI amžiaus penktojo dešimtmečio imtasi plataus masto veiklos, kad liuteronų tikėjimas įsitvirtintų visuose visuomenės sluoksniuose. Pažvelgus į veiksmus iš ilgos laiko perspektyvos, matyti, kad penktąjį ir šeštąjį dešimtmečius Prūsijos Kunigaikštystės valdovas ir Bažnyčios vyresnybė pradėjo gausybę pertvarkymų ir iniciatyvų, rezultatyvių net kelis šimtmečius. 1525 ir 1544 metų Bažnyčios nuostatais pagrindine pamaldų kalba pripažinta vokiečių kalba. Vizitacijos akivaizdžiai parodė ne tik skirtingus tikėjimo pavidalus, bet ir tai, kad Prūsijos Kunigaikštystės tikintieji kalba skirtingomis kalbomis. Įgyvendindama Reformacijos aiškiai suformuluotą siekiamybę, kad apeigos turi būti suprantamos visiems ir kad tikėjimą reikia skelbti gimtąja kalba, Bažnyčios valdžia nusprendė, kad bažnyčiose bus vertėjai (vadinamieji tolkai), kurie tas apeigų dalis, kurios vyksta vokiečių kalba, verstų į nevokiečių kalbas. Šį sumanymą buvo sunku įgyvendinti: reikėjo nemažai vertėjų ir būtinai išsilavinusių; net ir jiems buvo sunku versti ekspromtu evangelijų, pamokslų tekstus. Tad reikėjo nemažų reformų, kurios galėtų gerinti sąlygas, kad liuteronų tikėjimas pasiektų baltų tautybių parapijiečių sielas. Kol buvo brandinami sumanymai, kaip keisti padėtį, pirmiausia imtasi nurodymų ir draudimų. Nurodymais Bažnyčios vyresnybė siekė, kad parapijiečiai reguliariai lankytų bažnyčias, bandė valstybės mastu uždrausti kai kuriuos baltų ir mazovių praktikuojamus liaudies papročius, vadinamus pagoniškais, nors iš tikrųjų turėtume juos vadinti sinkretiniais, t. y. jungiančiais katalikybę ir senuosius tikėjimus. 1525 metų Krašto nuostatuose valsčiaus tarnautojams įsakyta

prižiūrėti, kad visi, ypač valsčiaus pareigūnai, lankytų bažnyčią sekmadieniais ir švenčių dienomis, Sembos valstiečiams draudžiama burtininkauti ir aukoti ožį. Pamedės vyskupijos 1525 metų Bažnyčios nuostatuose draudžiama skambinti varpais už mirusiuosius, prie jų budėti ir giedoti, šventinti vandenį, žolę, druską, pelenus, žvakes, „palmes". Jau pirmaisiais nuostatais buvo kovojama ir su katalikiškais papročiais, ir su senaisiais liaudies tikėjimais. Nustatytos bažnytinės šventės, nurodyta švęsti visas šventes, kurios siejasi su Kristaus gyvenimu, mirtimi ir prisikėlimu, bet perspėta, kad Sekminės švenčiamos be žvakių, pyragų šventinimo ir kita. Palikta švęsti šv. Martyno dieną, argumentuota tuo, kad ji yra labai paplitusi ir tapusi darbo kalendoriaus orientyru (tuo metu buvo atsiskaitoma su samdiniais ir sudaromi nauji susitarimai), švenčiama ir šv. Angelų atminimo diena (lietuvių katalikų atitikmuo Vėlinių, Visų Šventųjų dienos), kaip padėka Dievui ir derliaus šventė. 1544, 1558, 1568 metų Bažnyčios nuostatais, specialiaisiais įsakais, išleidžiamais beveik kasmet, numatyta kontroliuoti, kaip parapijiečiai lanko bažnyčią, baudų sistema nesilaikantiesiems įsakymų, reglamentuoti svarbiausių žmogaus gyvenimo įvykių – tuoktuvių, Krikšto, laidotuvių – apeigos ir papročiai. Antai prieš valstiečių kultūroje (ir vokiečių, ir baltų tautybių gyventojų) paplitusius kai kuriuos papročius buvo priimtas specialus 1541 metų *Įsakas prieš netikėliškus prietarus*. Daugiausia dėmesio skirta laidotuvių papročiams: apeigose trumpą žodį turįs tarti kunigas, giedamos kelios giesmės vokiečių kalba, trumpinamas budynių laikas, griežtai reikalaujama neapraudoti mirusiojo. Užbėgdami įvykiams už akių, pasakysime, kad nepaisant draudimo ir bausmių baltų tautybių valstiečiai slapta apraudodavo savo mirusiuosius dar apie pusantro šimto metų.

Kad liuteronų tikėjimą perimtų liaudies kultūros formomis gyvenantys baltų tautybių gyventojai, Kunigaikštystės liuteronų bažnyčia ieškojo būdų, kaip mokyti tikėjimo tiesų tuos, kurie skyrėsi nuo miestiečių mentalitetu ir kalbomis. 1544, 1558 ir 1568 metų Bažnyčios nuostatuose nurodyta vienaip tikėjimo tiesas dėstyti Karaliaučiaus ir kitų miestų bendruomenėms, kurių daugumą sudarė vokiečiai, kitaip miestelių ir kaimų bažnyčiose. Pastarosiose vykstančiose pamaldose numatyta dalį laiko skirti tikėjimo pagrindams mokyti pagal Liuterio Mažąjį katekizmą, evangelijas skaityti tokia tvarka, kaip sakomi pamokslai, įvesta griežta kontrolė norintiesiems susituokti, tapti Krikšto tėvais, tikrinta kaip jie moka tikėjimo pagrindus, maldas. Kunigai, kartu su seniūnais, privalėjo visus išegzaminuoti, ar moka Dešimtį Dievo įsakymų, tikėjimo straipsnius, maldą

„Tėve mūsų“, Šventosios Vakarienės ir Krikšto sakramentų žodžius. Visa tai sudarė privalomus mokėti tikėjimo pagrindus. Tačiau šiems siekiams vykdyti nepakako tik nurodymų.

Jau per pirmuosius dešimtmečius imtasi daugelio reformų. Pirmiausia reikėjo, kad bažnyčia parapijiečiams būtų pasiekiama. Dėl to Bažnyčios ir valstybės vadovybė pakeitė bažnyčių aprūpinimą lėšomis, pritaikė jį prie įvairių tikinčiųjų gyvenimo būdo; tai sudarė sąlygas tankinti bažnyčių tinklą ten, kur jų buvo labai reta, ypač Mažojoje Lietuvoje. Imtasi rengti kunigus Kunigaikštystės bažnyčioms ir kartu kurti stiprų intelektualinį centrą, kuris būtų įtakingas ne tik Kunigaikštystėje, bet ir visame regione. Buvo vykdoma plati švietimo reforma. Kad tikėjimo tiesos būtų sėkmingai mokomos gimtosiomis kalbomis, imtasi remti bažnyčių veiklai būtinų knygų rengimą ir spausdinimą tomis kalbomis, kuriomis kalbėjo gyventojai. Visa tai turėjo labai toli einančių pasekmių.

Kunigaikštystės ir Bažnyčios vadovybė peržiūrėjo bažnyčių tinklo visumą, įvertino, kur jų labiausiai trūksta, o kad bažnyčios būtų išdėstytos tolygiau, ieškojo kitokio jų aprūpinimo būdo nei buvo iki Reformacijos. Bažnyčių išsidėstymą turėjo lemti ne gyvenviečių dydžiai, kaip buvo anksčiau, bet atstumai viena nuo kitos. Bažnyčių ir jų kunigų išlaikymu ėmėsi rūpintis valstybė: visoms bažnyčioms numatytos tam tikros lėšos, kunigams skirta keturi ūbai žemės ir 50 markių metams iš dešimtinės. Taip bažnyčių tinklas ir dvasininkų aprūpinimas tapo nebepriklausomas nuo gyvenviečių dydžio, tai buvo ypač svarbu Mažajai Lietuvai, nes čia vyravo nedideli sodžiai.

XVI amžiaus penktąjį–septintąjį dešimtmečius naujos bažnyčios pirmiausia buvo steigiamos Mažojoje Lietuvoje – tankinamas bažnyčių tinklas. Ragainės apskrityje įkurtos keturios bažnyčios, Tilžės – keturios, Klaipėdos – taip pat keturios, o Įsruties apskrityje – net devynios, Pamedės vyskupijoje tose vietose, kur dar lietuvių gyventa kompaktiškai, – viena. Nė vienos naujos bažnyčios neatsirado Sembos pusiasalyje, kur bažnyčių tinklas nuo seno buvo tankiausias. Per tuos kelis dešimtmečius naujosios bažnyčios lygiu lanku gana vienodais atstumais išsidėstė pasienyje su LDK ir pagal pietinę Mažosios Lietuvos ribą, mazovių gyvenamos teritorijos paribyje. Tik keturios bažnyčios buvo įsteigtos Mažosios Lietuvos teritorijos gilumoje. Tokia naujų bažnyčių steigimo schema liudija, kad tai buvo daroma ne tik dėl tikėjimo platinimo, bet kartu vyko ir politinė akcija – bažnyčios turėjo būti liuteronybės skleidimo atspara į LDK žemes ir kartu apsauga nuo iš ten plintančios kitos Reformacijos srovės poveikio.

Naujoms bažnyčioms ir jau nuo seno veikiančiųjų veiklai aktyvinti reikėjo naujos kartos dvasininkų, gebančių dirbti parapijose, kurių tikintieji savo mentalitetu, gyvenimo būdu ir tikėjimo tiesų pažinimu gerokai skyrėsi. Norint tikėjimo pagrindu integruoti įvairių tautybių, skirtingų kultūrų ir skirtingomis kalbomis kalbančius gyventojus, reikėjo kelti jų išsilavinimą. Dėl to pradėta švietimo reforma, ji turėjo apimti ir elementariąsias (parapines), ir miestų lotyniškąsias mokyklas, kartu numatyta steigti aukštąją mokyklą Karaliaučiuje.

Pirmiausia ir pasaulietiniai, ir Bažnyčios vadovai numatė plėsti parapinių mokyklų tinklą, bet iškilo lėšų klausimas. Paaiškėjo, kad anksčiau numatyto atlyginimo mokytojams, skiriamo iš dešimtinės, neužtenka. Prūsijos Kunigaikštystėje penktojo dešimtmečio pradžioje žemvaldžiai ir laisvieji ūkininkai Landtago nutarimu sutiko mokėti nuo dūmo* vadinamąjį „berniukų mokestį" mokykloms išlaikyti. Taip buvo išspręstas elementariųjų mokyklų išlaikymas XVI amžiaus septintąjį dešimtmetį. Kunigaikštis įsaku *Vyskupų rinkimas* (1569) nustatė, kad mokyklomis rūpintis privalo vyskupai, kartu numatytas papildomas mokestis švietimo reikalams: kiekviena šeima turėjo mokėti aštuonis šilingus, nesvarbu kiek turėjo turto, atleidžiami nuo mokesčio buvo tik tie, kurie turėjo lengvatų renkant dešimtinę. Tai labai pakeitė elementariųjų mokyklų tinklo tankį ir ženkliai prisidėjo prie raštingumo platinimo. Antra vertus, į elementariojo švietimo plėtimą buvo įtraukta Kunigaikštystės visuomenė, buvo formuojama samprata, kad raštingumas, švietimas yra svarbus visai valstybei.

* Dūmas – valstiečio ūkis, prievolių mokėjimo vienetas. Dažniausiai tai buvo šeima, gyvenanti pagrindiniame ūkio name su ugniakuru; trobesyje galėjo spiestis įvairaus dydžio šeima.

Apie elementariųjų mokyklų veiklą Mažojoje Lietuvoje mus pasiekė mažai žinių: žinome, kad tokios mokyklos veikė Klaipėdoje, Rusnėje, Tilžėje, Ragainėje. Lotyniškosios mokyklos buvo atgaivintos ar įsteigtos Angerburge, Vėluvoje, Prūsų Yluvoje, nuo seno veikė Karaliaučiuje. Tik dvi jų buvo Mažosios Lietuvos centrinėse srityse. Lotyniškosios miestų mokyklos buvo sunkiai pasiekiamos baltų tautybių žemdirbiams, tačiau jose galėjo mokytis būsimieji elementariųjų mokyklų mokytojai, kurie susitikdavo su žemųjų sluoksnių gyventojais. Deja, lotyniškosios miestų mokyklos negalėjo aprūpinti parapinių mokyklų mokytojais. Valstybės ir Bažnyčios valdžia planavo radikaliai keisti švietimo padėtį, o švietimo pertvarką suvokė kaip vieną iš Reformacijos įtvirtinimo svertų.

Karaliaučiaus universiteto įsteigimas

Reformacijai įtvirtinti, liuteronų tikėjimui platinti ir pasaulietinė, ir bažnytinė vyresnybė numatė sukurti švietimo sistemą: gausinti elementariojo, vidurinio lygio mokyklų ir įsteigti universitetą. Universiteto steigimas buvo vertinamas daugeliu požiūriu: privalėjo pakelti Kunigaikštystės prestižą, patraukti viso regiono eruditų dėmesį, sutelkti intelektualus, turėjo užduočių ir viso regiono, ir krašto mastu. Universitetui buvo iškelta ne viena praktiška užduotis Prūsijos Kunigaikštystei: parengti dvasininkų, išugdyti mokytojų, išsilavinusių valdininkų. Universiteto steigimas buvo gerai apgalvotas. Pirmiausia pradėta organizuoti partikuliarą – kelerių metų studijų instituciją, kuri būtų tarpinė grandis tarp lotyniškųjų mokyklų ir būsimo universiteto. Šį sumanymą palaikė Kunigaikštystės žemvaldžiai – 1541 metais Landtage jie sutiko mokėti specialų mokestį partikuliarui įkurti ir išlaikyti. Žinia pasklido po visą Kunigaikštystę, 1541 metų spalio 24 dienos įsaku kunigaikštis Albrechtas paskelbė, kad partikuliaras įsteigtas. Dėl būsimų studijų programų turinio kunigaikštis tarėsi su daugeliu to meto Vokietijos, ypač jos protestantiškųjų žemių, šviesuolių, su kitų universitetų profesoriais, ypač su Liuteriu ir Melanchtonu: kartu aptarinėjo studijų programas ir ieškojo tinkamų dėstytojų. Pakviesta dėstytojų iš Vitenbergo, Marburgo, Torunės ir kitur. Būtent tada kunigaikštis Albrechtas pakvietė į partikuliarą Abraomą Kulvietį, kuris jau buvo įgijęs Nyderlandų, Italijos universitetų išsilavinimą, apgynęs du doktoratus, puikiai mokėjo hebrajų, graikų ir lotynų kalbas. Kaip žinome, Kulvietis pradėjo dirbti partikuliare ir dirbo iki mirties.

Kunigaikščio Albrechto sumanymu, būsimasis Karaliaučiaus universitetas turėjo būti ne tik krašto aukštoji mokykla, bet ir išsilavinusių asmenybių kalvė visam regionui. Ir iš tiesų visoje milžiniškoje Lenkijos Karalystės, LDK, Livonijos konfederacijos ir Prūsijos Kunigaikštystės teritorijoje buvo tik vienas katalikiškas Krokuvos universitetas, į rytus nuo jo nebuvo nė vieno, o aukštojo mokslo poreikis šiuose kraštuose jau buvo atsiradęs ir vis didėjo. Tad jaunimui patraukti ir nuo pirmųjų studijų metų rimtam darbui telkti, prestižui kelti reikėjo aukštos kvalifikacijos profesūros. Kunigaikštis Albrechtas, kartu su Vitenbergo universiteto Reformacijos vadovais bendromis jėgomis gana plačiai ieškojo kandidatų į dėstytojus ir profesorius. Universiteto rektoriumi buvo parinktas Melanchtono

žentas, plačios erudicijos garsus neolotyniškosios poezijos kūrėjas Georgas Sabinas. Pirmuoju teologijos profesoriumi pakviestas lenkų teologas Andrejus Samuelis, tačiau šis darbo nepradėjo. Albrechtas laiškais suskato raginti Vitenberge doktoratą rengiantį Stanislovą Rapolionį, dėl to rašė Melanchtonui, ėmėsi apmokėti studijas ir daktaro tezių gynimo puotą. Rapolionis apgynė tezes Vitenberge 1544 metų gegužės 23 dieną. Gynimo metu už stalo sėdėjo Liuteris, Melanchtonas, kitas doktorantas Teodoras Fabricijus, gynimo protokolą rašė Johanas Štolcas, vėliau tapęs Veimaro dvaro pamokslininku, prisidėjęs prie Liuterio raštų leidimo Jenoje. Stanislovo Rapolionio (Stanislovo Lietuvio) atsakymais į tezes buvo didžiai patenkinti doktorato gynime dalyvavę profesoriai ir suteikė jam kuo geriausias rekomendacijas dirbti universitete. Universiteto kūrėjai sutelkė stiprias intelektualines regiono pajėgas, o jų Vidurio Europoje buvo išugdyta nemažai. Į jų gretas pateko ir lietuvis Stanislovas Rapolionis.

Kunigaikštis Albrechtas 1544 metų liepos 20 dieną paskelbė universiteto steigimo manifestą, o rugpjūčio 17-ąją vyko atidarymas. Stanislovas Rapolionis gavo svarbiausią – Teologijos katedrą. Tais metais į universitetą įsirašė septyni studentai iš Lietuvos. Rapolionį vertino universiteto kolegos – jam epigramą parašė Georgas Sabinas. Pats Rapolionis kreipėsi į kunigaikštį Albrechtą Brandenburgietį, kad šis paprašytų Mikalojaus Radvilos Juodojo apsaugos tėvui Jurgiui Svetkui Rapolioniui, gyvenančiam Lietuvoje. Kunigaikštis 1545 metų sausio mėnesį laiške Mikalojui Radvilai Juodajam prašė ir reikalavo, kad šis apgintų profesoriaus tėvą. Dėstydamas universitete Rapolionis dirbo ir kitus protinius darbus: kunigaikščio prašymu buvo pradėjęs versti Šventąjį Raštą (tvirtai nežinome, į kokią kalbą). Kunigaikštis paprašė, kad Rapolionis teologijos požiūriu parašytų apie klausomąją išpažintį, dėl kurios Žygimanto Augusto rūmuose, dalyvaujant abiem valdovams, buvo susiginčiję jų pamokslininkai. Nežinome kada, bet Rapolionis vertė giesmes į lietuvių kalbą, viena išliko Mažvydo ir Vilento giesmyne. Rapolionis dėstė universitete vienus mokslo metus. Tie metai buvo labai intensyvūs. Po doktorato gynimo teksto antras reikšmingas jo teologijos darbas buvo *Disputas dėl bažnyčios ir jos požymių* lotynų kalba. Šiame tekste Rapolionis dėstė liuteronų doktriną dėl Bažnyčios sampratos, apie pagrindinius jos požymius. Jo tekstas tapo klasika. Šis mokslo metų pabaigos disputas vyko universitete 1545 metų gegužės 8 dieną. Liuteronų bažnyčia tekstą vertino kaip reikšmingą ir net kelis kartus po profesoriaus mirties pakartotinai perspausdino (1558, 1562) Vokietijos spaustuvėse, vienas iš leidimų (1558) išleistas Liuterio gimtinėje . Taip sėkmingai

Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis.
Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt,
Leipzig, 1684, S. 323

prasidėjusi akademinė veikla staiga nutrūko. Praėjus penkioms dienoms po disputo profesorius staiga mirė. Laidotuvių procesijoje velionį su gilia pagarba ir liūdesiu per senamiestį į katedrą lydėjo kunigaikštis Albrechtas ir daug universiteto žmonių. Albrechto potvarkiu, Rapolionis buvo palaidotas šalia kunigaikščiui įrengto kapo Karaliaučiaus katedroje. Po keturių savaičių, birželio 6 dieną, Lietuvoje, savo dvare Kulvoje, trumpai sirgęs mirė ir Abraomas Kulvietis. Taip likimas užvertė vieną Karaliaučiaus universiteto lietuvišką puslapį, bet knyga nebuvo baigta.

Kunigaikštis Albrechtas su Karaliaučiaus universiteto veikla siejo planus rasti būdą sėkmingiau skleisti liuteronų tikėjimą baltų gyventojams. Jau steigiant universitetą buvo aišku, kad vertėjų darbas bažnyčiose per apeigas yra sunkus ir neišsprendžia tikėjimo mokymo prieinamumo vokiškai nemokantiems parapijiečiams. Vertėjai dažniausiai buvo menkai išsilavinę, jiems buvo sunku versti vokiečių kunigo pamokslus, per apeigas sakomus tekstus, o verčiant iš klausos, be teologinio išsilavinimo, Šventojo Rašto, evangelijų fragmentus nukentėdavo prasmė, juo labiau kad baltų kalbomis dar nebuvo teologijos sąvokų, šiai veiklai trūko viso kalbos klodo. Tam reikėjo ne vienos kultūrinės veiklos sąlygos. Pirmiausia reikėjo išugdyti baltų kalbomis dirbančių kunigų grupę, kuri savo pareigas eitų baltų kalbomis, kad tos kalbos būtų reikalingos viešajame gyvenime.

Kunigaikštis Albrechtas į Karaliaučiaus universitetui numatytą užduotį išugdyti Kunigaikštystei reikalingų liuteronų kunigų, įtraukė dar vieną – parengti kunigų, mokančių nevokiškai kalbančių tautybių kalbas. Jau steigdamas partikuliarą kunigaikštis rašė, kad jam rūpi, jog jame mokytųsi „ir neturtingų valstiečių vaikai, [nesvarbu] ar kulmiškiai, ar tikri prūsai, jei tik gabūs būtų". Po kelerių universiteto veiklos metų kunigaikštis paskelbė potvarkį dėl alumnų, t. y. dėl jo išlaikomų studentų, kuriame nurodė mokėti stipendijas 24 studentams, iš jų septyniems lietuviams ir septyniems lenkams, išsimokslinę lietuviai turėjo būti paskirti į Sembos, o lenkai į Pamedės vyskupijas. Tačiau ilgainiui aiškėjo, kad tai rezultatų neduoda. 1561 metais priimtose *Karaliaučiaus akademijos alumnų taisyklėse* lėšos paskirstytos tiksliau: dvylikai vokiečių, aštuoniems lenkams ir aštuoniems lietuviams, prūsams ar sūduviams. Kunigaikštis rašė, jog būtina parengti kunigų iš prūsų ir sūduvių. Kad stipendijas būtų kam mokėti ir kad jos paremtų galinčiuosius tapti kunigais, nurodė ieškoti gabių lietuvių berniukų Tilžės ir Klaipėdos valsčiuose ir juos mokyti. Buvo lietuvių, prūsų iš mišrių šeimų, kurie pasinaudojo kunigaikščio dosnumu, tačiau nedaug. Dokumentuose randame kunigų prūsiškomis pavardėmis, dirbusių

liuteroniškose bažnyčiose. Tačiau sumanymo sėkmei kišo koją socialinė tikrovė. Kaip galėjo pasiekti vidurinio lygio mokslą, kuris buvo būtinas norint patekti į aukštąją mokyklą, baudžiauninkai prūsai, sūduviai? Net Pabėčių kunigo vokiečio Abelio Vilio prašymas atleisti nuo baudžiavos prūsą Paulių Mėgotą, 1561 metais padėjusį jam rengti *Enchiridioną* prūsų kalba, nebuvo patenkintas. Paulius Mėgotas ir mirė baudžiauninkas. Lietuviams buvo šiek tiek lengviau: jau buvo iš Lietuvos atvykusių liuteronų kunigų, kurių vaikai galėjo pretenduoti į šias stipendijas. Iš tikrųjų padėties nepakeitė ir kunigaikščio Albrechto 1568 metų testamentas, kuriuo nurodė paleisti į laisvę tuos lietuvius ir prūsus, kurie rengiasi dirbti dvasininko darbą ir tuo tikslu mokytis, bet pridūrė – „kurie buvo gimę laisvi".

Ar keitė ir kiek keitė prūsų išsilavinimą Karaliaučiaus universitetas, aiškių žinių neturime. Universitete buvo nemažai studentų iš Prūsijos Kunigaikštystės. Jono Bretkūno gyvenimo ir veiklos tyrinėtojas Viktoras Falkenhanas nustatė, kad tarp 1551–1556 metų į Karaliaučiaus universitetą įsirašė 201 studentas ir tarp 84, kilusių iš Kunigaikštystės, prie 16 asmenvardžių įrašyta *Borussus, Prutenus, Prussus*. Tikėtina, kad nors dalis šių prierašų reiškė prūsų tautybę, o ne tik kilmės valstybę.

Lietuviškos spaudos pradžia XVI amžiaus penktąjį–aštuntąjį dešimtmečius

Naują puslapį ir kartu naują skyrių Lietuvos kultūros istorijoje pradėjo pirmoji lietuviška knyga – Martyno Mažvydo *Catechismusa prasty szadei, makslas skaitima raschta yr giesmes*, išleista praėjus dvejiems metams po Stanislovo Rapolionio ir Abraomo Kulviečio mirties – 1547 metais Karaliaučiuje.

Mažvydo veiklos pradžia Karaliaučiuje mįslinga. Tebesiginčijama, iš kur jis kilęs. Zigmas Zinkevičius, remdamasis tarmės tyrimais, mano, kad Mažvydas kilęs iš Pietų Žemaitijos, t. y. iš Didžiosios Lietuvos, dabar jau yra nuomonių, kad iš donininkų tarmės arealo, Klaipėdos valsčiaus. Tačiau apžvelgus faktų, žinomų apie Mažvydo gyvenimą, visumą, ypač atkreipus dėmesį į katekizmo dedikaciją Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, įtikinamesnis Zinkevičiaus požiūris. Be to, nuolat kyla klausimas, ar Mažvydas tapo Lietuvos spaudos kūrėju staiga, ar viena asmenybė, kai tam nėra kul-

tūrinės parengties, galėjo atverti naują puslapį Lietuvos kultūros istorijoje, ar jis galėjo tapti spaudos lietuvių kalba kūrėju be pasirengimo vieno galingo kunigaikščio paliepimu? Ar galima pastebėti tos lietuvių kultūros parengties ženklų?

Nežinome, ar kada nors buvo susitikę pirmojo katekizmo išleidimo metais mirusieji profesoriai Kulvietis ir Rapolionis su Mažvydu, ar tarėsi dėl bendrų veiksmų parengti tekstus pamaldoms lietuvių kalba. Galbūt jie veikė viena kryptimi nesusitarę, bet supratę, kad tekstai lietuvių kalba bažnyčios apeigoms jau būtini, kad giliau tikėti Dievą be to neįmanoma, kad atėjo metas Dievą garbinti lietuvių kalba, savo tėvynės gimtąja kalba? Gal jie visi jautė svarbiausius dalykus, kurie reikalingi Lietuvos visuomenei ir Bažnyčiai? Šiuos klausimus kelti verčia tai, kad Mažvydo sudarytuose giesmynuose (1566, 1570) yra mirusiųjų profesorių verstų giesmių lietuvių kalba.

Keli žinomi faktai leidžia spėti, kad buvo toks laikotarpis, kai katalikų dvasininkai dar ikireformaciniu laikotarpiu kūrė bažnyčios apeigoms reikalingus tekstus lietuvių kalba, tiksliau juos vertė. Yra rastas rankraštinis poterių įrašas knygoje, įrašytas apie 1503 metus. Senųjų knygų tyrinėtojai kelių knygų paraštėse yra radę lietuviškai parašytų pastabų ar pasižymėjimų apie turinio fragmentą. Deja, niekas nerado rankraštinių knygų, kuriose būtų surašyti lietuviški tekstai, būtini bažnyčios apeigoms. Tuo metu rankraštines knygas kūrė ir plačiai jomis naudojosi savo bažnyčiose ir vienuolynuose LDK stačiatikių bažnyčia, laikydamasi senos tradicijos. Tikriausiai LDK katalikų bažnyčioje neatsirado asmens ar institucijos, kurie būtų sutelkę pastangas bendrai veiklai kurti lietuviškus tekstus ir surašyti juos į rankraštines knygas, t. y. suvokti, kad būtina žanrų gausa ir įžvelgti jų vietą apeigose bei panaudojimo perspektyvą. Ikireformaciniu laikotarpiu tekstų lietuvių kalba svarbą suvokė tik pavieniai asmenys, veikę savo pačių iniciatyva. Didelis skirtumas tarp pavienių ir planingai, nuosekliai kurtų ar verstų tekstų, kuriuos galima būtų sudėti į knygą – sistemišką rinkinį.

Nežinomybės skraistė dengia pirmuosius Reformacijos šalininkų žingsnius kurti tekstus Dievui garbinti lietuvių kalba. Apie juos žinome labai mažai. Antai Kulvietis mirdamas prašė, kad artimieji giedotų jam psalmes lietuviškai. Vadinasi, jau buvo išverstų į lietuvių kalbą. Dvi Rapolionio ir Kulviečio verstos giesmės išspausdintos gerokai vėliau Martyno Mažvydo ir Baltramiejaus Vilento išleistuose giesmynuose. Kaip jie jas gavo? Neturime žinių, kad jie visi būtų susitikę Lietuvoje. Kažkas jau turėjo rinkti giesmes, verstas į lietuvių kalbą, ir jų rankraščius saugoti, arba jos buvo perduodamos sakytiniu būdu. Katekizme ir vėliau išleistuose abie-

juose giesmynuose Mažvydas paskelbė trylikos vertėjų darbus. Mažvydą ir vertėjus jungė suvokimas, kad bažnyčioje reikia giedoti lietuviškai, ir jie dirbo. Būtent šis siekis ir buvo juos telkianti jėga, o vienijančiu asmeniu tapo Mažvydas.

1546 metų rugpjūčio mėnesį Mažvydas įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, o 1548 metais jį baigė bakalauro laipsniu. Per tą laiką 1547 metais Hansas Veinreichas Karaliaučiuje išspausdino pirmąją knygą lietuvių kalba *Catechismusa prasty szadei, makslas skaitima raschta yr giesmes*. Ką reiškė antraštėje įrašyti „prasty žadei"? Tai buvo tiesioginis žodžių *lingua vulgaris* vertimas iš lotynų kalbos, vadinasi, sudarytojas nurodė, kad knygelė parašyta ne šventraščio, o gimtąja kalba.

Pirmosios knygos gimtąja kalba kultūros požiūriu buvo sudėtingas reiškinys. Kai kam atrodo, kad užtenka valdovo nurodymo ir atsiranda knyga. Jei tokį įsakymą suvokiame kaip iniciatyvos skatinimą, vertės suvokimą, finansinę paramą, jis yra svarbus. Iš tiesų kunigaikštis Albrechtas ir Evangelikų liuteronų bažnyčios vyresnybė pripažino, kad valstybėje esama skirtingomis kalbomis kalbančios tautos, nusprendė sudaryti sąlygas Dievą garbinti gimtosiomis žmonių kalbomis, remti bažnyčių apeigoms reikalingus leidinius jų kalbomis. Tai buvo svarbi sąlyga spaudai lietuvių ir prūsų kalbomis atsirasti, bet ne vienintelė. Vien to neužteko.

Knygai parengti reikėjo tam tikros kultūros brandos. Reikėjo išsilavinusių, tokiam darbui pasirengusių asmenų, vienijamų bendrų siekių, kad jie suvoktų tokio darbo vertę, reikėjo kultūrinio elito grupės; kad būtų tam tikrą brandos lygį pasiekusi kalba, t. y. jos leksikoje būtų minimumas būtinos terminijos, arba žmonių, pasirengusių ieškoti trūkstamų žodžių, suvokiančių, jog būtina tokiuose leidiniuose pradėti norminti kalbą, kad tekstai būtų suprantami ne vienos tarmės žmonėms. Tad ar buvo šios visos sąlygos to meto lietuvių kultūroje?

Žinome, kad pirmieji lietuviškų tekstų rengėjai, įskaitant Rapolionį, Kulvietį, Mažvydą, buvo išsimokslinę žmonės. Jau aptarėme jų universitetinį išsilavinimą. Beveik visi trylika asmenų, kurių verstas giesmes spausdino Mažvydas ir Vilentas, buvo baigę arba lankę universitetus. Ne vienas jų turėjo knygų rinkinius: minėjome Kulviečio biblioteką lotynų, graikų, hebrajų kalbomis, yra išlikęs Mažvydo knygos nuosavybės įrašas lotynų ir graikų kalbomis Jozefo Flavijaus knygoje *De belo Iudaico* (Kelnas, 1524), Aleksandro Rodūnionio įrašai Aurelijaus Augustino inkunabule *Sermones de tempore et de sanctis* (Bazelis, 1495). Įrašai liudija, kad šie šviesuoliai skaitė iškiliausius to meto krikščionių autorius lotynų, graikų kalbomis.

Kaip rodo dedikacija, Mažvydas savo knygą skyrė Mažosios Lietuvos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lietuviams („Didžiajai Lietuvos Kunigaikštystei. Laimingoji tėvyne didžių valdovų, garsinga Lietuva, Dievo žodžius gryna priimki širdim...“). Vertėjas suvokė, kad knyga turi būti parašyta tokia kalba, kurią suprastų abi Lietuvos. Kaip nustatė kalbos istorikas Zigmas Zinkevičius, Mažvydas daug redagavo skirtingomis tarmėmis parašytus tekstus. Dar vienas Mažvydo knygos bruožas paaiškėja palyginus jo katekizmą su prieš dvejus metus (1545) išspausdintomis pirmosiomis knygomis prūsų kalba. Ir Mažvydo, ir prūsiškieji katekizmai buvo nedidelės knygelės, bet labai skyrėsi. Prūsiškosios buvo dvikalbės – vokiečių ir prūsų kalbomis, prūsiškasis tekstas buvo pažodinis Liuterio Mažojo katekizmo vertimas, be jokių priedų – tik 14 puslapių katekizmo teiginių, be giesmynėlio, be „Tikiu“ dalies, be elementorinio priedo. Mažvydo katekizmas buvo kitoks. Tyrinėtojai nustatė, kad šios knygos struktūrai sudaryti pasinaudota bent keturiais katekizmų vertimais: 1545 metų Jano Sekliucjano ir 1546 metų Jano Maleckio vertimais į lenkų kalbą bei Jodoko Vilicho (Frankfurtas prie Oderio, 1542) ir Georgo Sauromano (Vitenbergas, 1529) lotyniškaisiais katekizmais, o pats artimiausias savo sandara buvo Filipo Melanchtono katekizmas, kuriuo naudojosi ir Sekliucjanas. Mažvydas katekizmą sumanė kaip daugelį funkcijų atliekančią knygelę. Ji turėjo išmokyti pagrindinių tikėjimo teiginių, joje buvo „Urėdai ūkininkų“ (pamokymai apie moralius ir dievobaimingus tarpusavio santykius), vienuolika giesmių ir elementorinė dalis raštui lietuvių kalba mokytis „Pygus ir trumpas mokjslas skaititi yr rašity“. Minėtų keturių Mažvydo katekizmo prototipų sandara buvo kitokia.

„Urėduose ūkininkų“ buvo mokoma, kaip turi elgtis vyrai, šeimos galvos, mergaitės, ištekėjusios moterys ir našlės, tėvai ir sūnūs, kaip turi apsieiti ponai su tarnais. Samdiniai ir tarnai mokomi paklusnumo ponams, o pamokymuose seniems vyrams ir jaunikaičiams prisakoma būti blaiviems, senieji turėtų mokyti jaunuolius blaivaus gyvenimo. Giesmynėlyje buvo giesmių, verstų iš vokiečių, lotynų, lenkų, galbūt ir čekų kalbų, viena jų buvo iš sakytinės Didžiosios Lietuvos tradicijos, kartu remtasi liuteronų bažnyčiose jau taikyta praktika: giesmės parinktos taip, kad eilėmis įtvirtintų tai, kas teigiama katekizme. Pirmoji giesmė buvo apie Dešimtį Dievo įsakymų, kita mokė „Tikiu (*Credo*)“, dar kita – maldos „Tėve mūsų“, buvo kelios psalmės, viena iš giesmių skirta Šventosios Vakarienės sakramentui. Tad parapijiečiai, giedodami eiliuotai gimtąja kalba, turėjo įtvirtinti tai, ko buvo mokomi katekizme. Elementorinėje dalyje tai, ką Sauromanas

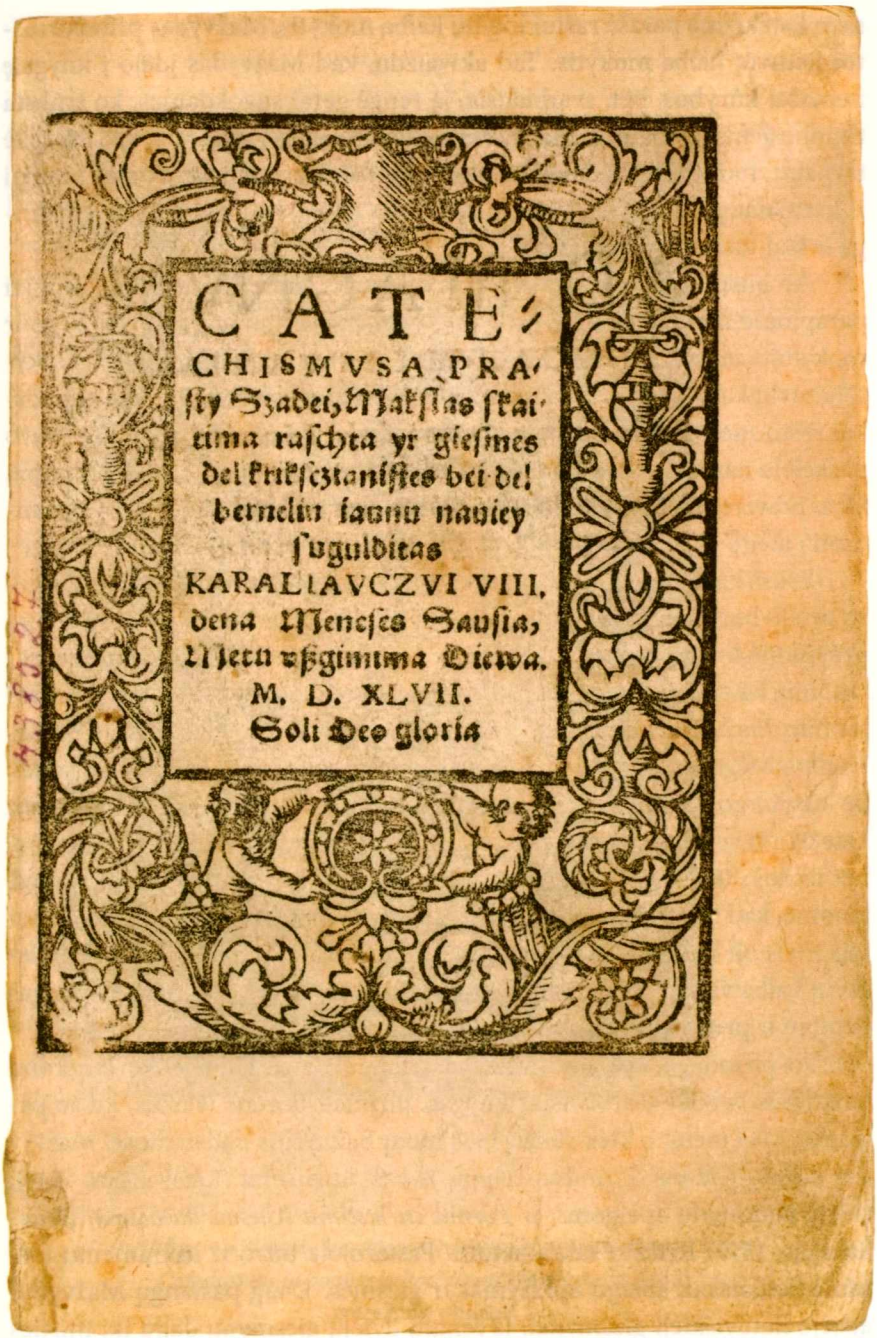

CATE-
CHISMVSA PRA-
sty Szadei, Makſias ſkai-
tima raſchta yr gieſmes
del krikſczianiſtes bei del
bernelin iaunu nauiey
ſuguldítas
KARALIAVCZVI VIII.
dena Meneſes Sauſia,
Metu vßgimima Diewa.
M. D. XLVII.
Soli Deo gloria

Martyno Mažvydo *Catechismusa prasty szadei* (Königsberg, 1547) antraštinis puslapis

savo katekizme parašė raštui lotynų kalba mokytis, Mažvydas pritaikė raštui lietuvių kalba mokytis. Tad akivaizdu, kad Mažvydas įdėjo į knygelę nemažai kūrybos, bet, svarbiausia, ją rengė gerai suvokdamas, ko trūksta tikintiesiems lietuviams. Mažvydas katekizmo dalis rinko taip, kad knygelė tarnautų tikintiesiems daugeliu požiūriu: katekizmas buvo skirtas mokyti iš karto daugelio dalykų, be to, sudarytojas tikėjo, kad visa tai yra reikalinga ir kad tuo bus pasinaudota.

Ar buvo realu tikėtis, kad rašto lietuvių kalba bus pradėta mokyti parapinėse mokyklose? Tai priklausė pirmiausia nuo bažnyčios kunigo ir mokytojo, tačiau tuo metu vargu ar daugelyje mokyklų buvo įmanu mokyti lietuvių kalbos. Todėl Mažvydas kvietė būsimuosius skaitytojus lietuviškai rašto mokyti namuose („jus galesit ūkiuose žmanes makint"). Taip buvo paskelbta namų mokyklos idėja, kuri Lietuvos istorijoje daugelį laikotarpių labai pravertė Lietuvos kultūrai. Katekizmo struktūra ir siekiai buvo orientuoti į ateitį.

Prūsiškuosiuose katekizmuose visų tų dalių nebuvo. Iš jų tikėjimo tiesų turėjo būti išmokyta bažnyčiose, bet tik tiek. Kaip paaiškėjo iš visų trijų prūsiškųjų knygų, dviems – 1545 ir 1561 metų – parengti trūko išsilavinusių žmonių: katekizmus rengė prūsiškai pramokę kunigai vokiečiai, o prie paskutinio *Enchiridiono* vertimo prisidėjo minėtasis baudžiauninkas prūsas Paulius Mėgotas. Prūsiškosios knygos buvo kurio nors leidinio vertimai, be kūrybinio indėlio, tokio ryškaus Mažvydo katekizme. Tiesa, 1561 metų katekizmo vertėjai stengėsi rašyti ne kuria nors viena Sembos prūsų kalba, bet ieškojo bendrasembiško varianto. Pagaliau žvelgiant iš perspektyvos, žinome, kad buvo išleistos tik tos trys minėtos prūsiškos knygos, 1561 metais išleistoji buvo trečia ir paskutinė, o lietuviškoji pradėjo ilgą knygų lietuvių kalba virtinę, kuri jau nebenutrūko iki šių dienų. Tai rodo skirtingas lietuvių ir prūsų kultūrų situacijas, nevienodą brandą.

Po pirmojo katekizmo Mažvydas toliau rengė Evangelikų liuteronų bažnyčios veiklai svarbiausias knygas, pirmiausia tuos tekstus, kurie paminėti 1544 metų, o kiek vėliau 1558 metų Bažnyčios nuostatuose. Mažvydas išleido *Giesme S. Ambraszeijaus bey S. Augustina* (Karaliaučius, 1549), skirtą laidotuvių apeigoms, ir *Forma chrikstima [Giesmė duchauna]* (Karaliaučiuje, 1559) Krikšto sakramentui. Pastarojoje buvo ir sakramento formulė lietuviškai, apeigų aprašymas ir giesmės. Daug pastangų Mažvydui atsiėjo lietuviškieji giesmynai. Iš rengtų dviejų giesmynų dalių iki mirties 1563 metais spėjo parengti tik pirmąją dalį. Abi jo giesmyno dalis (*Gesmes chrikszczoniskas, gedomas baszniczosu per Adventa ir Kaledas ik Gramniczu* ir

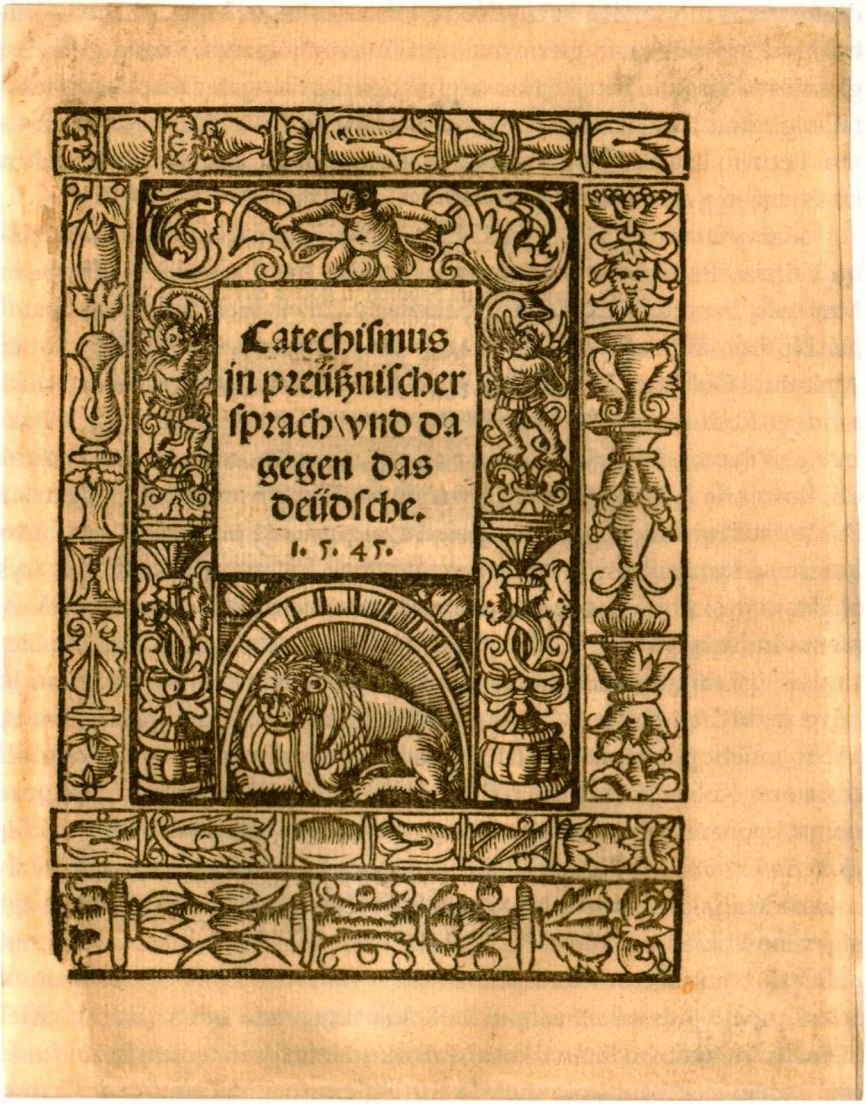

Martino Liuterio katekizmo vokiečių ir prūsų kalbomis
Catechismus jn preusznischer Sprach (Königsberg, 1545)
antraštinis puslapis

Gesmes chrikszczoniskas, gedomas baszniczosu per Welikas ir Sekminias ik Adventa) išleido jo pusbrolis Baltramiejus Vilentas (Karaliaučius, 1566, 1570). Tad iki XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžios buvo parengtos ir išspausdintos visos minimaliai bažnyčios veiklai reikalingos knygos lietuvių kalba. Ypač svarbūs buvo giesmynai, nes liuteronų apeigose daug giedama; giesmės mokė žmones tikėjimo teiginių, giedant lengviau įsimenami tekstai, o giedant lietuviškai suprantamas jų turinys. Be to, giesmės buvo artimos lietuvių liaudies gyvenimo būdui, lietuviai daug dainavo, daina lydėjo kiekvieną jų gyvenimo žingsnį.

Mažvydo mirtis 1563 metais buvo išbandymas spaudos lietuvių kalba likimui. Bet šio darbo pirmtakų ir tęsėjų buvo ne vienas. Kas buvo Mažvydo bendradarbiai? Tai ir bendraamžiai, ir kiek vyresni: Mikalojus Blotnas, Tomas Gedkantas, Augustinas Jomantas, Jonas Kirtoforas, Abraomas Kulvietis, Stanislovas Marcijanas, Ulrikas Merkucecijus, Aleksandras Rodūnionis, Stanislovas Rapolionis, Jonas Šeduikonis, Baltramiejus Vilentas, Jurgis Zablockis. Kelių kilmė nežinoma, visi kiti, išskyrus du, buvo kilę iš Didžiosios Lietuvos – visų Lietuvos regionų, daugiausia iš Vilniaus apylinkių ir Žemaitijos. Pagal profesiją iš trylikos šeši buvo liuteronų kunigai, dirbę Mažosios Lietuvos liuteronų bažnyčiose, trys aukštojo mokslo pedagogai (akademinių kelionių aukštųjų studijų vadovai), vienas universiteto profesorius, vienas reformatų kunigas Didžiojoje Lietuvoje. Visi turėjo aukštąjį išsilavinimą. Pagal socialinę kilmę dauguma jų buvo neturtingi bajorai, ėmęsi protinio darbo, dirbę kaip profesionalai. Vieni jų nebegalėjo grįžti į LDK po karaliaus Žygimanto Senojo įsako dėl Abraomo Kulviečio, kiti studijavusieji protestantiškuose universitetuose nematė perspektyvos dirbti Lietuvoje. Ar ne apie juos rašė Kulvietis *Tikėjimo išpažinime* – laiške karalienei Bonai, kad yra daug lietuvių labai išsimokslinusių, kurie galėtų būti naudingi valstybei, bet jo įbauginti jie apsigyvenę Vokietijoje, todėl esą skaudu, „kad trokšdami dirbti saviesiems, dabar dirbame svetimiesiems."

Grupelė išsimokslinusių iš LDK kilusiųjų rado būdą „dirbti saviesiems" – vieni dirbo lietuviškose Mažosios Lietuvos liuteronų bažnyčiose, kiti padėjo siekti aukštojo mokslo turtingiems bajoraičiams ir didikams, bet jie visi vertė į lietuvių kalbą tekstus, kurie lietuviams kūrė galimybę garbinti Dievą gimtąja kalba. Visa tai buvo ženklai, kad lietuvių kultūra pribrendusi kurti raštiją ir spaudą lietuvių kalba. Antra vertus, pirmoji lietuviška knyga buvo ir lietuvių kultūros, jos žmonių veiklos rezultatas, kartu kultūrų sąveikos vaisius: lietuvių ir vokiečių kultūrų sąveikos kūri-

nys. Be palankių sąlygų Prūsijos Kunigaikštystėje ir Liuteronų bažnyčios nuostatos plačiai vartoti gimtąją kalbą bažnyčiose, XVI amžiaus viduryje nebūtų pasirodžiusi pirmoji knyga lietuvių kalba. Tad apibendrindami galime sakyti – lietuvių spaudos pradžią kūrė Lietuvos žmonės (dabar sakytume Lietuvos žmogiškieji ištekliai), o juos rėmė Europos Reformacijos nuostatos, kurias ėmėsi išnaudoti lietuviai, Prūsijos Kunigaikštystės valdovo, Evangelikų liuteronų bažnyčios palaikymas ir siekiai sukurti religinę literatūrą lietuvių kalba.

Mažvydas ir jo bendradarbiai XVI amžiaus penktąjį–septintąjį dešimtmečius pirmiausia rengė tas knygas, kurios sudarė liuteronų bažnyčių apeigų pagrindą, buvo taikomos parapijiečių bendruomenei. Drauge buvo tekstų, būtinų bažnyčios veiklai – tekstai kunigams: tai postilės – pamokslų rinkiniai, evangelijos ir visas Šventojo Rašto tekstas. Vokiečių kalba visos tos knygos jau buvo. Reformacijos metu susidariusios Bažnyčios siekė, kad Šventasis Raštas būtų prieinamas visiems tikintiesiems. Mažvydo katekizmo lotyniškojoje pratarmėje „Lietuvos bažnyčių ganytojams“ primenama: „Kai kurie perdaug griežtai apriboja Švento Rašto turėjimą, jį skirdami tik kunigų šeimai, o neskirdami liaudžiai (*plebe*). Jie šūkauja apie šventenybių sutepimą, paslapčių išniekinimą ir kad, esą, plačiai atsivertų durys viešiesiems ir namų nesutarimams, jeigu prie jo prileistum prastuomenę (*populium*).Todėl jie budriai saugo, kad nė vienas žmogus, kalbąs gimtąja kalba (*lingua vernacula*), neįeitų į šią apaštalų ir pranašų šventovę. Tačiau ši neteisybė yra nepakenčiama.“ Tad akivaizdu, kad jau pirmosios knygos pratarmėje suformuluota lietuviškų tekstų rengimo perspektyva – evangelijų ir Biblijos vertimai. Šiems vertimams parengti lietuvių kalba dar reikėjo nueiti ilgą kelią. Bet kunigai turėjo dirbti savo darbą, sakyti pamokslus, cituoti evangelijas lietuviškai. Bažnyčios nuostatuose buvo nurodyta, kokiomis postilėmis galima naudotis – visos jos buvo vokiečių arba lotynų kalbomis. Tad lietuvių bažnyčių kunigai turėjo patys išsiversti rekomenduojamas postiles arba jų dalis. Daugiau kaip prieš šimtą metų Volfenbiutelio bibliotekoje buvo rastas iš įvairių postilių dalių sukomplektuotas rankraštis lietuvių kalba, todėl pavadintas Volfenbiutelio postile (rankraštyje įrašyta 1573 m. data). Šiame rankraštyje sudėtos devynių autorių postilių dalys, pamokslų tekstai pritaikyti prie lietuvių parapijų gyvenimo realijų. Tyrinėtojai mano, kad rankraštis rengtas XVI amžiaus penktąjį–šeštąjį dešimtmečius; tai galėjo būti daugelio kunigų darbas. Surinkti daugelio kunigų pamokslų vertimai ir jų rinkinys, perrašytas kaip viena knyga, galėjo būti rimtas darbo

palengvinimas, jei jie nusirašinėjo tuos tekstus. Tačiau rastas tik vienas tokio rankraščio egzempliorius. Tad tolesnei sėkmingai lietuviškų bažnyčių veiklai reikėjo imtis evangelijų, Šventojo Rašto, postilių vertimo ir jų spausdinimo, t. y. visos lietuviškų knygų, reikalingų Evangelikų liuteronų bažnyčios veiklai, programos. Mažvydo ir jo bendradarbių karta to atlikti jau nesuspėjo, bet augo kiti.

Grupelė išsilavinusių, veiklių, lietuvių poreikius pažįstančių, iniciatyvių žmonių buvo potencialūs liuteroniškosios Reformacijos LDK šalininkai. Jų darbai, veikla lietuvių kalba, nors pasirinkimą dirbti liuteroniškoje Prūsijos Kunigaikštystėje lėmė to meto istorinės aplinkybės, liudijo jų siekius dirbti visos Lietuvos labui. Jų žinios apie Reformacijos teikiamas galimybes, kūrybinis indėlis į pirmąsias knygas lietuvių kalba, gebėjimas pasirinkti katekizmų prototipus pirmajai knygai, orientacija, kokie yra svarbiausi lietuviškų parapijų poreikiai, ir perspektyvos numatymas rodė, kad jų posūkis į Reformaciją buvo neatsitiktinis. Deja, pati Reformacijos, kaip judėjimo, pradžia LDK buvo menko masto. Šiuo laikotarpiu LDK dar nebuvo galingų globėjų, kurie savo valdžios galia, finansais būtų parėmę prasidedantį judėjimą. Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Senajam griežtai palaikius Katalikų bažnyčią, o Žygimantui Augustui, nepaisant jo simpatijų Reformacijai, likus kataliku, pirmoji Reformacijos šalininkų grupelė tapo išeiviais dėl įsitikinimų, t. y. dėl tikėjimo.

Jie tikėjo, kad „Bažnyčia yra visų šventųjų ir tikinčiųjų surinkimas", kad kunigai nėra išskirtinis luomas, bet Dievo žodžio tarnai, kad vienintelis tikėjimo pagrindas – Šventasis Raštas, o ne vėlesnis jo aiškinimas (Tradicija). Lietuvoje jie siekė modernizuoti kultūrą, reformuoti švietimą; bažnyčios turtai, jų manymu, turį būti skiriami taupiam dvasininkų išlaikymui, mokykloms ir neturtingų mokinių šalpai, t. y. daugiau visuomenės reikmėms. Teisės srityje, pasak jų, nė vienas negali būti teisėjas savo byloje, tai buvo ankstyvųjų Naujųjų laikų teisės nuostata. O svarbiausia suvokė, kad Dievą garbinti gimtąja kalba būtinas žingsnis Dievo žodžiui pažinti, kelias tikėjimui gilinti, parapijiečių ir bažnyčios ryšiui stiprinti. Kartu atsivertė naujas Lietuvos kultūros laikotarpis – spaudos ir raštijos lietuvių kalba pradžia, tapusi ilgo lietuvių literatūros kelio pradžia, kuri padėjo pagrindus ir šiuolaikinei lietuvių kultūrai.

Bažnyčios veikla Prūsijos Kunigaikštystėje įsigalint liuteroniškajai ortodoksijai

Prūsijos Kunigaikštystės istorijoje nuo XVI amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigos iki XVII amžiaus antrojo dešimtmečio pradžios buvo daug svarbių įvykių. 1568 metais mirė kunigaikštis Albrechtas, turėjęs didelį autoritetą ir sprendimų galią. Jo sūnus, perėmęs valdžią, buvo silpnaprotis ir už jį valdė regentas – tos pačios Ansbachų giminės hercogas Georgas Frydrichas. Tikybinė padėtis Europoje keitėsi, ypač gretimose valstybėse. 1564 metais baigėsi Tridento Katalikų bažnyčios susirinkimas, numatęs Katalikų bažnyčios reformą ir priemones jai vykdyti. Prūsijos Kunigaikštystės didžioji kaimynė Lenkijos ir Lietuvos katalikų bažnyčia Tridento nutarimus priėmė 1578 metais ir pradėjo Katalikų bažnyčios pertvarką. Vienas energingiausių jos iniciatorių buvo Stanislovas Hozijus (1504–1579), Varmės vyskupas, buvęs popiežiaus nuncijus, kardinolas, aktyvus Tridento Bažnyčios susirinkimo dalyvis, vienerius metus jam pirmininkavęs. 1564 metais jis pakvietė į Braunsbergą (Karališkojoje Prūsijoje) jėzuitus ir iš ten jie pradėjo kurtis Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Po kunigaikščio Albrechto mirties Žygimantas Augustas 1569 metais pripažino teisę Liuteronų bažnyčiai veikti Prūsijos Kunigaikštystėje, bet iš evangeliškųjų tik jai vienai. Kintančios Kunigaikštystės gyvavimo aplinkybės ir įvykiai apie ją, kartu su vidiniais Liuteronų bažnyčios procesais, veikė visą Reformacijos raidą valstybėje.

Kunigaikštystės Liuteronų bažnyčioje jau buvo pasibaigęs vadinamasis osiandrininkų ginčas, kurį sukėlė Niurnbergo teologas Andrejus Osiandras, atsikėlęs į Karaliaučių ir čia, palaikomas kunigaikščio, tapęs reikšminga asmenybe. Ginčas kilo dėl žmogaus nuteisinimo sampratos. 1567 metais Kunigaikštystės bažnyčios generalinis sinodas priėmė *Tikėjimo mokymo pagrindus*. Po kunigaikščio mirties buvo priimti 1568 metų Bažnyčios nuostatai, kurie pakeitė priimtuosius prieš 10 metų be Landtago pritarimo. Nuostatai ilgam įteisino pagrindinius doktrinos teiginius, liturgiją, Bažnyčios administravimą, tikėjimo mokymo ir skleidimo tvarką bei būdus. Vėl buvo grąžinta vyskupų institucija, pakeitusi kurį laiką vyskupijoms vadovavusius prezidentus. Sukurtos dvi konsistorijos (Sembos ir Pamedės vyskupijoms), kurios turėjo rūpintis tikėjimo mokymo reikalais, spręsti dvasininkų veiklos klausimus, santuokų bylas, bažnyčių ir mokyklų ginčus, tikrinti, ar dvasininkas pasirengęs darbui. Griežtai įsipareigota

laikytis Liuterio doktrinos ir neleisti suartėti su kalvinistais. Liuteroniškoji ortodoksija siekė įsitvirtinti ilgam. Jos vadovai ėmėsi būdų centralizuoti Bažnyčios valdymą, prieštaravo ir menkiausiems teologijos pokyčiams. Tačiau buvo dvasininkų grupių, kurioms pasirinktoji kryptis atrodė nepriimtina. Bažnyčia ir naujasis valdovas Georgas Frydrichas fon Ansbachas dėjo pastangas išvengti skilimo, todėl teologai, kartu su miestiečių ir žemvaldžių atstovais parengė ir 1579 metais išspausdino *Santarvės nuostatus*. Juos turėjo pasirašyti Kunigaikštystės bažnyčių kunigai, kartu taip pareikšti savo pritarimą. Pasirašė daugiau kaip tūkstantis. Tarp jų yra daugelio lietuvių – lietuviškų knygų rengėjų parašų. Tuo būdu per dešimtmetį Liuteronų bažnyčios doktrina galutinai nusistovėjo, ji tapo privaloma visoms krašto bažnyčioms. Kartu Bažnyčios vadovybė griežtino santykius su kitaip tikinčiaisiais: buvo suvaržyta kadaise kunigaikščio Albrechto leidimu Prūsijoje apsigyvenusių čekų brolių veikla. 1586 metais kunigaikštis Georgas Frydrichas išleido specialų *Įsaką prieš sektas*. Anabaptistų grupelėms buvo nurodyta arba pereiti į liuteronų tikėjimą, arba išvykti iš šalies. Kartu su anabaptistais į šalį vadovybė neįsileido arba iš jos išprašė pabėgėlius iš Nyderlandų, kur tuo metu virė kovos dėl nepriklausomybės.

Tad Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų bažnyčia pradėjo ortodoksijos laikotarpį jau suformavusi doktriną, suderinusi valstybės ir Bažnyčios valdymą. Įsitvirtinusi, gerai organizuota ji siekė, kad liuteronų tikėjimas giliai įleistų šaknis į visų visuomenės sluoksnių sąmonę, veikti dievotumą. Visa tai, kaip ir anksčiau, tiesiogiai lietė Mažosios Lietuvos gyventojus. Šiuo požiūriu Bažnyčios vadovybė savo siekius vykdė nuosekliai. 1568 metų nuostatuose taip pat numatyta vienaip tikėjimo pagrindų mokyti miestų, kitaip valstiečių parapijose. Prie dievotumo lygio buvo taikoma dalis apeigų: miestuose buvo skaitomos Biblijos ištraukos, o bažnytkaimiuose mokoma katekizmo ir skaitomi evangelijų fragmentai. Įvedama organizuota kontrolė, kaip parapijiečiai yra išmokę katekizme dėstomas tikėjimo tiesas, kaip moka sakramentų teikimo formules. Numatyta itin uoliai tikrinti Mažosios Lietuvos gyventojus.

Kaip ir praeitą laikotarpį, Mažosios Lietuvos parapijiečiams tebebuvo sunku pasiekti toli viena nuo kitos esančias bažnyčias, todėl būta objektyvių priežasčių, kodėl Bažnyčios vadovybės netenkino tikėjimo diegimo būklė. Mažosios Lietuvos bažnyčiose dirbusiems kunigams buvo nurodyta katekizmo mokyti ne tik parapijos bažnyčioje, bet ir reguliariai vykti į didžiuosius atokius kaimus ir ten vykdyti savo pareigą: kaimuose kunigai privalėjo ir egzaminuoti, ko yra išmokę tikintieji. Antra vertus, Bažny-

čios vyresnybė gerai suprato, kad būtina toliau tankinti bažnyčių tinklą. XVI amžiaus aštuntąjį–devintąjį dešimtmečius to iš tiesų aktyviai imtasi. Vietovės bažnyčioms buvo parenkamos kitaip nei anksčiau: jos buvo steigiamos ne pagal pasienį su Lietuva (pasienyje įsteigtos tik trys), o Mažosios Lietuvos gilumoje. Per paskutinius XVI amžiaus dešimtmečius ir pirmąjį XVII amžiaus dešimtmetį bažnyčių tinklas gerokai sutankintas: laikotarpio pabaigoje Įsruties apskrityje buvo 16 bažnyčių, iš jų septynios naujos. Bažnyčių tinklas tankintas teritorijoje tarp linijos Tilžė–Ragainė šiaurėje ir Įsrutis–Gumbinė pietuose, kaip tik ten, kur jų beveik nebuvo Reformacijai prasidėjus. Be abejo, buvo ir demografinis pagrindas bažnyčioms steigti. Antrojoje XVI amžiaus pusėje kūrėsi daug naujų gyvenviečių kaip tik toje Mažosios Lietuvos dalyje, kuri buvo vadinama „dykra“, „giria“. Toje teritorijoje kurti naujus ūkius skatino Kunigaikštystės valdžia: leista gyventojams už tam tikrą skaičių jaučių gauti girioje sklypus, išdeginti mišką, statytis trobesius, be to, naujakuriai kuriam laikui buvo atleidžiami nuo mokesčių. Absoliuti dauguma šių naujakurių buvo lietuviai.

Iš kur atsikėlė žmonės, kūrę naujas gyvenvietes? Vienų istorikų aiškinimu, iš Lietuvos gausiai bėgę valstiečiai, kurie ir kūrę tas gyvenvietes, tačiau šaltiniuose nerandame masinės lietuvių migracijos iš Lietuvos į Prūsijos Kunigaikštystę. Iš tiesų pavieniai valstiečiai bėgo iš Lietuvos į Prūsijos Kunigaikštystę, ir atvirkščiai, tačiau jų nebuvo tiek, kad būtų galėję įkurti tiek naujų sodžių, jog jiems būtų reikėję statydinti naujas bažnyčias. Pabėgėlių abi pusės ieškojo ir reikalavo juos grąžinti, todėl, jei būtų vykusi masinė lietuvių migracija, ji būtų atsispindėjusi teismų dokumentuose ar susirašinėjime, o tokių žinių nėra. Naujų sodžių kūrimąsi galima aiškinti ir kitaip. Istoriniuose šaltiniuose nėra žinių apie to meto absoliučius gyventojų skaičius, sprendžiama tik iš mokesčių mokėtojų sąrašų. Prievolės dydis, vadinamasis činšas, buvo mokamas ne nuo gyventojų skaičiaus, o nuo prievolinio vieneto. O vienetai buvo skirtingi: pavyzdžiui, Lietuvoje buvo mokama nuo žagrės, t. y. nuo žemės ploto, kurį per dieną suardavo žmogus žagre, arba nuo trobesio su ugniakuru maistui ruošti, vadinto „dūmu“. Troboje galėjo gyventi nenustatyto dydžio šeima. Kaip žinome, Žemaitijoje lietuviai gyveno vadinamuosiuose dūmuose, Mažojoje Lietuvoje taip pat buvo prievolinis vienetas „dūmas“, bet buvo ir vadinamoji duona. To meto istorikai liudija, kad „dūme“ galėjo gyventi didelės, neišsidalijusios šeimos, kurias sudarė trys kartos, t. y. prie vieno ugniakuro telkėsi senieji tėvai, jų vaikų šeimos su anūkais. Kartografas Kasparas Henenbergeris rašė, kad lietuviai gyveną šeimose po 20–30 asmenų, aprašė

atvejį, kai Įsruties apskrityje radęs 54 asmenų šeimą, kurioje su senaisiais tėvais gyveno šeši vedę sūnūs su žmonomis ir vaikais. Valdžia suteikė galimybę tokioms šeimoms įsigyti girioje sklypą ir kurti savo ūkį. Viliojo tai, kaip minėta, kad kelerius metus buvo galima nemokėti mokesčių. Šeimoms, kuriose augo daug sūnų ir jei jiems sekėsi auginti gyvulius, nebuvo sunku gauti girios sklypą ir pasistatyti trobesius, atsiskirti nuo didžiosios šeimos ir sudaryti naują „činšą", tačiau kurį laiką jo nemokėti. Naujosios gyvenvietės buvo nedidelės, bet jų buvo daug – joms ir steigtos naujos bažnyčios. Tuo laikotarpiu, 1589 metais, įsteigta ir Tolminkiemio bažnyčia, kurioje po pusantro šimtmečio kunigavo Kristijonas Donelaitis.

Dauguma gyvenviečių šioje Mažosios Lietuvos teritorijoje buvo nedideli kaimai, labai mažai miestelių ir vos keli miestai. Mažosios Lietuvos branduolyje savivaldos privilegijas turėjo Geldapė, Įsrutis, Ragainė, Tilžė ir Klaipėda. Žinome, kad juose buvo po nedidelę vokiečių bendruomenę, o kitą dalis parapijiečių buvo lietuviai, gyvenantys plačiose apylinkėse išsibarsčiusiuose sodžiuose. Didžiausias miestas buvo Klaipėda. Jos miestiečių bendruomenė buvo negausi, bet dauguma miesto gyventojų gyveno priemiesčiuose, dirbo samdiniais. Klaipėdoje buvo dvi parapijos: viena vokiečių, kuri 1571 metais baigė statydintis mūrinę miesto bažnyčią, kita lietuvių, vadinama laukininkų parapija, į kurią jau nuo 1557 metų buvo skiriami lietuviškai mokantys kunigai. Šie parapijiečiai iš pradžių meldėsi pastogėje, kiek vėliau medinėje bažnytėlėje. Į pamaldas rinkosi žmonės iš apylinkėse įsikūrusių kaimų – lietuviai, žemaičiai, kuršių palikuonys. Tad visoms naujai įkurtosioms ir bažnytkaimiuose, miestuose bei miesteliuose veikiančioms bažnyčioms reikėjo daug kunigų, mokančių vietos gyventojų kalbą. Jau ankstesnį laikotarpį atvykusiųjų iš Lietuvos liuteronų kunigų, jų vaikų, pasirinkusių kunigystę, ir tų, kurie išmoko lietuviškai, buvo per maža. Tad anksčiau pradėtam lietuviškai mokančių kunigų ugdymui reikėjo platesnio užmojo.

Kunigaikštis Albrechtas ragino Klaipėdos ir Ragainės valsčiuose ieškoti jaunuolių, galinčių mokytis aukštesnėse mokyklose, bet tokių rasti buvo sunku. Tad pirmiausia buvo būtina plėsti parapinių – elementariųjų mokyklų tinklą. Jose buvo galima išmokti skaityti ir rašyti, t. y. tapti raštingu žmogumi. Prisiminkime Mažvydo katekizmo lietuviškosios įžangos žodžius: „[...] jei kunigai tygietu tą moksla patis sakiti, Jus galesit ūkiusu žmanes makiti [...]. Malanei ir su džiauksmu tą žadį prijimkiet, a iusu ūkiusu šeimina makikiet." Taigi Mažvydas siūlė būdą, kaip gausinti raštingųjų ir katekizmo tiesas pažįstančiųjų: raštingi ūkininkai turėjo savo

namuose mokyti šeimą. Parapinėse mokyklose galėjo būti mokoma įvairiomis kalbomis: vokiškai, lotyniškai, Pamedės vyskupijoje, kur gyveno lenkų, lenkiškai, o Mažojoje Lietuvoje kai kuriose mokyklose ir lietuviškai. Katekizmas ir jo elementoriaus priedas buvo lietuvių kalba, tad Mažvydas namų mokykloje skatino mokyti lietuviškai.

Elementariųjų mokyklų steigimas ir veikla Prūsijos Kunigaikštystėje buvo valstybės lygio reikalas. 1568 metų įsake *Apie abiejų vyskupų rinkimą* buvo detaliai aptarta, kaip turi būti organizuojamas parapinių mokyklų darbas, vyskupai įpareigoti prižiūrėti, kad prie visų bažnyčių būtų parapinės mokyklos, o lėšos joms surenkamos iš bažnyčioms ir mokykloms išlaikyti skirto mokesčio, kurį turėjo mokėti visų sluoksnių žmonės, bet skirtingo dydžio, nelygu sluoksnio finansinis pajėgumas. Iš tiesų, kaip rodo vizitacijų duomenys, Sembos pusiasalyje ir piečiau jo prie 4/5 parapinių bažnyčių buvo parapinės mokyklos. Tankiai apgyventose Kunigaikštystės teritorijose 65–70 % bažnyčių turėjo mokyklas. Mažojoje Lietuvoje jų buvo gerokai mažiau; kol kas negalime nustatyti, kiek bažnyčių turėjo mokyklas, bet akivaizdu, kad tuo laikotarpiu jų buvo steigiama daug. Veikė mokyklos prie Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios, Klaipėdoje, Tilžėje, Ragainėje, Rusnėje, Įsėje, Priekulėje, Verdainėje, Karklėje, Širvintoje, Vilkyškiuose ir daugelyje kitų vietų. Jose privaloma buvo mokyti giedoti, katekizmo, rašyti ir skaityti. Sunku pervertinti šių mokyklėlių reikšmę, jos augino nors ir negausų raštingųjų sluoksnelį, kartu nuosekliai diegė liuteronų tikėjimą.

XVI amžiaus devintąjį dešimtmetį Prūsijos Kunigaikštystės švietimo organizatoriai žengė sistemai labai reikalingą žingsnį – įsteigtos partikuliarinės mokyklos: vokiečiams Zalfelde, lenkams Luke ir lietuviams Tilžėje (1586). Šios mokyklos buvo vidurinio lygio, specialiai lavinančios mokančiuosius vietines kalbas. Mokyklos turėjo išmokyti vaikus tiek, kad jie galėtų toliau siekti aukštojo mokslo ir tapti liuteronų kunigais. Tilžės mokykloje buvo mokoma lotynų ir lietuvių kalbomis. Ją lankė ir vokiečiai, kai kurie iš jų mokėsi lietuvių kalbos. Nuo XVII amžiaus pradžios mokėsi jau ir mergaitės. Ilgainiui ši mokykla tapo lietuvininkų ir Mažosios Lietuvos šviesuomenės ugdymo centru. Joje dirbo arba mokėsi lietuvių kalbos ir raštijai svarbūs Jonas Rėza, pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autorius Danielius Kleinas (1609–1666). Ne vienas tos mokyklos mokinys tapo lietuvių parapijų kunigu.

Karaliaučiaus universitete tebebuvo mokamos stipendijos besirengiantiesiems tapti lietuvių kunigais. Taigi minimu laikotarpiu Prūsijos Kunigaikštystės ir Bažnyčios kultūrinėje politikoje buvo subrandintos ir nuosekliai vykdytos priemonės liuteronų tikėjimui įtvirtinti žemdirbių sluoksnyje.

Lietuviškų bažnyčių kunigai

Prūsijos Kunigaikštystės valstybės ir Bažnyčios vadovai pripažinę, kad valstybėje yra daug nevokiečių, nemokančių vokiškai, pasirinko sunkų, nemažai lėšų reikalaujantį kelią – Dievo žodį skelbti visomis kalbomis, kuriomis kalba jos gyventojai. Paskutinį XVI amžiaus ketvirtį tie veiksmai, kurių imtasi įtvirtinti liuteronų tikėjimui visų sluoksnių pasaulėjautoje, jau buvo gana sėkmingi, atlikti ir svarbiausi darbai, padėję pagrindą būtinoms sąlygoms tikslui pasiekti. Elementariųjų mokyklėlių steigimas, nors ir labai ribotai, vis dėlto plėtė raštingumą lietuvių, prūsų, kuršių, skalvių, nadruvių palikuonių gyvenamose teritorijose, pradėtos rengti ir leisti bažnyčių veiklai reikalingos knygos, sutankintas bažnyčių tinklas. Nors bažnyčių tankis dar nebuvo pakankamas sėkmingai veiklai, trūkumams kompensuoti buvo ieškoma įvairių būdų. Bažnyčios veiklos sėkmė priklausė nuo pagrindinio asmens – parapijos kunigo, nuo jo pasirengimo, pasišventimo, gebėjimų, o svarbiausia, nuo motyvacijos patarnauti parapijiečiams jų gimtąja kalba iš tikrųjų priklausė, ar tos priemonės, kurių ėmėsi vadovybė, bus įgyvendintos, ar liuteronų tikėjimas organiškai įsilies į baltiškosios kultūros pagrindus, taps neatsiejama gyventojų kasdienybės ir pasaulėjautos dalimi.

Mažojoje Lietuvoje dauguma ir seniau, ir naujai įsteigtų bažnyčių buvo baltų tautų palikuonių kompaktiškai gyvenamoje teritorijoje, kai kurios bažnyčios už Mažosios Lietuvos branduolio ribų buvo subūrusios keliakalbes parapijas, kuriose dalis apeigų taip pat turėjo būti atliekamos parapijiečių gimtosiomis kalbomis. Todėl Mažosios Lietuvos bažnyčių kunigai turėjo mokėti bent tris keturias kalbas: lotynų (to meto mokslo kalbą, jos nemokėdami negalėjo studijuoti universitete), vokiečių (pagrindinę valstybės kalbą) ir būtinai vieną arba dvi iš vietinių gyventojų kalbų, nelygu vietovė. Kai kur nepakako mokėti tris kalbas; gebėjimas atlikti kunigo pareigas daugiau nei trimis kalbomis laikytas privalumu. Antai Jonas Bretkūnas prašyme paskirti jį į Labguvą rašė, kad galįs būti naudingas, nes mokąs vokiečių, lietuvių, prūsų ir kuršių kalbas, žinoma, mokėjo ir lotynų kalbą, universitete mokėsi hebrajų. Klaipėdos magistratas, rekomenduodamas Adomą Falkenau į laukininkų bažnyčios kunigo vietą, 1606 metais rašė: „[...] toks vyras šiai vietai labai tinka, kadangi ir kuršiškai, ir lietuviškai moka“ (be abejo, mokėjo lotynų ir vokiečių kalbas).

Kas buvo tie kunigai, dirbę Mažosios Lietuvos bažnyčiose? Apžvelgus XVI amžiaus antrojoje pusėje ir XVII amžiaus pradžioje dirbusiųjų sąrašus, išsiskiria kelios grupės. Kai kurie iš jų buvo vaikai dar XVI amžiaus vidury-

je atvykusiųjų iš LDK arba išvykusieji iš Didžiosios Lietuvos vėliau. Vieni į Prūsijos Kunigaikštystę keliavo dėl tikėjimo, dirbusieji Lietuvos dvarų liuteronų kunigais ieškojo pastovesnės darbo vietos, nes daugėjo atvejų, kai žemvaldžiai, ypač jų palikuonys, keitė tikėjimą ir atsisakydavo liuteronų dvasininko. Kiti, gavę progą mokytis Karaliaučiaus universitete, nebegrįžo į Didžiąją Lietuvą, treti bėgo iš Lietuvos dėl kokių nors nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių ar kilusių konfliktų. Jiems nereikėjo mokytis lietuvių kalbos, ji buvo gimtoji. Kilusieji iš Didžiosios Lietuvos daugiausia dirbo netoli sienos esančiose bažnyčiose: Tilžės, Ragainės, Klaipėdos apskrityse, nuolat buvo skiriami į Rusnę, Priekulę, Tilžę ir Ragainę. Susidarė ir kita grupė kunigų, kilusių iš Prūsijos Kunigaikštystės gyventojų, kuriems buvo palengvintas kelias į universitetą, jei mokėjo lietuvių kalbą ar jos mokėsi. Dar vieną grupę sudarė vokiečiai, kurie ruošdamiesi tapti dvasininkais mokėsi lietuvių kalbos, nors anksčiau su ja nebuvo susidūrę. Peržvelgus kunigų sąrašus matyti, kad dauguma jų buvo kilę iš etniniu požiūriu mišrių kraštų – Pomeranijos ar Silezijos. Pramokę lietuviškai šios kalbos mokė ir savo vaikus – tokių daugiakalbių kunigų šeimų buvo ne viena, ir jų sūnūs, keičiantis kartoms, buvo vis skiriami į lietuviškas bažnyčias. Jie susigyvendavo su vietos gyventojais, nes pažino juos ir jų poreikius. Tokios buvo Rėzų, Zengštokų, Falkenau, Pretorijų, galbūt ir Kleinų giminės, kurių nariai dirbo Lietuviškuosiuose valsčiuose kelis šimtus metų. XVI amžiuje maždaug per pusę šimto metų lietuviškose bažnyčiose susidarė sluoksnelis liuteronų kunigų, Dievo žodį skelbiančių lietuviškai.

Jų darbas buvo sunkesnis nei tose Mažosios Lietuvos vietovėse, kur daugiau kaip pusę gyventojų sudarė vokiečiai ir kurios buvo gerokai tankiau gyvenamos. Toks buvo Sembos pusiasalis ir valsčiai į pietus nuo jo. Pirmiausia daugumos lietuviškų bažnyčių, ypač Mažosios Lietuvos branduolyje, parapijos buvo kur kas gausesnės, jungė daug sodžių ir nedidelių kaimų, įsikūrusių atokiai vienas nuo kito. XVI amžiaus antrojoje pusėje, net po paties intensyviausio bažnyčių steigimo meto, kai kurios lietuviškos parapijos buvo kelis kartus didesnės už Sembos pusiasalyje esančiąsias. Retesnio bažnyčių tinklo Mažosios Lietuvos branduolyje keliamos problemos gulė ant kunigų pečių. Bažnyčios vadovybė, Bažnyčios nuostatai ir įsakai įpareigojo papildomai mokyti katekizmo, važinėti po kaimus, tikrinti, kaip parapijiečiai išmokę svarbiausių tikėjimo dalykų. Daugumoje miestelių, prie pilių veikiančių bažnyčių parapijose buvo vokiečių, tad kunigai dažniausiai turėjo laikyti atskiras pamaldas vokiečiams ir lietuviams. Be to, pasiekti kai kurių parapijų kaimus buvo išties sunku. Antai Įsės bažnyčios, stovinčios

pelkėtoje Kuršių marių pakrantėje, kunigui buvo parūpinama valtis, kad galėtų nuvykti pas parapijiečius. Kai kurie Ragainės parapijos kaimai buvo kitapus Nemuno, Didžiosios Lietuvos pusėje. Nemunas pavasarį patvindavo, rudenį per audras vandenis šiaušė bangos. Buvo kunigų, kurie guodėsi, kad jiems skiriamos nepakeliamos pareigos mokyti tiek daug (kelis tūkstančius) menkai išprususių ir mažai tikėjimo dalykus pažįstančių žmonių.

Tačiau dauguma dirbo nesiskųsdami. XVI amžiaus paskutinį trečdalį susidarė nuolat veikianti lietuviškų bažnyčių kunigų grupė. Ją formavo ir valstybės kultūrinė, bažnytinė politika, ir pačių kunigų iniciatyva skelbti Dievo žodį lietuvių kalba.

Tokiai grupei susitelkti paranku buvo tai, kad Prūsijos Kunigaikštystės Sembos vyskupijos konsistorija ėmėsi tikrinti, ar kandidatas tinka darbui lietuviškoje bažnyčioje. Lietuviškai mokančių komisijos narių akivaizdoje pretendentas turėjo pasakyti bandomąjį pamokslą lietuvių kalba, o jei buvo atvykęs iš kitos valstybės – dar ir atsakyti į teologijos klausimus. Taip oficialiai buvo kuriama lietuviškų bažnyčių kunigų institucija. Į visuomeninę grupę juos dar labiau telkė pačių prisiimtos pareigos kurti sąlygas lietuviškoms pamaldoms ir patarnavimams bažnyčioje lietuvių kalba.

XVI amžiuje vykusi baltų kilmės gyventojų kalbinės situacijos kaita stiprino lietuvių kalbos pozicijas. Paskutinį XVI amžiaus ketvirtį vis rečiau ieškoma kunigo, mokančio prūsų ar kuršių kalbas, o mokėti lietuvių kalbą tapo būtina kunigui, pretenduojančiam dirbti tos teritorijos bažnyčiose. Dokumentuose nerasta kuršiškos, prūsiškos bažnyčios pavadinimo, o lietuviškoji tampa instituciniu apibūdinimu. Antra vertus, lietuviškų bažnyčių kunigai savo darbu stiprino lietuvių kalbos pozicijas ir plėtė jos vartojimą viešajame Kunigaikštystės gyvenime. Žinome, kad Prūsijos Kunigaikštystės pasaulietinė valdžia leido įsakus lietuvių kalba, kurie buvo vadinami *Pagraudenimais*. Būtent Prūsijos Kunigaikštystėje lietuvių kalba pirmiausia pradėta vartoti valstybės dokumentuose. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje to reikėjo laukti dar kelis šimtus metų.

Jau nuo Mažvydo laikų rengiami leidiniai būrė lietuviškų bažnyčių kunigus. Pamažu jie tapo visuomenine grupe, kuri ėmėsi bendro darbo. Tai nebuvo pabiras, atsitiktinėmis aplinkybėms į vieną situaciją patekusių asmenų sambūris. Juos vienijo stipri motyvacija nepaisant sunkumų dirbti lietuvių kalba su savo parapijiečiais. Be abejo, darbui telkė kultūrinė ir bažnytinė Kunigaikštystės politika, Bažnyčios nuostatuose sudarytas bažnyčios veiklai privalomų knygų sąrašas. Palaikomi Bažnyčios valdžios jie ėmėsi rengti lietuviškas knygas. Kiekvieną laikotarpį išryškėdavo lyderis,

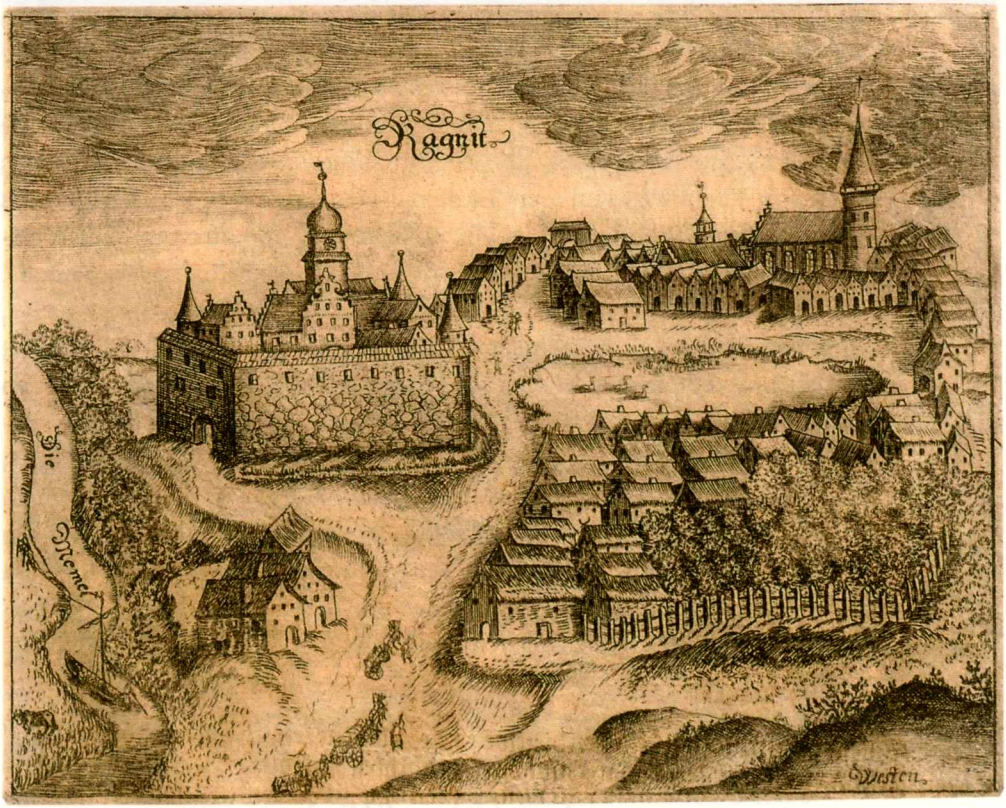

Ragainė XVII amžiuje. Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt, Leipzig, 1684, S. 409

bet svarbiausia – ėmėsi drauge vertinti padarytą darbą, aptarti, tikslinti tekstus, kad jie taptų tinkami visai Mažajai Lietuvai. Tai buvo nemenkas darbas: skyrėsi tarmės, parapijiečių leksika, dievotumas, nebuvo teologinės leksikos, teologinių terminų. Visa tai reikėjo padaryti. Žinome, kad pirmasis lyderis buvo Martynas Mažvydas, Ragainės kunigas. Niekas jo neskyrė kelis dešimtmečius būti svarbiausiu lietuviškų knygų rengėju. Mirus Mažvydui, jo darbą perėmė Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kunigas Baltramiejus Vilentas (apie 1525–1587 m.). Jis išleido pirmąją Mažvydo parengto giesmyno dalį ir baigė rengti antrąją. Bėdai ištikus į Vilentą, kaip į autoritetingą asmenį, kreipėsi Klaipėdos kunigas. Vilentas savo darbu pelnė lyderio autoritetą. Jis tęsė Mažvydo darbą. Jie abu buvo kilę iš Didžiosios Lietuvos. Vilentui gyvam esant iškilo dar vienas, jau kiek jaunesnės kartos lyderis – Jonas Bretkūnas (1536–1602). Jis skyrėsi nuo pirmųjų – buvo vietinis, etniniu požiūriu mišrios, dvikalbės prūsų–vokiečių šeimos žmogus. Kaip minėta, Bretkūnas pats rašė, kad, be vokiečių ir lotynų, moka prūsų, kuršių ir lietuvių kalbas. Jis turėjo platų pasirinkimą, kuria kalba dirbti. Bet pasirinko dvi: vokiečių – ja parašė *Prūsijos kroniką* – ir lietuvių – ji buvo pagrindinė jo darbo kalba. Bretkūnas nėra paaiškinęs, kodėl pasirinko lietuvių kalbą. Galime tik svarstyti to priežastis. Tikriausiai tai buvo ženklas, kad nebematė perspektyvos dirbti prūsų kalba. Be to, jau esama lietuviškų knygų rengėjų grupė buvo sukaupusi nemenką patirtį, turėjo įdirbį, jų darbo rezultatai jau buvo matyti. Pasukęs į knygų rengimą lietuvių kalba jis jautė turėsiąs kultūrinę aplinką. Taip lietuvių kalba tapo pagrindine visų Mažosios Lietuvos baltų Bažnyčios veiklos kalba, nes lietuvių buvo palyginti daug, jie gyveno gana kompaktiškoje teritorijoje, gavo dvasininkų, emigravusių iš Didžiosios Lietuvos paramą, o svarbiausia, buvo tikintieji, kuriems reikėjo patarnavimų gimtąja kalba.

Susidariusi lietuviškų bažnyčių kunigų grupė buvo kur kas svarbesnis kultūros reiškinys nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Ji skyrėsi nuo paprasto profesinės veiklos žmonių sambūrio. Jai buvo būdingos tam tikros savybės, kurios tą grupę darė visuomenine, tvaria. Jau minėta, kad joje iškilo lyderių, kuriuos pripažino grupės nariai. Mirus vienam, jo vaidmenį perimdavo kitas, iškilęs dėl savo darbo. Grupės nariai vertino pagal tą patį kriterijų – darbą. Tad grupės tvarumą lėmė jos narių vertybinė orientacija, jie vertino savo darbą, matė prasmę dirbti lietuvių kalba. Keitėsi kartos, keitėsi asmenys, bet grupė išliko. Įdomiausia buvo tai, kad ir pasikeitus asmenims, kiti perimdavo darbą ir jį tęsė. Tai rodo knygų lietuvių kalba rengimo XVI amžiaus antrojoje ir XVII amžiaus pirmojoje pusėje istorija.

Labguva XVII amžiuje. Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt, Leipzig, 1684, S. 397

Lietuviškos knygos parapijiečiams ir kunigams

XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio kunigų veikla pažymėta 1568 metų *Bažnyčios nuostatų* ir 1579 metų *Santarvės nuostatų* ženklu. Įsigalėjus liuteroniškajai ortodoksijai buvo įdėmiai stebima, kad nebūtų nukrypta nuo 1568 metų Bažnyčios nuostatų, kad neatsirastų naujovių teologijoje, ypač bijota nors menkiausio artėjimo kalvinistinės teologijos link. Todėl reikėjo parengti ir išleisti naujų knygų bažnyčių veiklai. Be to, šiuos reikalavimus kėlė ir pati Bažnyčios veiklos raidos logika.

Iki aštuntojo dešimtmečio buvo parengtos pačios svarbiausios knygos minimaliai bažnyčių veiklai lietuvių kalba: katekizmas su giesmynėliu ir elementoriaus priedu, sakramentų teikimo tekstai, giesmės laidotuvėms, svarbiausios maldos, dvi giesmyno dalys; kunigai buvo sudarę įvairių vertėjų skirtingų postilių fragmentų vertimų rankraštinį rinkinį – Volfenbiutelio postilę. Šis rinkinys turėjo palengvinti kunigams rengtis pamokslams, vertimui buvo pasirinkti autoriai, kuriuos rekomendavo Bažnyčios nuostatai. Tačiau sėkmingam tolesniam darbui reikėjo, kad būtų išleistos knygos, ant kurių nekristų ankstesniųjų – pakeistų 1558 metų nuostatų šešėlis. Tai lietė katekizmą, giesmynus. Antra, 1568 metų Bažnyčios nuostatai reikalavo, kad visose bažnyčiose būtų skaitomos evangelijos, Apaštalų laiškai, o įsake apie vyskupų veiklą kiekvienam kunigui buvo rekomenduojama turėti Šventąjį Raštą. Kadangi lietuviško leidimo nebuvo, reikėjo pasirinkti lotynų, vokiečių ar lenkų kalbomis. Tačiau jau būtinai reikėjo lietuviškų evangelijų, spausdintos postilės ir pagaliau viso Šventojo Rašto. Tokią programą ir ėmėsi vykdyti lietuviškų bažnyčių kunigai – knygų lietuvių kalba rengėjai.

1575 metais Vilentas išvertė Liuterio *Enchiridioną* be priedų ar kitų katekizmo dalių kompozicijos, kaip darė Mažvydas. Buvo įvykdyta 1568 metų Bažnyčios nuostatų sąlyga nepriekaištingai laikytis ortodoksijos reikalavimų. Parapijiečių dievotumui ugdyti, tikėjimo tiesoms poetiniu būdu teigti labai svarbūs buvo giesmynai. Juos rengti ėmėsi naujosios kartos kunigas Jonas Bretkūnas. Jis sudarė ir 1589 metais išleido net tris knygas: du giesmynus ir maldaknygę. Giesmynuose sudarytojas atnaujino giesmių repertuarą: atsisakė kai kurių senųjų giesmių, Viduramžių himnų, papildė Reformacijos laikais sukurtų giesmių vertimais. Tačiau nepaisant to, darbo tęstinumą Bretkūnas išlaikė, jis rėmėsi anksčiau leistais giesmynais, juos papildė, keitė, bet nesiėmė versti kurio nors vieno giesmyno iš vokiečių kalbos ir mechaniškai į savąjį perkelti visas giesmes.

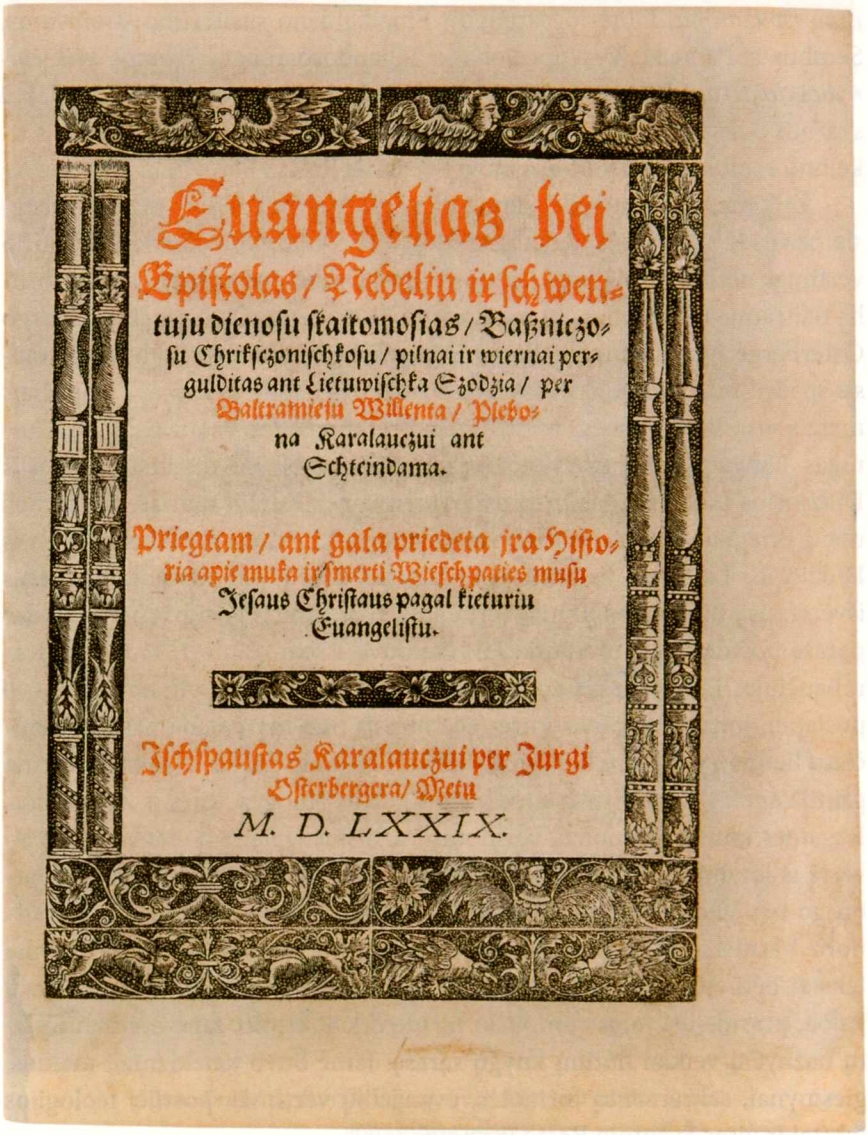
Euangelias bei
Epiſtolas / Nedeliu ir ſchwen-
tuju dienoſu ſkaitomoſias / Baßniczo-
ſu Chriſtſezoniſchkoſu / pilnai ir wiernai per-
gulditas ant Lietuwiſchka Szodzia / per
Baltramiejų Willenta / Plebo-
na Karalauczui ant
Schteindama.
Priegtam / ant gala priedeta ira Hiſto-
ria apie muka ir ſmerti Wieſchpaties muſu
Jeſaus Chriſtaus pagal kieturiu
Euangeliſtu.
Iſchſpauſtas Karalauczui per Jurgi
Oſterbergera / Metu
M. D. LXXIX.

Baltramiejaus Vilento *Evangelias bei Epistolas* (Königsberg, 1579)
antraštinis puslapis

Taigi buvo parengtos ir išleistos parapijiečių dalyvavimui liuteronų apeigose būtinos knygos, naudojamos ir kunigų, ir raštingų parapijiečių, o neraštingiesiems visa tai buvo perteikiama žodžiu. Buvo ir kunigo darbui būtinai reikalingų tekstų. Yra žinių, kad Bretkūnas išvertė *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, Liuterio parengtus Šmalkaldeno susitarimo straipsnius, Sembos ir Pamedės vyskupo Johano Vigando parengtą *Trumpą krikščionybės doktrinos išdėstymą*. Taigi į lietuvių kalbą išversti tekstai buvo labai svarbūs doktrinos grynumui išlaikyti, bet šie vertimai neišliko. Visoms tikėjimo raidos sritims būtinas buvo Šventasis Raštas lietuvių kalba.

Žinome, kad Naująjį Testamentą vertė Augustinas Jomantas Vyresnysis (apie 1525–1576 m.), Ragainės kunigas po Mažvydo mirties, tačiau jo vertimas neišliko ir nebuvo išspausdintas. Darbo ėmėsi Mažvydo pusbrolis Baltramiejus Vilentas, 10 metų vertęs 1579 metais Karaliaučiuje Georgo Osterbergerio spaustuvėje išleido *Evangelijas ir epistolas*. Tai buvo pirmasis spausdintas Šventojo Rašto dalies vertimas į lietuvių kalbą. Tais pačiais metais visą Bibliją ėmėsi versti Jonas Bretkūnas, tuo metu Labguvos kunigas. Labguva buvo prie vandens kelio, kuriuo plaukė mediena, prekės iš Didžiosios Lietuvos, gabenamos vytinėmis per Kuršių marias, Deimenos upe į Prieglių. Bretkūnas turėjo nuolat susitikinėti su plaukiančiaisiais iš Didžiosios Lietuvos. Jis pradėjo milžinišką darbą: per septynerius metus išvertė visą Bibliją; jos likimą verta aptarti atskirai. Per tuos metus jis dar parašė postilę. Jono Bretkūno *Postilla* buvo išspausdinta 1591 metais Karaliaučiuje. Tai pirmoji autorinė postilė lietuvių kalba, apimanti per 1000 puslapių. Jonas Bretkūnas mirė 1602 metais nuo maro, eidamas Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigo pareigas. Bretkūno darbus – versti doktriną grindžiančius tekstus – tęsė tos pačios kartos žmogus, kilęs iš Žemaitijos, Ragainės kunigas Simonas Vaišnoras Varniškis (apie 1545–1600 m.). Jis išvertė iš lotynų kalbos Adomo Pranciškiečio *Margarita theologica* ir Marburgo bei Vitenbergo profesoriaus Egidijaus Hunijaus knygos dalį. Vaišnoro Varniškio teologinių darbų vertimai yra pirmieji išlikę teologiniai tekstai lietuvių kalba. Taip XVI amžiaus antrojoje pusėje raštija lietuvių kalba, prasidėjusi nuo trumpučio pirmojo katekizmo, tapo apimanti platų bažnyčių veiklai būtinų knygų sąrašą. Jame buvo katekizmai, maldos, giesmynai, sakramentų formulės, evangelijų vertimai, postilė, teologijos tekstai ir visas Šventojo Rašto vertimas.

Bretkūno Biblijos vertimo likimas buvo toks pat sudėtingas, kaip ir visos lietuvių kultūros. Jis nebuvo išspausdintas. Bretkūnas rašė kunigaikščiui ir siūlė įsigyti rankraštį bibliotekai, pavesti kam nors rankraštį

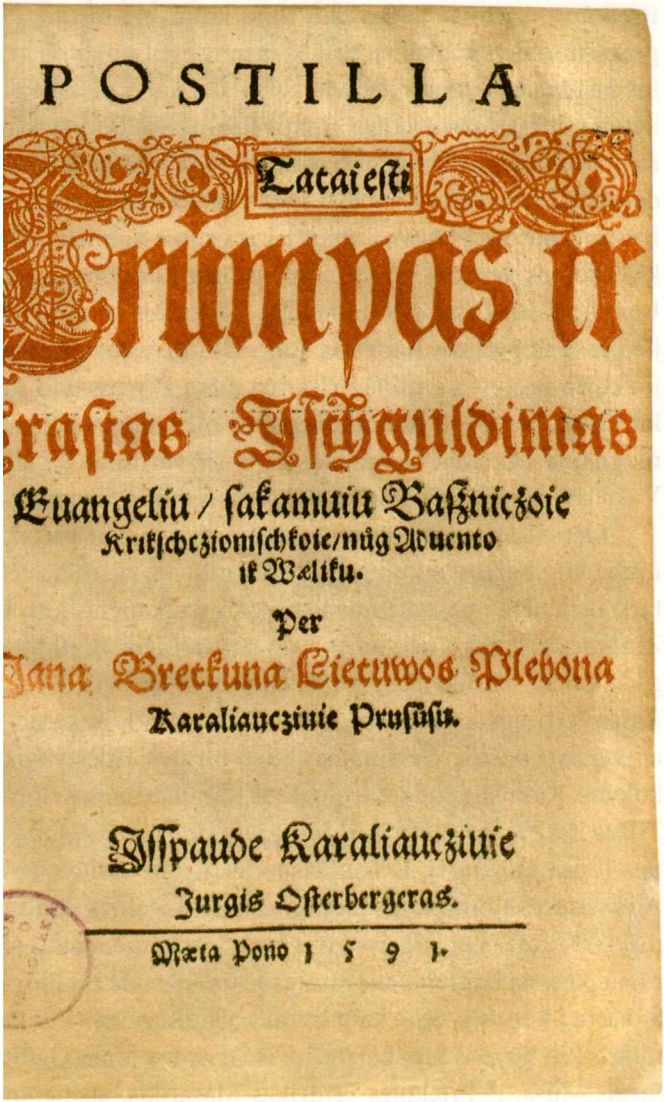

POSTILLA

Tataiesti

Trumpas ir

Krastas Ischguldimas

Euangeliu / sakamuiu Baßniczoie
Krikschczionischkoie / nůg Aduento
ik Wæliku.

Per

Jana Bretkuna Lietuwos Plebona
Karaliaucziuie Prusůsu.

Isspaude Karaliaucziuie
Jurgis Osterbergeras.

Mæta Pono 1 5 9 1.

Bretkūno *Postilla* (Königsberg, 1591) pirmosios dalies antraštinis puslapis

galutinai pabaigti bei parengti spaudai. Jo nuomone, vertimas esąs „labai reikalingas ir visai Lietuvai bei Žemaitijai". Rankraštis pateko į kunigaikščio biblioteką ir ten išbuvo keletą šimtų metų. Tačiau ir neišspausdintas Bretkūno vertimas atliko tam tikrą kultūrinę misiją. Pirmiausia jis labai praturtino lietuvių kalbą, kėlė klausimus dėl tinkamų ar geriausių teologijos sąvokų atitikmenų lietuvių kalba, dar kartą palaikė pagrindinę kryptį – lietuvių literatūrinei kalbai rinktis liaudies kalbos išteklius ir juos gausinti, remtis liaudies kalbos konstrukcijomis. Bretkūno vertimu pasinaudojo Didžiosios Lietuvos evangelikai reformatai XVII amžiaus viduryje norėdami įvertinti antrąjį Lietuvos kultūros istorijoje Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblijos vertimą, pradėtą spausdinti Londone. Kėdainiškiai skolinosi Bretkūno rankraštį iš Karaliaučiaus. Istorijos ironija, leidimo pasiskolinti jie prašė Boguslavo Radvilos, tuo metu Prūsijos Kunigaikštystės valdytojo, kurio protėvių giminė prieš 100 metų išspausdino Radvilų Bibliją lenkų kalba. Bretkūno psalmių vertimu 1625 metais pasinaudojo Jonas Rėza rengdamas spaudai psalmyną. Visas šis vertimas iki šiol neišleistas, nors Vokietijoje jau išspausdintos dalies rankraščio faksimilės.

Lietuviškų knygų rengėjai jautėsi atsakingi už parengtų tekstų priimtinumą kitų bažnyčių kunigams. Kaip minėta, svarbiausiems leidiniams aptarti jie kvietė į pasitarimus lietuviškai mokančius kitų bažnyčių kunigus. Žinome, kad vyko ne vienas toks pasitarimas. Bretkūnas kreipėsi į kunigaikštį, kad šis sukviestų recenzentus, net du kartus – *Postillai* ir Šventojo Rašto vertimui aptarti. 1590 metais kunigaikštis įsakė sušaukti konferenciją apsvarstyti postilę. Vertinamas buvo turinys, išdėstymas ir lietuvių kalbos kokybė. Komisiją sudarė teologas iš Karaliaučiaus Artomedas ir kunigai: iš Tilžės Zacharijas Blotnas, iš Jurbarko (prie Įsruties) Jonas Bylaukis, iš Įsruties Jonas Hopneris, iš Laukiškos Danielius Gaidys (Gallus), iš Kaukėnų Aleksandras Rodūnionis jaunesnysis, iš Ragainės Simonas Vaišnoras Varniškis. Komisija postilę įvertino gerai ir rekomendavo spausdinti. Po dvejų metų panašią konferenciją kunigaikštis sukvietė Biblijos vertimui įvertinti. Šį kartą į komisiją įėjo, kaip ir anksčiau, Ragainės kunigas Vaišnoras Varniškis, kiti buvo iš kitų bažnyčių: iš Širvintos Jonas Gedkantas, iš Pilkalnio Jurgis Musa, iš Priekulės Fridrikas Masalskis, atsiliepimo paprašyta Lietuvos evangelikų reformatų Vydžių dvaro Stanislovo Naruševičiaus katecheto Alberto Striškos. Komisija rankraštį svarstė mėnesį ir pritarė, kad vertimas būtų išspausdintas, bet rekomendavo dar pasitarti su patyrusiu hebrajų kalbos mokovu. Taip į tekstų lietuvių kalba rengimą buvo įtraukiami ne vienos bažnyčios dvasininkai. Jie svarstė, tobulino bažnytinės

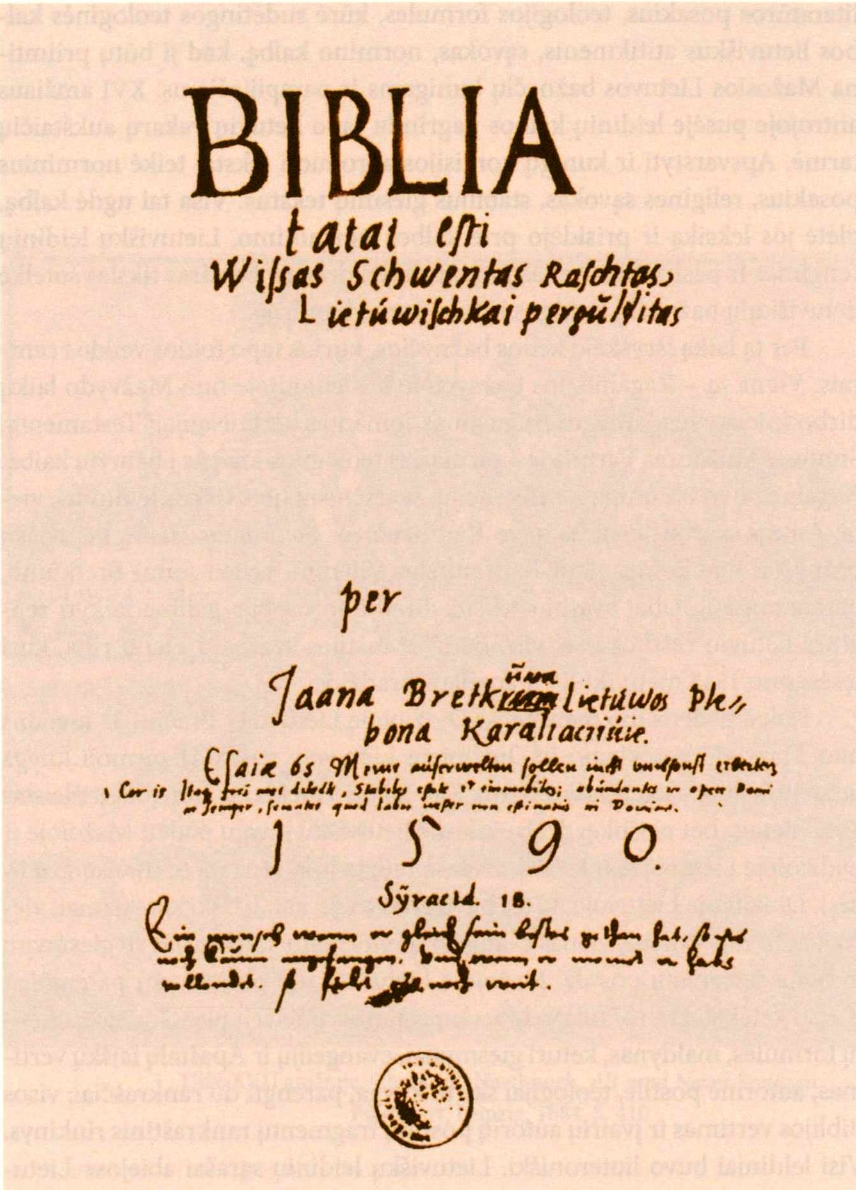

BIBLIA
tatai esti
Wissas Schwentas Raschtas,
Lietúwischkai pergúlditas

per

Jaana Bretk[illegible] lietuwos Ple-
bona Karaliacziuje.

Esaiæ 65 [illegible]

1590.

Sÿracid. 18.

[illegible]

Jono Bretkūno Biblijos vertimo į lietuvių kalbą rankraščio antraštinis puslapis.
Die Bibel, das ist die ganze Heilige Schrift, Litauisch übersetzt von Johann Bretke, Litauischer Pastor zu Königsberg, 1590, Bd. 1, Königsberg in Preussen, 1599, Faksimile der Handschrift, hersg. v. Friedrich Scholz und Jochen Dieter Range, Paderborn 1996 (Biblia Slavica, Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Bd. 1.1)

literatūros posakius, teologijos formules, kūrė sudėtingos teologinės kalbos lietuviškus atitikmenis, sąvokas, normino kalbą, kad ji būtų priimtina Mažosios Lietuvos bažnyčių kunigams ir parapijiečiams. XVI amžiaus antrojoje pusėje leidinių kalbos pagrindu tapo lietuvių vakarų aukštaičių tarmė. Apsvarstyti ir kunigų komisijos aprobuoti tekstai teikė norminius posakius, religines sąvokas, stabilius giesmių tekstus. Visa tai ugdė kalbą, plėtė jos leksiką ir prisidėjo prie kalbos norminimo. Lietuviškų leidinių rengimas ir pasirinktas kelias juos svarstyti drauge, bendras tikslas sutelkė lietuviškųjų bažnyčių kunigus ir būrė juos į bendriją.

Per tą laiką išryškėjo kelios bažnyčios, kurios tapo tokios veiklos centrais. Viena jų – Ragainė. Jos bažnyčioje ir klebonijoje nuo Mažvydo laikų dirbo iniciatyvūs kunigai: Augustinas Jomantas vertė Naująjį Testamentą, Simonas Vaišnoras Varniškis – pirmąsias teologijos knygas į lietuvių kalbą. Ragainė buvo ir kunigų konferencijų, svarsčiusių lietuviškus leidinius, vieta. Antras svarbus centras buvo Karaliaučiaus Šteindamo dalies lietuviška bažnyčia. Joje kunigaujant Baltramiejui Vilentui, vėliau Jonui Bretkūnui, parengta daug labai svarbių tekstų. Bretkūno darbus galime laikyti religinės lietuvių raštijos ir iš viso lietuvių raštijos svarbaus etapo riba, kuri tęsėsi nuo 1547 metų iki XVII amžiaus pradžios.

Kokia padėtis tuo metu buvo Didžiojoje Lietuvoje? Praėjus 38 metams nuo Mažvydo katekizmo ir Didžiojoje Lietuvoje pasirodė pirmoji knyga lietuvių kalba – katalikiško Petro Kanizijaus katekizmo vertimas, išleistas 1585 metais, bet neišlikęs. Palyginkime lietuviškų knygų padėtį Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje iki XVII amžiaus pradžios, iki 1602 metų (Bretkūno mirties). Didžiojoje Lietuvoje iki tol buvo išversti du katalikiški katekizmai, viena katalikiška postilė, vienas evangelikų reformatų katekizmas su giesmynu ir viena reformatų postilė. Mažojoje Lietuvoje tuo pačiu metu parengti ir išleisti keli katekizmai (mažasis su elementoriaus priedu ir platusis), sakramentų formulės, maldynas, keturi giesmynai, evangelijų ir Apaštalų laiškų vertimas, autorinė postilė, teologijai skirta knyga, parengti du rankraščiai: visos Biblijos vertimas ir įvairių autorių postilių fragmentų rankraštinis rinkinys. Visi leidiniai buvo liuteroniški. Lietuviškų leidinių sąrašai abiejose Lietuvose sunkiai palyginami ir turinio, ir gausumo, ir žanrų įvairovės požiūriu. Per pusę šimto metų Mažosios Lietuvos lietuviškai kalbančių kunigų grupė parengė visą bažnyčios veiklai būtinos religinės raštijos programą. Didžiosios Lietuvos raštijos rengėjai programą pradėjo vėliau – pasikeitus visai kartai; ją rengė katalikų ir reformatų kunigai, pirmavo katalikai, bet išleistieji Mažojoje Lietuvoje jau buvo padėję pagrindus raštijos raidai.

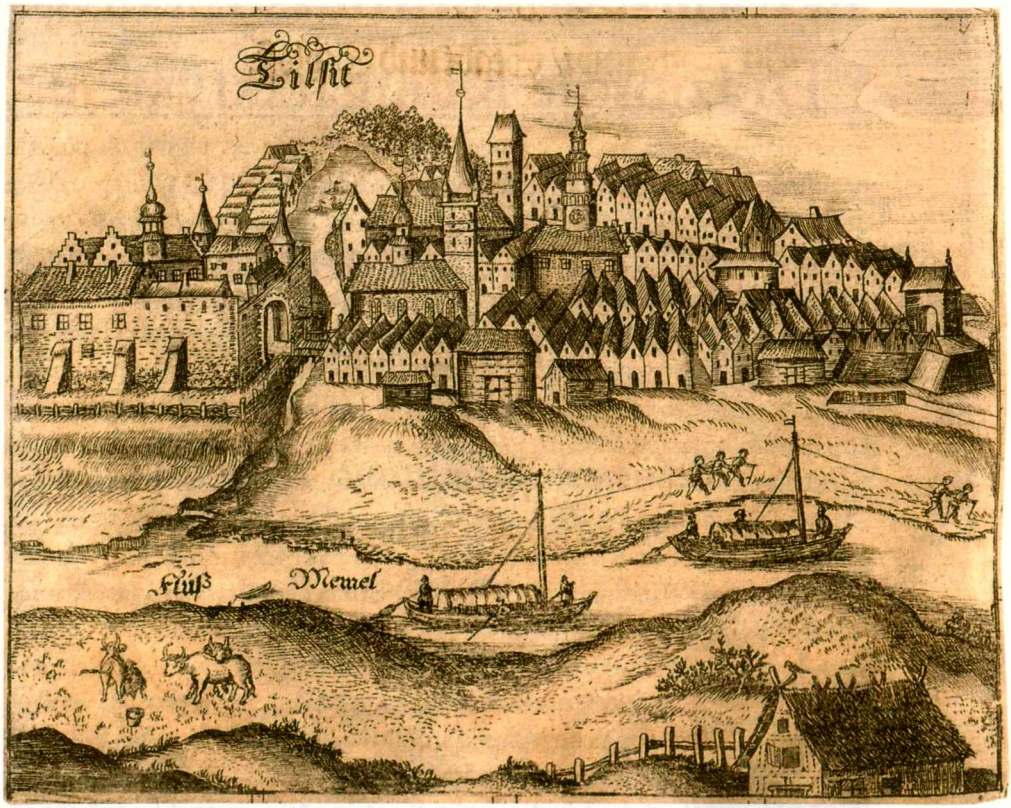

Tilžė XVII amžiuje. Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt, Leipzig, 1684, S. 410

Reformacijos plitimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus antrojoje pusėje–XVII amžiaus pradžioje

Reformacijos plitimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ypatybės

Pirmiesiems Reformacijos šalininkams išvykus iš Lietuvos arba nebegrįžus iš studijų, Lietuvoje nedaug kas buvo pasikeitę. Visa tai, kas pirmąjį negausų Reformacijos šalininkų būrelį pastūmėjo atsigręžti į evangelikų bažnyčias, Lietuvoje tebebuvo taip pat, kaip ir anksčiau. Taigi išliko priežastys, skatinusios per liuteronų tikėjimą ieškoti kraštui reikalingų permainų. Pirmųjų liuteronų grupė buvo ne vieninteliai, kurie jautė viso krašto poreikius ir gebėjo įvertinti Reformacijos galimybes imtis pertvarkų, kad pagerintų kultūrinės veiklos sąlygas Lietuvoje.

Per XVI amžiaus penktąjį dešimtmetį bajoriškojoje visuomenėje įvyko permainų, kurios intensyvino aktyviųjų asmenybių ieškojimus. Vienas iš tokių aktyvinančių veiksnių buvo tai, kad nuo penktojo dešimtmečio gausėjo žmonių, kurių religinis, politinis ir kultūrinis akiratis sparčiai plėtėsi.

Vienas būdų tam akiračiui plėsti buvo studijos užsienio universitetuose. LDK gyventojai nepaisė Žygimanto Senojo ir Vilniaus katalikų bažnyčios 1527–1528 metų sinodo nutarime paskelbto draudimo studijuoti protestantiškuose užsienio universitetuose. Kaip rodo tyrimai, nuo ketvirtojo–penktojo dešimtmečių sparčiai daugėjo studentų iš LDK protestantiškuose Leipcigo, Karaliaučiaus (įsteigtas 1544 m.), Vitenbergo, Frankfurto prie Oderio ir kituose universitetuose. Studijuojantieji plėtė savo akiratį keliomis kryptimis: studijavo jau pagal atnaujintas programas, susitiko daug taip pat aktyvių įvairių kraštų jaunuolių, matė, kaip tvarkosi Vidurio Europos kraštai. Susitikimai su kūrybinga, naujovių ieškančia karta skatino ir iš LDK atvykusiųjų aktyvumą. Ne tik Lietuvos studentai reformuotuose universitetuose ieškojo galimybių savo kraštuose pribrendusiems poreikiams patenkinti. Buvę Vitenbergo, Leipcigo universitetų studentai, grįžę į savo tėvynes, ne viename krašte tapo pirmeiviais. Antai Vitenbergo universitete studijavęs Mikaelis Agrikola, grįžęs į Suomiją, parengė ir 1543 metais išleido pirmąjį katekizmą ir elementorių suomių kalba. Tuo metu liuteroniškuose universitetuose, pavyzdžiui, Vitenberge Laisvųjų menų fakultete buvo sustiprintai dėstomos klasikinės kalbos (hebrajų, graikų, lotynų), antikos kultūros (literatūros, retorikos, filosofijos, dialektikos ir logikos), istorijos kursai, studentai buvo supažindinami ne su viena gamtamoksline disciplina (fizika, geografija).

Aktyvinantis veiksnys buvo ir LDK bajoriškojoje visuomenėje tvyrojusi reformų atmosfera. 1529 metais patvirtinus Pirmąjį Lietuvos Statutą, bajorija siekė pakeisti savo statusą, taip pat teismų ir valstybės administracijos reformų. Šios reformos vyko XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius: LDK buvo suskirstyta į pavietus, kai kurių pavietų teismų teisėjai tapo renkami, tad bajorija įgijo nemenką svertą veikti visuomenės gyvenimą. Kartu išaugo išsilavinusių žmonių poreikis. Pokyčių laukimo atmosfera skatino visuomenę ieškoti tikėjimo, kuris vestų permainų keliu.

Tad XVI amžiaus penktajame–šeštajame dešimtmečiais buvo žmonių, kurie žvalgėsi į evangelikų skelbiamas idėjas, domėjosi Bažnyčios samprata, dvasininkų vietos visuomenėje pakeitimu, bažnyčių apeigomis, jos reguliuojamų sričių veikla. Šį kartą į Reformacijos pusę patraukė ir turtingos bajorijos, ir didikų grupės.

Galima sakyti, kad XVI amžiaus šeštąjį dešimtmetį LDK prasidėjo antroji Reformacijos banga. Nuo pirmųjų evangelikų liuteronų grupelės veiklos ji daug kuo skyrėsi. Pirmiausia jai nekilo tokia grėsmė kaip pirmiesiems liuteronams. Žygimantas Senasis jau buvo miręs. LDK nebuvo sukurti inkviziciniai teismai, kurių nuosprendžius vykdyti būtų padėję

pareigūnai pasauliečiai. Naujasis valdovas Žygimantas Augustas laikėsi taikaus skirtingų tikybų sambūvio. Kurį laiką buvo galima įtarti jį simpatizavus Reformacijai. Lenkijos Karalystės katalikų ir kartu Gniezno bažnytinės provincijos viršūnės tuo metu svarstė, kaip galėtų savaip reformuoti Bažnyčią: kurį laiką buvo aptariama galimybė sukviesti nacionalinį Bažnyčios susirinkimą. Per tą svarstymų laikotarpį Lenkijos katalikų bažnyčios aktyvumas kovoti su Reformacijos šalininkais buvo nusilpęs. Bet svarbiausia turbūt buvo tai, kad Reformacijos šalininkais tapo jau ne vienos garsios LDK didikų giminės atstovai. Vieni jų nesibodėjo į savo šeimas jaunimui mokyti priimti evangelikus ar Reformacijos simpatikus. Antai kunigaikščių Olelkaičių Slucko dvare jaunuolius mokė guverneris liuteronas Erazmas Gličneris, atvykęs iš Lenkijos. Kiti, išvykę į akademines keliones, užsukdavo ne į vieną protestantišką universitetą. Tretieji jau atvirai pradėjo reikštis kaip evangelikų Bažnyčių šalininkai. Tokius ženklus pirmiausia parodė Kęsgailų, Radvilų, Chodkevičių giminės. Antai LDK pataurininkis, karaliaus ir Barboros Radvilaitės vedybų šalininkas Stanislovas Kęsgaila šeštajame dešimtmetyje palaikė ryšius su dėl tikėjimo iš Žygimanto Augusto dvaro Vilniuje išvarytais pamokslininkais, o vieną jų – Laurentijų Diskordiją rekomendavo kunigaikščiui Albrechtui Brandenburgiečiui. Apie 1548–1550 metus sužinota, kad liuteronybei palankus esąs Nesvyžiaus ir Olykos kunigaikštis Jonas Radvila. Jam 1551 metais mirus, Venclovas Agripa *Laidotuvių giesmėje* išspausdino garsiojo Martino Liuterio bendražygio Filipo Melanchtono tekstą *Epicedeon* ir gyrė Radvilų giminę, kad ji vertinanti aukštąjį universitetinį mokslą. Daug garsių LDK didikų giminių narių susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu. Kunigaikščio Albrechto ir Lenkijos bei LDK didikų susirašinėjimas jau paskelbtas ir sudaro daug tomų. Paskelbtieji laiškai liudija, kad Lietuvos didikai stengėsi palaikyti abipusius ryšius su kunigaikščiu. Juos domino ir kasdienybės reikalai, ir galimybė mokyti vaikus Karaliaučiaus lotyniškojoje mokykloje ar kunigaikščio dvare, siuntė įvairias dovanas (žirgus, kailinius), taip pat vieni kitiems siuntinėjo knygas, rekomendavo asmenis. Kunigaikštis Albrechtas atidžiai sekė, kas vyksta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iškiliausių didikų dvaruose. Žygimanto Augusto dvare jis laikė savo informatorius, kurie laiškais pranešdavo svarbiausius įvykius, didikų nuotaikas, veiksmus.

Vienas tokių informatorių 1554 metų gegužės 31 dieną kunigaikščiui Albrechtui pranešė, kad Jono Radvilos brolis Mikalojus Radvila Juodasis savo Lietuvos Brastos (Bresto) rezidencijoje pakabino gobeleną su Liuterio atvaizdu. Nors tai dar nereiškė, kad vienas galingiausių Lietuvos didikų

Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565). Nežinomo autoriaus cinkografija, 1842, Lietuvos dailės muziejus

priima kurios nors iš evangelikų Bažnyčių tikėjimą, tačiau šis veiksmas rodė, kad Radvila viešai parodo palaikantis Reformaciją. Galingiausio LDK asmens po Lietuvos didžiojo kunigaikščio Lietuvos didžiojo maršalkos, Lietuvos didžiojo kanclerio, LDK vietininko Livonijoje, Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos Juodojo pozicija per porą metų tiek išryškėjo, kad pradėjo kelti nerimą aukščiausiems Katalikų bažnyčios hierarchams. Buvo akivaizdu, kad Reformacijos plitimas įgavo pagreitį. 1555 metais į Lenkiją ir Lietuvą popiežius pasiuntė legatą Aloisijų Lipomaną, kuris turėjo sustabdyti erezijos plitimą. Nuo spalio pabaigos Vilniuje pabuvęs mėnesį jis pamatė, kad užduotis labai sunkiai įvykdoma. Tuo metu Lenkijoje buvo bandoma sušaukti nacionalinį Bažnyčios susirinkimą, į kurį buvo dedama daug vilčių. Manyta, kad jis galėtų išspręsti daug Bažnyčios problemų. Žygimantas Augustas neskubėjo imtis ryžtingų priemonių Reformacijos idėjų plėtrai stabdyti. Išvykdamas iš Lenkijos nuncijus parašė laišką Mikalojui Radvilai Juodajam. Lipomanas vertino jį esant „neabejotinai pačiu didžiausiu eretiku ir karalystės eretikų vadu". Nuncijus prabilo tokiu tonu, kokiu buvo pratę kalbėti su atskalūnais aukštieji Bažnyčios hierarchai Vakarų Europoje. Jis girdėjęs, jog Mikalojus Radvila Juodasis esąs „eretikų vėliavnešys", savo rūmuose ir valdose palaikąs „eretikus", o jo valdose esančiose bažnyčiose Komunija teikiama dviem pavidalais. Kažin ar legatas būtų tokį kaltinimą pateikęs, jei nebūtų turėjęs informacijos. Radvila parašė jam atsakymą. Iš Tridento Bažnyčios susirinkimo išprašytas, į protestantizmą pasukęs Pjeras Paolas Vergerijus abu laiškus paviešino – 1556 metais Karaliaučiuje išspausdino knygelėje lotynų kalba *Du laiškai*. Šis leidinys buvo lyg Reformacijos plitimo kelio ženklas. Pirma, tai buvo vieno žymiausių LDK asmenų viešo nepaklusnumo popiežiaus legatui pareiškimas, antra, leidinyje išdėstyti Vilniaus vaivados tikėjimo teiginiai. Po Abraomo Kulviečio *Tikėjimo išpažinimo* tai buvo antras asmeninis nebe bajoro, bet didiko tikėjimo išpažinimas. Radvilos tikėjimo išpažinimas dar nesuformulavo vientisos tikėjimo doktrinos, tačiau pagrindiniai teiginiai akivaizdžiai buvo būdingi evangelikų tikėjimui – jis teigė Bažnyčią suvokiantis taip, kaip suformuluota *Augsburgo tikėjimo išpažinime*, tikintis nuteisinimą per tikėjimą, išpažįstantis Šventosios Vakarienės sakramentą dviem pavidalais, nepripažįstantis Romos popiežiaus primato ir kunigų celibato. Radvilos tekstas kartu buvo vienas pirmųjų po Kulviečio originalių autorinių teologijos tekstų Lietuvos raštijos istorijoje. Ši knygelė tapo garsi ir buvo spausdinama pakartotinai: 1557 metais Karaliaučiuje išleistas jos vertimas į vokiečių kalbą, o 1559 metais paties Radvilos iniciatyva Brastos spaustuvėje – vertimas į lenkų kalbą.

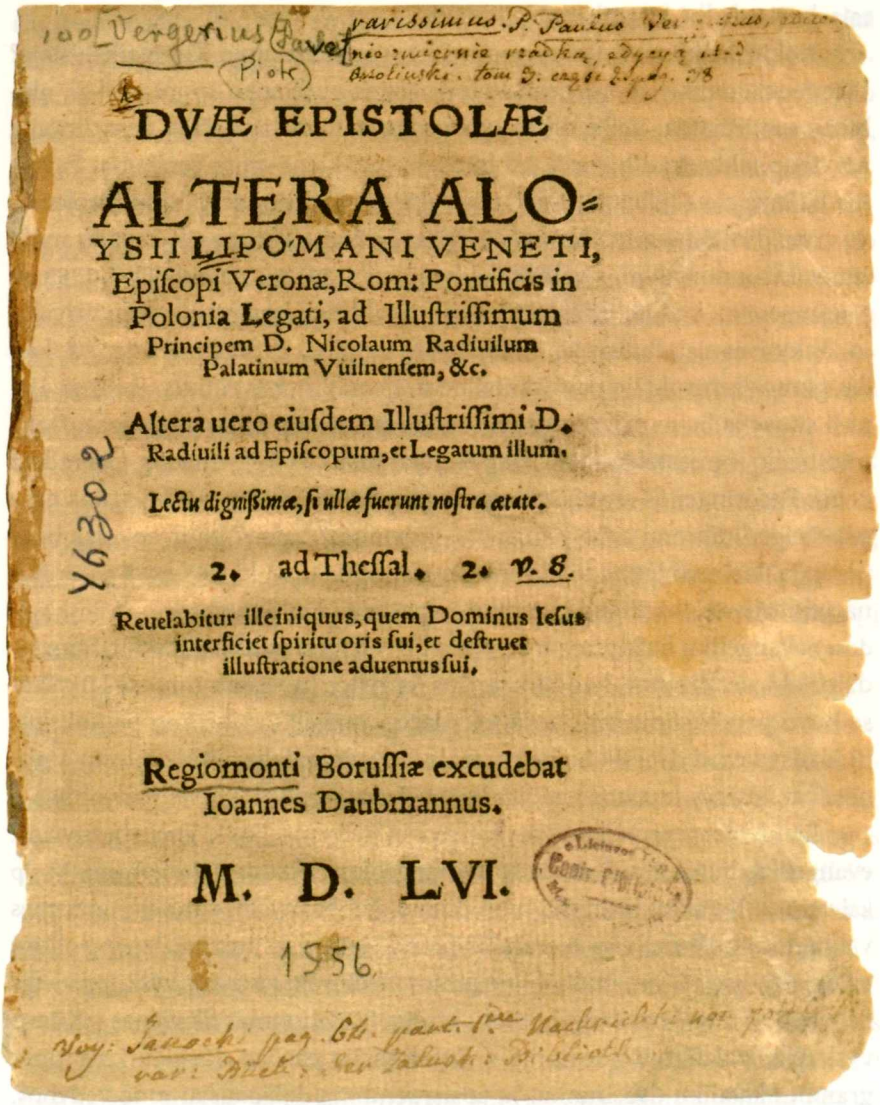

DVÆ EPISTOLÆ

ALTERA ALOYSII LIPOMANI VENETI, Episcopi Veronæ, Rom: Pontificis in Polonia Legati, ad Illustrissimum Principem D. Nicolaum Radiuilum Palatinum Vuilnensem, &c.

Altera uero eiusdem Illustrissimi D. Radiuili ad Episcopum, et Legatum illum.

Lectu dignissimæ, si ullæ fuerunt nostra ætate.

2. ad Thessal. 2. *v.* 8.

Reuelabitur ille iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui, et destruet illustratione aduentus sui.

Regiomonti Borussiæ excudebat Ioannes Daubmannus.

M. D. LVI.

Mikalojaus Radvilos Juodojo išleistos knygelės
Duae epistolae (Königsberg, 1556)
antraštinis puslapis

XVI amžiaus šeštajame dešimtmetyje daugelyje garsiausių LDK didikų ir turtingųjų bajorų giminių atsirado nusprendusiųjų tapti evangelikais. Savo dvaruose ir globojamose bažnyčiose jie pradėjo keisti dvasininkus tais, kurie skelbė kitą tikėjimą.

Kokiu keliu suko Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje? Pirmiausia dalis visuomenės į Reformacijos pusę suko spontaniškai, niekieno neverčiama. Veikė didikų pavyzdys, autoritetas, tačiau nėra žinoma nė vieno fakto, kad bajorija tai būtų dariusi kieno nors verčiama. Pakeitus bažnyčioje skelbiamą tikėjimą, valstiečiai ir kitų socialinių sluoksnelių pavaldiniai tapo tos bažnyčios parapijiečiais. Turime tik kelis to meto žemvaldžių nurodymus valdos valdytojams (1561 m. Yvijos (Vijos), 1583 m. Naujamiesčio), kad jie prižiūrėtų, kaip pavaldiniai lanko bažnyčią: privalėjo lankyti naująją bažnyčią, kitaip grėsė baudos. Tad galime manyti, kad daugumos žemvaldžių pavaldiniai neturėjo galimybės rinktis tikėjimą. Panaši situacija buvo privačiuose miesteliuose. Kitaip buvo miestuose. Dalis miestiečių ir miestelėnų taip pat ryžtingai pasuko į Reformaciją. Čia radosi kelias Reformacijos sroves atstovaujančių bažnyčių. Jau susibūrusios grupės steigė liuteronų arba reformatų (kalvinistų) bažnyčias ir apie jas būrė parapiją. Nebuvo jėgos, kuri verstų miestiečius tapti kurios nors parapijos nariais. Mieste esančiose jurisdikose (privačiose miesto ribose esančiose valdose) evangelikų bažnyčios ir jų parapijos steigėsi panašiai kaip ir žemvaldžių valdose. Žinome, kad Mikalojaus Radvilos Juodojo rūmuose Lukiškėse buvo pamokslininkas, kuris sakydavo evangelikų tikėjimo pamokslus, jų klausydavosi dvariškiai, bet pamaldose galėjo dalyvauti ir miesto žmonės. Lankėsi tie, kuriuos į naujas bažnyčias ar koplyčias atvedė tikėjimas.

Lietuvoje viena po kitos steigėsi dviejų Reformacijos krypčių bažnyčios: evangelikų liuteronų (liuteronų) ir evangelikų reformatų (reformatų, kitaip kalvinistų). Katalikų bažnyčia praradinėjo dalį bažnyčių, parapijų, jų žemės valdų, tačiau išlaikė visą hierarchinę struktūrą, visas institucijas ir politinį vaidmenį – po 1569 metų Liublino unijos tebeturėjo visas tris vyskupų vietas Senate. Skirtingai nei daugelyje kitų kraštų, LDK žinomas tik vienas – Kijevo vyskupas, palaikęs Reformaciją. Į Reformaciją pasuko daugiau žemutinės grandies katalikų dvasininkų. Jų apsisprendimą dažniausiai rodė vedybos.

Savo pozicijas išlaikė ir LDK stačiatikių bažnyčia. Joje taip pat brendo pokyčių poreikis. Kai kurie stačiatikių didikai palaikė Reformaciją, pavyzdžiui, du iš keturių Aleksandro Chodkevičiaus sūnų – Grigas ir Jeronimas – kvietėsi evangelikų dvasininkus. Chodkevičiai užėmė svarbias valstybės pareigas: Jeronimas buvo Trakų kaštelionas, vėliau Žemaitijos seniūnas,

LDK Ponų tarybos narys. Dar vienas tos giminės atstovas Grigas buvo palankus Reformacijai, ja domėjosi, susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu Brandenburgiečiu. Taigi ir iš stačiatikių didikų radosi asmenybių, palaikiusių Reformaciją. Tad XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius nemažai LDK didikų, turtingųjų ir vidutinių bajorų giminių atstovų pasuko į Reformaciją. Kai kuriose giminėse buvo net dviejų trijų tikėjimų asmenų. Tuo metu LDK veikė keturios vien krikščioniškos Bažnyčios, šalia musulmonų, karaitų ir judėjų, tad visuomenės tikybinis vaizdas buvo labai margas.

LDK spartaus Reformacijos plitimo laikotarpiu nekilo religinių sąmyšių, ginkluotų kovų tikėjimo pagrindu. Kodėl LDK visuomenė elgėsi kitaip nei daugumos Vidurio ir Vakarų Europos kraštų, kur ne viename prasidėjo ginkluotos kovos? Situaciją galima paaiškinti sena krikščioniškų tikėjimų sugyvenimo tradicija LDK. Nuo valstybės sukūrimo laikų sugyveno pagonys, stačiatikiai ir katalikai. Tai tęsėsi ir tada, kai Katalikų bažnyčia tapo dominuojančia. Reformacijai plintant bajorija Vilniaus 1563 metų ir Gardino 1568 metų seimuose reikalavo sulyginti krikščioniško tikėjimo bajorų teises. Nežinome, ar į 1563 metų teisių sulyginimo formuluotę įeina ir evangelikai, tačiau 1568 metų Gardino Seime priimtas nutarimas skelbė, kad visų krikščioniškųjų tikėjimų bajorų teisės esančios lygios. Tokia Lietuvos vidaus tvarka lėmė, kad LDK gyventojai galėjo rinktis krikščioniškąjį tikėjimą, taip pat ir Reformacijos kryptį.

Krypties pasirinkimą lėmė ne vienas veiksnys. Vienas svarbiausių – kaip buvo skelbiamas tikėjimas, kaip interpretuojamas Šventasis Raštas. Dauguma LDK kilmingųjų rinkosi evangelikų reformatų tikėjimą. Jo doktrina tuo metu buvo moderniausia. Kaip liudija vėlesni reformatų tekstai, pasukusiesiems į Reformatų bažnyčią artimas buvo teiginys, kad žmogus nuteisinamas vien tik Kristaus auka, vien tik Dievo malone, vien tik tikėjimu, vien tik Šventuoju Raštu – tai esąs Dievo žodis. Daugumai atrodė artima Reformatų bažnyčios samprata, jos valdymo būdas, kad Bažnyčia nepaklūsta Romos popiežiui, kad jos valdyme atsisakyta išplėtotos hierarchijos, kad nemažas vaidmuo tenka pasauliečiams. Priimtina, kad nėra klausomosios išpažinties, kad Šventoji Vakarienė teikiama dviem pavidalais. Ypač tai, kad tose šalyse, kuriose plito kalvinizmas, kūrėsi evangelikų reformatų Krašto bažnyčios, suburiančios savo valstybės visuomenės tikinčiuosius.

Jau per pirmąjį intensyvaus Reformacijos plitimo dešimtmetį tapo akivaizdu, kad daugiausia sekėjų turi evangelikai reformatai. Per visą Reformacijos laikotarpį LDK, kitaip nei Prūsijos Kunigaikštystėje, ši kryptis tapo dominuojanti.

Per pirmąjį šios krypties raidos dešimtmetį Bažnyčios viduje atsirado dvasininkų ir jiems pritariančių pasauliečių, kurie nesutiko su nusistovinčia LDK evangelikų reformatų doktrina. Pradėjo savaip aiškinti Šventąjį Raštą, savaip interpretuoti Švč. Trejybės dogmą. Kartu pradėjo skelbti ir kitą socialinę doktriną. Apie 1563–1565 metus nuo LDK evangelikų reformatų bažnyčios atskilo nepripažįstantieji Švč. Trejybės dogmos. Doktrinos požiūriu jie nebuvo vieningi, tačiau susibūrė į vieną Bažnyčią. Visi jie dažniausiai buvo vadinami arijonais, Lietuvos broliais, o mokslininkų – radikaliąja Reformacijos srove.

Iš LDK padangės neišnyko ir liuteronybės šalininkai. Tik ši kryptis, palyginti su Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų bažnyčia, plėtojosi savaip. LDK formavosi kelių tipų liuteronų bažnyčios. Vienos liuteronų bendruomenės būrėsi prie pavienių žemvaldžių; liuteronybę pasirinko ne vienas Žemaitijos kilmingasis. Antrą grupę sudarė liuteronų bažnyčios miesteliuose ar valdose, kurios buvo pasienyje su Prūsijos Kunigaikštyste ir Livonijos konfederacija. Trečioji grupė buvo didžiuosiuose Lietuvos miestuose – Vilniuje ir Kaune susibūrusios bendruomenės ir įsteigusios liuteronų bažnyčias. Jos buvo stipriausios, turtingiausios, bet atsiribojo nuo žemvaldžių valdų centruose ir miesteliuose susikūrusiųjų. Kauno ir Vilniaus liuteronai, suvieniję miestų gyventojus liuteronų tikėjimo pagrindu, siekė išlaikyti savo tautinę – vokiečių tapatybę. Tai paveikė liuteronybės raidą LDK. Į kiekvienos šių Reformacijos krypčių istoriją verta pažvelgti atidžiau.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų reformatų bažnyčios organizavimasis ir veikla XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius

XVI amžiaus šeštąjį dešimtmetį, 1556 metais, Mikalojaus Radvilos Juodojo iniciatyva išspausdintoje knygutėje *Du laiškai* paskelbtas jo atsakymas popiežiaus legatui Aloisijui Lipomanui iš tikrųjų buvo asmeninis tikėjimo išpažinimas ir pagrindinių visuomeninių bei kultūrinių nuostatų manifestacija. Vertindami šį tekstą kaip tikėjimo išpažinimą tyrėjai priėjo prie bendros nuomonės, kad jame dar nėra aiškiai suformuluoti tikėjimų tei-

giniai, o tuo metu Reformacijos kilimo centruose liuteronų ir reformatų tikėjimo doktrinos buvo jau aiškiai suformuluotos ir paskelbtos. Liuteronų bažnyčios doktrina buvo išdėstyta *Augsburgo tikėjimo išpažinime* 1530 metais ir *Redaguotame Augsburgo tikėjimo išpažinime* 1540 metais. Jau buvo paskelbti ir Reformatų (kalvinistų) bažnyčios doktrinos pagrindai *Pirmajame Helvetijos tikėjimo išpažinime* 1536 metais bei Žano Kalvino *Krikščionybės pagrindų* 1539 metų leidime, kuriame kartu su svarbiausiais teologijos klausimais nustatyta ir Kalvinistų bažnyčios organizacija. Nepaisant to, Radvila Juodasis savo tikėjimo išpažinime aiškiai neapibrėžė tikėjimo doktrinos, kuri būtų atitikusi paskelbtąsias klasikines, tačiau aiškiai suformulavo, kokių siekių vedamas jis tapo evangeliku. Pirmiausia skelbė, kad labai vertina išsilavinimą, išsimokslinimą, kad neleis Lietuvoje įsteigti inkvizicijos, kad tikėjimas turi būti platinamas argumentais, tinkamu Dievo žodžio skelbimu, o ne jėga ir prievarta. Jo Bažnyčios samprata buvo beveik tapati *Augsburgo tikėjimo išpažinime* suformuluotajai.

Tai buvo savo tikėjimo ieškančiojo tekstas, bet aišku, kad skelbiamas evangeliko požiūris. Akivaizdu, kad Radvila nebuvo linkęs mechaniškai priimti jau nusistojusių doktrinų, bet ieškojo pats. Radvila Juodasis nepaskelbė kito tikėjimo išpažinimo ir, kiek galima spręsti iš jo veiklos, iki mirties svarstė ir ieškojo teisingo tikėjimo.

Radvila Juodasis buvo plačiai žinomas Europos Reformacijos centruose, be to, ir pats ieškojo ryšių su iškiliausiais Reformacijos teologijos kūrėjais. Nuo 1555 metų iki mirties 1565-aisiais intensyviai susirašinėjo su Šveicarijos teologais, dvasininkais: su pačiu Žanu Kalvinu, Heinrichu Bulingeriu, Volfgangu Muskulusu, garsiuoju Ženevos teologu Teodoru Beza. Laiškuose Radvila aiškinosi teologinių teiginių prasmę, interpretacijas. Jis buvo ne vienas toks didikas – panašiai elgėsi ir Jonas Kiška. Tad buvo akivaizdu, kad jų santykis su tikėjimo teiginiais aktyvus ir asmeniškas. Savo ruožtu Šveicarijos reformatų bažnyčios žymiausieji teologai labai atidžiai sekė, kokia kryptimi pasuks LDK didikai – evangelikų bažnyčių globėjai, ir stengėsi įtikinti savo požiūrio teisingumu, jį pagrįsti Šventuoju Raštu. Žanas Kalvinas ir išeivis iš Italijos, apsigyvenęs Šveicarijoje, Bernardas Ochinas rodė pagarbą Radvilai Juodajam ir dedikavo jam savo knygas tikėdamiesi jį palenkti į savo pusę. Kalvinistiškos Reformacijos centruose Europoje Radvila Juodasis buvo laikomas pagrindiniu Reformacijos LDK vadovu, ir tai buvo tiesa. Savo veikla jis parodė, kad, be abejonės, artimiausia jam buvo Evangelikų reformatų bažnyčia. Jis įžvelgė didžiausias galimybes imtis pertvarkymų kalvinistiškosios Reformacijos krypties tikėjimo ir bažnytinės organizacijos pagrindu.

Po žingsnio Brastos dvare, kitą žingsnį Radvila Juodasis žengė Vilniuje: jo Lukiškių dvare viešai galėjo pamokslauti liuteronu laikomas dvasininkas Lukas. Maždaug po metų, nuo 1556 metų, jį pakeitė evangelikas reformatas. Apie Lukiškių dvarą Vilniuje telkėsi išpažįstantieji evangelikų reformatų tikėjimą, nes dvare vykstančios pamaldos buvo atviros vilniečiams. Po kiek laiko reformatai įsikūrė Olykos ir Nesvyžiaus kunigaikščio Radvilos Juodojo rūmuose, vadinamuosiuose Goštautų rūmuose. 1565 metais mirus Radvilai Juodajam, vienu svarbiausių LDK Reformacijos rėmėjų tapo jo pusbrolis Mikalojus Radvila Rudasis: jis atvirai parėmė evangelikus reformatus, nors ir vėliau nei Radvila Juodasis. Tačiau Radvilos Juodojo sūnums, ypač Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui, grįžus į katalikybę, tapo aišku, kad reformatai turi išsikraustyti iš jų tėvo valdos mieste, vadinamųjų Goštauto namų. 1577 metais Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenė iš Radvilos Rudojo nusipirko privatų sklypą bažnyčios ir mokyklos statybai. Vilniaus evangelikų reformatų parapija tikėjosi, kad kuriasi ilgai ir tvariai veiklai.

Žinome, kad evangelikų atsirado daugelyje garsių kilmingųjų giminių: Agripų, Astikų, Bilevičių, Manvydų Dorohostaiskių, Haikų, Hlebavičių (Glebavičių), Hornostajų, Kęstartų, Kiškų, Mitkevičių, Naruševičių, Pacų, Pronskių, Sapiegų, Šemetų, Tolvaišų (Talvošų), Tiškevičių, Valavičių, Višnioveckių, Vnučkų, Zenavičių ir kitų. Ilgainiui giminių nariai pradėjo rinktis skirtingas Reformacijos kryptis. Vieniems artimiausias pasirodė evangelikų reformatų tikėjimas, kiti rinkosi jau daugumos pramintą kelią, dar kitiems geriausiai tiko evangelikų liuteronų tikėjimas ir bažnyčia (Agripos, Tolvaišos (Talvošai)). Panašiai kaip Radvila Juodasis, ieškodami savojo tikėjimo, kai kurie Kiškų giminės asmenys pasuko radikaliosios Reformacijos link. Tačiau vis dėlto dauguma rinkosi Evangelikų reformatų bažnyčią. Daug kas į ją pasuko iš katalikų tikėjimo, tačiau buvo ir stačiatikių, kurie Reformacijoje matė daug galimybių. Žinome, kad kai kurie iš Chodkevičių, Valavičių, Sapiegų giminės stačiatikių perėjo į reformatų tikėjimą. Savo valdų cerkvėse jie keitė stačiatikių tikėjimą, kvietėsi dvasininkus evangelikus.

Prie iškiliųjų didikų ir turtingųjų bajorų evangelikų dvarų būrėsi evangelikų bendruomenės. Reformaciją rinkosi ir aktyviai ieškojusieji savo visuomenei permainų, ir sekusieji LDK garsių giminių pavyzdžiu. Reformatų bendruomenės formavosi ir didžiuosiuose miestuose.

Per vienerius metus susidarė tiek evangelikų reformatų bendruomenių, kad kilo iniciatyva organizuoti Bažnyčią. Bendro tikėjimo jungiamos

bendruomenės ir jų dvasininkai rinkosi Evangelikų reformatų (kitaip kalvinistų) bažnyčios organizaciją, nes ji geriausiai atitiko tas aplinkybes, kuriomis vyko greita Reformacijos plėtra LDK ir pats jos pobūdis. Ši Bažnyčia buvo lanksti, galėjo aprėpti plačioje teritorijoje išsidėsčiusias bendruomenes, ją buvo lengva pritaikyti LDK Reformacijos plitimo specifikai: tuo metu LDK dar nebuvo susiformavusių vieno tikėjimo teritorijų. Reformatai, liuteronai, katalikai, stačiatikiai gyveno vieni šalia kitų, pramaišiui, vienos šalia kitų veikė skirtingų tikybų parapijos.

Kalvinistiškosios Bažnyčios administravimas buvo kolegialus, aukščiausia valdymo institucija buvo sinodas, o ne vienas kuris hierarchas. Sinodą sudarė bendruomenių išrinkti pasauliečių atstovai ir parapijų dvasininkai. Parapijose didelį vaidmenį atliko pasauliečiai seniūnai ir bažnyčių globėjai. Sinodas turėjo rinktis kasmet, jo priimti nutarimai buvo bažnytinės teisės aktai ir sudarė reformatų bažnytinę teisę, sinodas buvo ir aukščiausias arbitras teologijos klausimais. LDK buvo kuriama kiek pakeista Bažnyčios organizacija, palyginti su Šveicarijos kalvinistiškąja, kur pagrindinį vaidmenį vaidino turtingų miestų magistratai. LDK bažnyčia turėjo vienoje institucijoje sujungti po didelę LDK teritoriją išsibarsčiusias įvairaus pobūdžio bažnyčias ir skirtingų socialinių sluoksnių parapijas: veikiančias žemvaldžių dvaruose, bažnytkaimiuose, miesteliuose ir miestuose. LDK evangelikų reformatų bažnyčia savo organizacijai jau galėjo pasisemti patirties iš Mažosios Lenkijos reformatų: prieš septynerius metus, 1550 metais, įvyko pirmasis sinodinis jų suvažiavimas Secemine. Sinodai ten pradėti šaukti Mažosios ir Didžiosios Lenkijos reformatų ryšiams palaikyti.

Vilniuje prie Radvilos Juodojo dvaro telkėsi vilniečių reformatų bendruomenė. 1557 metų gruodžio 14 dieną Vilniuje susirinko pirmasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų reformatų (tada jie pasivadino krikščionimis) sinodas. Apie jį sužinome iš Lietuvos Brastoje 1559 metais išspausdinto sinodo protokolo. Nuo tada iki šiol, išskyrus karų, marų laikotarpius ir sovietmetį, sinodas rinkdavosi kasmet. Per pirmąjį antrosios bangos Reformacijos plitimo LDK dešimtmetį Vilniaus Reformacijos židinyje buvo visų trijų krypčių užuomazgų.

1559 metais Lietuvos evangelikai reformatai paskelbė savo tikėjimo išpažinimą. Jis nusvėrė kryptį į kalvinistiškosios Bažnyčios pusę. Tuo metu visos bažnyčios buvo paskirstytos į du teritorinius padalinius: Brastos ir Vilniaus distriktus. Taip LDK susiformavo pirmoji Evangelikų bažnyčia, išpažįstanti evangelikų reformatų tikėjimą. Ši Bažnyčia vadinosi *Unitas Lithuaniae*, išvertus *Lietuvos vieneta*. Ji turėjo Krašto bažnyčiai būdingus

bruožus: buvo nepavaldi jokiai kitai Bažnyčiai, apėmė visos LDK teritorijos bažnyčias, turėjo savo administraciją, parapijas, savo tikėjimo išpažinimą. Šią Bažnyčią įvairūs saitai siejo su visuomene, pirmaisiais dešimtmečiais daugiausia su didikais, bajorais ir miestiečiais. Pats tvariausias Bažnyčios ir visuomenės ryšys buvo Bažnyčios veikloje dalyvaujantys pasauliečiai.

Garsas apie LDK pradėjusią veikti Evangelikų reformatų bažnyčią greitai pasiekė Lenkiją, kadangi nemažai dvasininkų iš jos buvo atvykę į LDK. Iš Lenkijos į Lietuvą vyko tikėjimą pakeitę katalikų kunigai, reformatų tikėjimo kunigai, kurių gana staigiai prireikė ne vienoje LDK bažnyčioje, ypač didikų dvaruose.

Neturime sistemiškų žinių apie bažnyčių tinklą pirmuoju Reformacijos plitimo laikotarpiu. Kiti duomenys apibūdina ne tiek jos plitimo mastą, kiek galią. Tyrėjai yra nustatę Ponų tarybos iki Liublino unijos ir Abiejų Tautų Respublikos Senato bei aukštųjų pareigūnų tikėjimą. 1566 metais pusė LDK Ponų tarybos narių buvo evangelikai. Evangelikai buvo ir svarbiausi valstybės ministrai: kancleris, pakancleris, abu iždininkai, lauko etmonas. Iš 13 vaivadų septyni buvo evangelikai. Evangelikai buvo Žemaitijos seniūnai, Vilniaus, Naugarduko, Palenkės, Mscislavo, Minsko vaivados. Iš 13 kaštelionų (neįskaičiuojant Livonijos) – septyni evangelikai. Po Liublino unijos sudarytame bendrame Lenkijos ir Lietuvos Senate iš 29 LDK senatorių 18 buvo evangelikai, tačiau su Lenkijos Karalyste bendrame Senate katalikų buvo daugiau už evangelikus. Tad Reformacijos šalininkai politinio elito gretose ne vyravo, tačiau užėmė labai reikšmingas pozicijas, buvo stipresni politine galia.

Reformacijos sukurtose bažnyčiose didelė reikšmė buvo teikiama spausdintoms knygoms. Jos buvo skiriamos ir dvasininkams, ir parapijiečiams, kas anksčiau LDK nebuvo būdinga. Todėl spauda buvo vertinama kaip svarbus veiksnys Dievo žodžiui skleisti. LDK Reformacijos vadovai gerai suvokė šios kultūrinės naujovės vertę. Po pirmosios Vilniuje Pranciškaus Skorinos spaustuvės, veikusios 1522–1525 metais, beveik tris dešimtmečius LDK spaustuvių nebuvo. Galingiausias LDK Reformacijos rėmėjas nusprendė šią situaciją keisti. Evangelikų bažnyčių reikmėms Radvila Juodasis 1553 metais savo lėšomis įsteigė spaustuvę Brastoje (Breste): pakvietė iš Lenkijos spaustuvininką Bernardą Vojevudką ir kultūros veikėją Andrejų Tžycieskį jaunesnįjį, buvusį Žygimanto Augusto rūmų Vilniuje bibliotekininką. Tuo metu Radvila dar nebuvo apsisprendęs pasukti į kalvinizmą, todėl spaustuvės užduotis buvo „spausdinti Lietuvos Brastoje šnekamąja kalba (*lingua vulgaris*) liuteronų gedulingas giesmes“. Vojevudka dirbo tik

metus ir spėjo išspausdinti liuteronų *Trumpąjį katekizmą*, *Platųjį katekizmą*, *Dešimt Dievo įsakymų* ir *Pagrindinių krikščionybės mokymo vietų aiškinimo būdus*. Radvilos Juodojo pasiryžimo pradėti kurti spaudą LDK nesustabdė spaustuvininkui atsitikusi nelaimė: plaukdamas per Bugą valtimi jis paskendo ir į dugną nusinešė švinines spaustuvės raides. Radvila rankų nenuleido ir iš naujo ėmėsi organizuoti spaustuvę; pasikvietė iš Lenkijos Stanislovą Murmelijų. Pirmasis jo spaudinys buvo 1558 metais išleistas vadinamasis Brastos giesmynas lenkų kalba. Vienas iš sudarytojų buvo jau prieš metus susiformavusios Evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvoje superintendentas Simonas Zacijus. Šis giesmynas buvo pirmasis, išspausdintas LDK. Jame buvo keturi čekų brolių giesmių vertimai, kelios giesmės parašytos ankstyvųjų Viduramžių himnų poetika, kelios originalios LDK reformatų evangelikų giesmės. Giesmynas buvo įvertintas ir Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų bažnyčios: viena giesmė išversta į lietuvių kalbą ir išspausdinta Martyno Mažvydo ir Baltramiejaus Vilento 1570 metų giesmyne, didžiąją dalį giesmių pakartojo Janas Sekliucjanas 1559 metais išleistame liuteroniškame giesmyne lenkų kalba. Brastos giesmynas buvo knygų, reikalingų Evangelikų reformatų bažnyčiai, leidybos tik pradžia.

Didžiausias, svarbiausias Brastos spaustuvės leidinys buvo visas Šventasis Raštas – Radvilos, kitaip Brastos, Biblija. Radvila Juodasis buvo vertimo iniciatorius, finansuotojas ir tokiam leidiniui įsteigė spaustuvę. Jo dvare dirbo visiškai išlaikomi vertėjai. 1563 metais Brastoje išspausdintasis Šventasis Raštas lenkų kalba keliems amžiams nulėmė spaudos kryptį ir LDK reformatų bažnyčios kalbos pasirinkimą. Radvilų Biblija buvo ištaigingas, labai gražiai apipavidalintas leidinys. Tekstas verstas paisant evangelikų reformatų pagrindinių Šventojo Rašto teiginių interpretacijos. Prabangus leidinys akivaizdžiai buvo skirtas didikams, bajorams, bažnyčioms, bet ne paprastiems parapijų tikintiesiems. Tai liudijo, kad didysis Reformatų bažnyčios globėjas nebuvo pasiryžęs Bibliją plačiai paskleisti parapijiečiams. Antra vertus, knygos kalbos pasirinkimas rodė, kad knyga skirta politiniam elitui, dvikalbiui LDK ir kalbančiam lenkiškai Lenkijos Karalystėje. Šiuo leidiniu Radvila siekė būti įtakingas ne tik LDK, bet ir Lenkijoje. Tai formavo įvaizdį, kad lenkų kalba esanti svarbiausia LDK evangelikų reformatų bažnyčios kalba.

Radvilos Biblija išgyveno ilgą ir sudėtingą istoriją. Ji buvo svarbiausias Šventojo Rašto leidinys ir LDK, ir Lenkijos Karalystės evangelikų reformatų bažnyčioms visą XVI amžių. LDK XVI amžiuje buvo kelis kartus pakartotinai spausdintas Biblijos Naujasis Testamentas: 1568, 1580, 1593 metais.

Radvilai Juodajam mirus, neišplatintoji Biblijos tiražo dalis buvo skirta Vilniuje steigti evangelikų aukštajai mokyklai. Po kiek laiko ši knyga tapo tarsi išpirka, kai XVI amžiaus paskutinį ketvirtį Radvilos Juodojo sūnūs perėjo į katalikybę, o Mikalojus Kristupas Našlaitėlis norėjo išpirkti tėvo „kaltę" Katalikų bažnyčiai: yra žinių, kad 1581 metais jis liepęs likusį tiražą sudeginti. Kaip rašė kai kurie amžininkai, knyga buvo deginama, tačiau viso likusio tiražo sūnus nepražudė. XVII amžiaus pirmąjį trečdalį Radvilos Juodojo pusbrolio Mikalojaus Radvilos Rudojo sūnus Kristupas Perkūnas ir anūkas Jonušas dovanojo Biblijos egzempliorius Biržų kunigaikštystės Biržų, Papilio, Salamiesčio, Nemunėlio Radviliškio ir netoli kunigaikštystės esančiai Švobiškio bažnyčioms. Tuos egzempliorius bažnyčių bendruomenės išsaugojo daugiau kaip tris šimtus metų. Ir šiais laikais Radvilų Biblija yra reformatų pamaldų apeigų dalis, ji padedama ant specialaus stovo priešais Viešpaties stalą kaip Reformacijos plitimo, aukščiausio jos pakilimo laikų ir jos tvarumo ženklas.

Radvilai Juodajam pralaužus ledus spaustuvių kūrimuisi, jų steigėsi ne viena. LDK kūrėsi dvarų spaustuvės; jos palengva apsisprendė, kurios krypties leidinius spausdins. Visos dvaruose veikusios spaustuvės, išskyrus vieną stačiatikių, buvo įsteigtos evangelikų ir vyravo iki aštuntojo dešimtmečio, Vilniuje iki 1575 metų nebuvo nė vienos.

Po Brastos kita spaustuvė pradėjo veikti Radvilos Juodojo tėvoniniame dvare Nesvyžiuje. Čia iniciatyvos steigti spaustuvę ėmėsi Radvilos dvaro valdytojas Matviejus Kaviečynskis. Jo spaustuvė veikė 1562–1571 metais, tai veiklai pritarė Radvila ir rėmė Eustachijus Valavičius. Ši spaustuvė orientavosi į LDK rusėnų (LDK rytų slavų) stačiatikių auditoriją, kad juos patrauktų į Reformacijos pusę. Spaustuvėje savo darbus pradėjo spausdinti Simonas Budnas, Laurynas Kriskovijus ir pats Kaviečynskis. Pirmieji Budno leidiniai (1562) buvo katekizmas ir knyga *Apie nuodėmingo žmogaus nuteisinimą prieš Dievą*. Katekizmas buvo skirtas, kaip jis pats rašė, „paprastiems žmonėms rusų kalba kalbantiems". Antrasis taip pat buvo spausdintas kirilika. Nors jau buvo paskelbtas LDK evangelikų reformatų tikėjimo išpažinimas, Budnas parengė labiau į liuteronybę nei kalvinizmą orientuotą katekizmą, tačiau po metų, 1563 metais, toje pačioje spaustuvėje išleistame plačiame giesmyne jau vyravo kalvinistiškos giesmės. Apie Nesvyžiuje spausdinamą giesmyną būrėsi dvasininkai ir leidinių sudarytojai pradėjo svarstyti Švč. Trejybės dogmą ir abejoti jos teisingumu. Tai buvo ženklai, kad evangelikų reformatų nuomonės skyla ir formuojasi skirtingi požiūriai į pagrindinius doktrinos teiginius. Tad per pirmąjį Reformacijos

Radvilos Biblijos Senojo Testamento antraštinis puslapis. *Biblia swięta, tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu własnie z Greckiego y Lacińskiego nowo na Polski ięzyk z pilnoscią y wiernie wyłożone*, Brasta, 1563

plitimo dešimtmetį išryškėjo jos daugiakryptiškumas. Antra vertus, aiškėjo ir grupės, kurios norėjo skleisti evangelikų tikėjimą skirtingose kultūrinėse terpėse ir ieškojo būdų, kaip rasti ryšius ir su stačiatikių tikinčiaisiais.

Aktyvus Reformacijos židinys atsirado tuo metu turtingiausių LDK didikų Kiškų giminės Vitebsko vaivados Stanislovo sūnų Jono ir Stanislovo dvaruose.

Pirmieji evangelikų reformatų leidiniai dėjo pagrindus aktyviai Bažnyčios veiklai. Nors per pirmąjį veiklos dešimtmetį išleisti katekizmai liudijo, kad Bažnyčios doktrina dar nesusiformavusi, o 1563 metų platųjį Nesvyžiaus katekizmą su giesmynu rengė būrys dvasininkų, kurie jau tuo metu krypo į arijonizmą, evangelikų reformatų bendruomenė LDK grynino savo požiūrius diskutuodama, leisdama leidinius ir telkdama kalvinizmo šalininkus.

Tikėjimo sklaidai ir bažnyčių veiklai svarbiausias dalykas buvo gebėjimas patenkinti kylančius LDK visuomenės poreikius šviestis. Apie bažnyčios priedermę steigti ir išlaikyti mokyklas, taupiai naudoti lėšas dvasininkams išlaikyti, bet remti neturtingus mokinius rašė ir Abraomas Kulvietis, ir Jonas Kozminietis. Apie 1550 metus Mykolas Lietuvis rašė, kad gimnazijų lygio mokyklų Lietuvoje nėra, bet jų reikia. Tad pasukusieji į Reformaciją dėjo pastangas tuos siekius įvykdyti. Evangelikų reformatų požiūriu, tinkamai Dievo žodį skelbti pradėjo steigiamos arba reformuojamos bažnyčios. Jos ėmėsi ir kur kas aktyviau steigti mokyklas. 1558 metais Lukiškių dvare jau buvo mokyklėlė, kurioje mokytojavo Leipcige studijavęs Martynas Čechovicas.Vėliau jis tapo garsiu nuo reformatų atskilusių arijonų veikėju. Dauguma reformuojamų bažnyčių stengėsi išlaikyti mokyklėles.

Yra žinoma, kad tais dešimtmečiais veikė mokyklos Vilniuje, Vitebske, Brastoje, Klecke. Nežinome, kokio lygio jos buvo, tačiau tikriausiai miestuose esančiose buvo mokoma tikėjimo pagrindų, giedoti, skaityti ir rašyti. Vilniaus mokyklą, matyt, ketinta auginti iki vidurinės lygio, joje dėstė aukštojo išsilavinimo mokytojai, mokantys kalbas. Antai Radvila Juodasis, siųsdamas Vilniaus mokyklos mokytoją Martyną Čechovicą į Šveicariją aiškintis teologijos klausimų, įpareigojo susipažinti su profesoriumi Johanu Volfu ir gauti iš jo Ciuricho gimnazijos statutą, tai liudijo, kad Radvilai rūpėjo Šveicarijoje veikiančios aukštesniojo lygio mokyklos tvarka ir mokymo turinys. Radvilos siekiai tuo nesibaigė. Jis planavo steigti ir aukštąją mokyklą. 1561–1565 metais aukštosios mokyklos steigimas Lietuvoje buvo svarbus ir svarstomas. Radvila ketino lėšas, gausimas už neišplatintos Biblijos tiražo dalies pardavimą, skirti aukštosios mokyklos

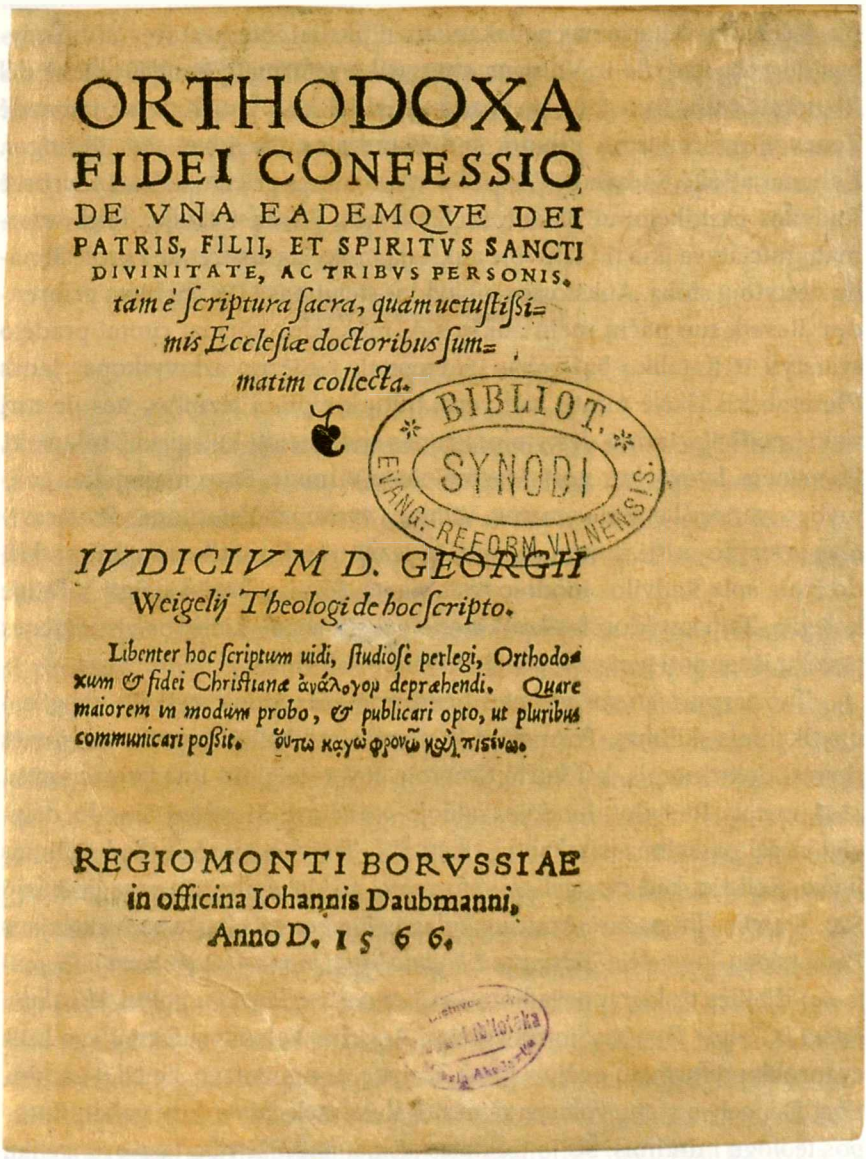

ORTHODOXA
FIDEI CONFESSIO
DE VNA EADEMQVE DEI
PATRIS, FILII, ET SPIRITVS SANCTI
DIVINITATE, AC TRIBVS PERSONIS.
tám è ſcriptura ſacra, quám uetuſtiſſi=
mis Eccleſiæ doctoribus ſum=
matim collecta.

BIBLIOT. SYNODI EVANG.-REFORM. VILNENSIS.

IVDICIVM D. GEORGII
Weigelij Theologi de hoc ſcripto.

Libenter hoc ſcriptum uidi, ſtudioſè perlegi, Orthodoxum & fidei Chriſtianæ ἀνάλογον depræhendi. Quare maiorem in modum probo, & publicari opto, ut pluribus communicari poſſit. οὕτω καγὼ φρονῶ καὶ πιστένω.

REGIOMONTI BORVSSIAE
in officina Iohannis Daubmanni,
Anno D. 1566.

Mikalojaus Paco knygelės *Orthodoxa fidei confessio*… (Königsberg, 1566) antraštinis puslapis

steigimui. Dėl to jis ieškojo profesorių. Matyt, vienas jų būtų galėjęs būti iš Transilvanijos per Lenkiją į Lietuvą atvykęs Georgijus Blandrata. Nors Mažojoje Lenkijoje jis buvo išrinktas evangelikų reformatų sinodo seniūnu, tačiau buvo įtariamas nepakankamai tiksliai interpretavęs Švč. Trejybės dogmą. Radvila ir Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenė dėl Blandratos tikėjimo 1561 metais kreipėsi laišku į patį Kalviną ir bandė Ženevos reformatorių įtikinti, kad Blandratos tikėjimas esąs teisingas. Kalvinas atsakė Radvilai ir Vilniaus reformatams griežtu laišku, nepritarė Radvilos pasitikėjimui Blandrata. Šis išvyko į Transilvaniją. Taigi reformatų iniciatyva įkurti Lietuvoje aukštąją mokyklą atsitrenkė į profesionalių dėstytojų stoką. Aukštosios mokyklos steigimas LDK jau buvo pribrendęs. Beveik tuo pačiu metu aukštosios mokyklos kūrimą rimtai pradėjo svarstyti ir Katalikų bažnyčia. 1561 metais Gniezno arkivyskupas Janas Pšerembskis iškėlė mintį, kad verta būtų kreiptis į jėzuitus, nes jie turį reikiamo išsilavinimo dėstytojų. Primas siūlė steigti kolegijas Krokuvoje, Poznanėje, Lvove, kur nors Mazovijoje ir Vilniuje. Savo materialias galimybes svarstęs ketverius metus, Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius pasiryžo skirti žemės, ežerą, lėšų jėzuitų ordinui tik tada, kai pasklido žinia apie Radvilos Juodojo testamentą. Jėzuitai ėmėsi steigti Vilniuje kolegiją. Taip susiklosčius konkurencinei situacijai, Lietuvos visuomenės poreikį išnaudoti geriau sugebėjo katalikų šalininkai.

Tuo tarpu *Lietuvos vienetos* bendruomenės viduje ryškėjo vis gilesnis tikybinis skilimas. Formavosi ir stiprėjo radikalioji kryptis, jos srovės skyrėsi doktrinomis, kai kurių Šventojo Rašto teiginių interpretacijomis. 1563 metais Radvilos Juodojo valdoje esančiose Mordose sinodo dalyviai viešai paskelbė atsisakantys tikėti Švč. Trejybę, tai rodė, kad skilimas įvyko. Reikėjo, kad evangelikai reformatai aiškiai apibrėžtų savo požiūrį į Švč. Trejybę. Tai padarė Andrius Volanas 1566 metais kartu su Mikalojaus Paco tekstu knygelėje *Teisingas tikėjimo išpažinimas* (*Orthodoxa fidei confessio*) išleidęs traktatą, pavadintą *Laiškas garbingiausiam ponui Mikalojui Pacui [...] apie Trejybę*. Šioje knygelėje Andrius Volanas suformulavo LDK evangelikų reformatų požiūrį į Švč. Trejybę, argumentavo, kodėl ji garbintina. Daugelyje vietų Volanas rėmėsi Kalvino tekstais ir kitų garsių Europos teologų mintimis. Šis jo traktatas aiškiai nubrėžė ribą tarp evangelikų reformatų ir radikaliosios Reformacijos krypties šalininkų teologijos.

Po skilimo evangelikai reformatai toliau plėtojo savo organizaciją ir bažnyčių tinklą. Tad iki septintojo dešimtmečio pabaigos visos bažnyčios visoje LDK buvo suskirstytos į du distriktus.

Kaip galima spręsti iš nedaugelio duomenų apie to laikotarpio bažnyčias, Vilniaus ir Žemaitijos vyskupijose susidarė skirtingos sudėties tikėjimų kraštovaizdis: Vilniaus vyskupijoje viena šalia kitos veikė katalikų, evangelikų reformatų (kalvinistų), arijonų, viena kita liuteronų bažnyčios ir stačiatikių cerkvės, Žemaičių vyskupijoje – katalikų, evangelikų reformatų, liuteronų bažnyčios ir viena kita stačiatikių cerkvė. Pridėkime dar Vilniaus vyskupijoje veikusias totorių musulmonų, karaitų, judėjų bendruomenes. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiuje vis aktualiau darėsi nustatyti krikščioniškųjų Bažnyčių teisinį statusą.

Lietuvos brolių bažnyčia

Dar prieš evangelikams reformatams susiburiant į bendrą organizaciją *Lietuvos vienetą* ir 1557 metais susirenkant į pirmąjį sinodą, buvo žmonių, tikrojo tikėjimo ieškančių Reformacijos siekių ir pasaulėjautos lauke, kai kurie ieškojo kito kelio, nei jį buvo apibrėžę Vitenbergo, Ženevos ir Bazelio vadovai. Ir tai nebuvo nauja Europoje.

Nuo pat Katalikų bažnyčios organizacijos ir teologijos formavimosi pradžios buvo nesutinkančiųjų su bažnytinių sinodų, partikuliarinių ir visuotinių suvažiavimų skelbiamais nutarimais. Šie nutarimai per amžius kūrė vadinamosios visuotinės – Katalikų bažnyčios doktriną. Graikiškai *katolikos* reiškia visuotinis. Oficialią krikščionių Bažnyčios raidą kaip „šešėlis“ lydėjo įvairūs tikėjimai, vadinami eretiškais. Jei jie virsdavo judėjimais, dažniausiai būdavo žiauriai numalšinami. Tas „šešėlis“ buvo gyvybingas, įvairiais pavidalais prasiveržda vo visais amžiais ir įvairiuose kraštuose. Kyla klausimas, kodėl tie judėjimai buvo tokie gyvybingi. Yra daug ir iš įvairių požiūrio kampų suvokiamų aiškinimų. Tą gyvybingumą skirtingai aiškina Bažnyčios istorikai, teologai, kitaip istorikai, kultūros istorikai, sociologai. Vienas iš daugelio paaiškinimų gali būti tas, kad nuolat atsirasdavo visuomenės grupių, kurios, kitaip nei oficialioji doktrina, suvokė Bažnyčios paskirtį. Jie ieškojo tokio tikėjimo, kuris skelbtų kitokią Bažnyčios paskirtį pagrindžiančią doktriną, kitaip nei oficialioji Bažnyčia jie suvokė Šventojo Rašto vietą tikėjimo doktrinos teiginiams ir kitaip aiškino Šventąjį Raštą. Vienas iš to gyvybingumo šaltinių dažnai buvo tai, kad nuo pirmųjų valstybių susiformavimo laikų visuomenėje egzistavo socialinė hierarchija, vešėjo didelė socialinė sluoksnių atskirtis, visais amžiais buvo

įsitikinusiųjų, kad oficialioji Bažnyčia nepakankamai rūpinasi tos socialinės atskirties nublokštaisiais į visuomenės hierarchijos apačią.

Vis iškildavo lyderių ir jų sekėjų, kurie nesutiko su tuo, kad Bažnyčia glaudžiai siejasi su valstybe, jie tikėjo, kad Bažnyčia turi kitą paskirtį, ir argumentų ieškojo Biblijoje. Vienas pirmųjų buvo Aleksandrijos kunigas Arijus, kuris prieštaravo 325 metų Nikėjos Bažnyčios susirinkimo nutarimui dėl tikėjimo Švč. Trejybe. Jis pats ir jo teiginiai buvo pasmerkti, tačiau atsirado Arijaus sekėjų. Plintant krikščionybei Europoje, kai kurios pagonių (germanų) gentys buvo pakrikštytos arijonų tikėjimu. Netikėjimas Švč. Trejybės dogma paprastai ėjo kartu su kitų katalikų tikėjimo teiginių peržiūrėjimu. Vienas tokių buvo prieštaravimas Krikšto sakramento teikimui kūdikiams.

Pasižvalgius po XVI amžiaus religinius judėjimus matyti, kad tokių būta ne vieno ir įvairių. Vieni jų atsiskyrė nuo Katalikų bažnyčios, bet neprisidėjo prie sparčiai besiformuojančių ar jau susiorganizavusių Liuteronų ir Evangelikų reformatų bažnyčių. Kitaip nei liuteronai ar kalvinistai, pradėjo aiškinti Šventąjį Raštą ir skelbti Dievo žodį ne viena grupė Vokietijoje, Nyderlanduose, Šiaurės Italijoje, Lenkijoje. Žinomi menonitai (Meno Simonso sekėjai), Miunsterio anabaptistai, antitrinitoriai, šverteriai-kalavijininkai, Serveto šalininkai.

Tos grupės buvo skirtingos, tačiau jas visas vienijo tikėjimas, kad teisingi yra tik ankstyvosios krikščionybės teiginiai, atmestina Bažnyčios tradicija, Bažnyčios susirinkimų nutarimai, Bažnyčios tėvų raštai. Jos tikėjo, kad teisinga Bažnyčia buvo dar netapusioji valstybine, ta, kuri kūrėsi pirmaisiais amžiais po Kristaus. Jų manymu, žmonių klaidos lėmė, kad Bažnyčia neatlieka Dievo jai skirtos misijos. Jos bandė suprasti, kur klysta, ką neteisingai suvokia Bibliją aiškinantieji žmonės, ir manė, kad žmonės ant neteisingai aiškinamo Dievo žodžio pamatų pastatę neteisingą Bažnyčią. Todėl jos ieškojo pirminių Bažnyčios pagrindų, doktrinoje siekė patikrinti jau vėliau susiformavusių krikščionių Bažnyčių tikėjimo dogmas ir neprieėmė kai kurių Katalikų bažnyčios nustatytų doktrinos teiginių. Negarbinusieji Švč. Trejybės vadinti antitrinitoriais. Be to, daugelį jų vienijo tikėjimas, kad Dievas sukūrė žmones lygius, jie siekė tikėjimu pagrįsti socialinės lygybės visuomenėje idėją, buvo įsitikinę, kad Bažnyčia privalo tą socialinę lygybę įgyvendinti žemėje. Socialinės lygybės reikalavimą jie siejo su krikščioniškosios moralės laikymusi, buvo įsitikinę, kad tikri krikščionys, jei jos laikytųsi, sušvelnintų žemutinių sluoksnių padėtį. Ieškojo būdo įpareigoti krikščionis laikytis moralės. Vienas iš būdų buvo tikėjimas, kad

Krikšto sakramentas turėtų būti teikiamas suaugusiems žmonėms, kurie sąmoningai priimdami Krikštą įsipareigotų laikytis krikščioniškosios moralės – „mylėti savo artimą kaip pats save". Jie skelbė, kad vaikai, gaudami Krikšto sakramentą, negali jo priimti sąmoningai ir apsispręsti tapti krikščionimis, todėl vaikų Krikštas nepateisinamas. Biblijoje kūdikių Krikštas esąs nepagrįstas. Vaikų Krikšto atsisakiusieji vadinti anabaptistais. Ir antitrinitorius, ir anabaptistus istorikai linkę vadinti bendru arijonų vardu.

LDK Reformacijos šalininkų gretose būta asmenybių, kurios, ieškodamos savojo tikėjimo, susipažino ne su vieno Europos mąstytojo mintimis. Jos buvo atviros daugeliui idėjų, kuriomis remdamosi ieškojo tokios Bažnyčios, kuri keistų požiūrį į socialinę visuomenės hierarchiją, nelaikytų jos Dievo duota ir rūpintųsi pagerinti žemutinių visuomenės sluoksnių padėtį. Buvo ir kita ieškojimų kryptis. Jos besilaikantieji bandė racionaliai pagrįsti savo tikėjimą ir logiškai, protu suvokti Šventąjį Raštą, ieškojo įrodymų savo tikėjimui. Kartu kūrė tokiems ieškojimams pakančios Bažnyčios viziją, be inkvizicijos, be dvasinių teismų ir mirties nuosprendžių dėl tikėjimo.

Kas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo tie, kurie savo ieškojimams neužbrėžė ribų, jau sukurtų Liuteronų ir Evangelikų reformatų bažnyčių pripažintų doktrinų? Žinomiausi XVI amžiaus šeštojo–septintojo dešimtmečių LDK asmenys, pasukę iš benusistovinčių Reformacijos krypčių, buvo Petras Gonenzietis, Simonas Budnas, Martynas Čechovicas. Juos vienijo keli bendri bruožai – jie netikėjo į Švč. Trejybę, šio tikėjimo patvirtinimo ar paneigimo ieškojo Šventajame Rašte, bet patvirtinimo nerado. Jiems buvo būdingas savarankiškas mąstymas ir gebėjimas eiti savu teologinių ieškojimų keliu. Kilę jie buvo iš skirtingų vietovių. Petro Gonenziečio kilmę istorikai nustato pagal jo asmenvardžio antrąjį sandą, manoma, kad jis kilęs iš Palenkės (tuo metu LDK) miestelio Goniondzo, Radvilų valdos, kurioje pramaišiui gyveno lietuviai ir rusėnai. Simono Budno įraše, stojant jam į Krokuvos universitetą, nurodyta, kad kilęs iš Plocko vyskupijos vietovės Budy. Ta aplinkybė, kad Budnas parengė kelias knygas, išleido jas Matviejaus Kaviečynskio spaustuvėje Nesvyžiuje kirilikos šriftu ir skyrė kalbantiesiems rusėnų kalba, galima manyti, tą kalbą mokėjo. Čechovicas gimė Didžiojoje Lenkijoje Zbonšynyje. Nors jų gimimo vietos, veiklos startai skirtingi, visi pradėjo veikti Radvilų aplinkoje. Pirmieji du studijavo Krokuvos, trečiasis Leipcigo universitete. Visų trijų socialinė kilmė gana panaši, nors ne visų tiksliai nustatyta: Petras Gonenzietis greičiausiai buvo nekilmingas, Budno kilmės nežinome, o Čechovicas kilęs iš amatininkų šeimos, tačiau aišku, kad buvo ne iš turtingų kilmingųjų.

Antitrinitorių pažiūros pamažu plito ir Lenkijoje. Jų mintys pradėtos svarstyti evangelikų reformatų sinoduose ir vis iškildavo, kol arijonai susibūrė į atskirą Bažnyčią, vadintą Mažąja bažnyčia. Lenkijoje jos nariai vadino save Lenkijos broliais. Tokių panašių bendruomenių buvo ir kituose kraštuose, pavyzdžiui, Moravijoje, kur veikė Moravijos broliai. Tos bendruomenės savo narius laikė broliais, ir tai nebuvo tik retorika. Juos vienijo mintis, kad diegdami krikščionišką moralę gali pakeisti socialinę realybę. Jų tikėjimas buvo toks stiprus, kad kai kurie broliai atsisakė turto, kūrė komunas, kuriose turtas buvo bendras. Įvairiose šalyse šios bendruomenės turėjo savitų bruožų. Kas buvo būdinga LDK arijonams?

Tai išryškėja tik apžvelgus arijonų judėjimo LDK visumą. Kai LDK pasklido gandas, kad Petras Gonenzietis pasikabino medinį kardą, buvo tik tokių pažiūrų sklaidos pradžia. Ieškodami tikrojo savo tikėjimo arijonai įvairiais būdais peržengė didžiųjų Bažnyčių doktrinų ribas. Petras Gonenzietis (XVI a. trečiasis dešimtmetis–1573 m.) į Krokuvos universitetą pateko tapęs katalikų vienuoliu, užsirekomendavo kaip kovingas studentas katalikas. Vilniaus katalikų bažnyčios vyskupas Paulius Alšėniškis jį išsiuntė studijuoti į Italiją – į Padują, bet netrukus jis buvo įtartas klaidatikyste. Petro Gonenziečio pažiūros per porą metų tapo žinomos ir Lenkijoje, ir LDK. Iškilusius svarbius doktrinų klausimus ir LDK, ir Lenkijos evangelikai reformatai bendrai svarstė sinoduose. LDK evangelikai įtariamųjų klaidatikyste pažiūras siekė aptarti už Kunigaikštystės ribų. LDK dar buvo per mažai galinčiųjų būti autoritetingais arbitrais. Kreiptasi į Europos Reformacijos autoritetus ir į Lenkijoje vykusius sinodus. Radvila Juodasis ir sinodas siuntė Petrą Gonenzietį į Vitenbergą, kad Filipas Melanchtonas patikrintų jo pažiūras. Diskusija turėjo nustatyti, ar jo tikėjimas atitinka liuteronų doktriną. Į sinodą 1556 metais Petras Gonenzietis vyko su Radvilos Juodojo laišku, kartu į Lenkijoje vykusį sinodą buvo pasiųstas atstovas iš LDK – Jonas (*Ioannes nuntius ex Lithuania*). Sinodas konstatavo, kad apsvarstytieji Petro Gonenziečio teiginiai rodo, jog jis yra antitrinitorius, t. y. netiki į Švč. Trejybę. Buvo aišku, kad jis nepritaria ne tik Katalikų bažnyčios, bet ir nusistojusioms reformuotų Bažnyčių doktrinoms. 1556 metais sinodas Pinčuve, Lenkijoje, nutarė jį ekskomunikuoti, t. y. atskirti nuo Lenkijos evangelikų reformatų bažnyčios. Tai pačiais metais jis išleido knygutę *Apie Dievo sūnų žmogų Jėzų Kristų*. Joje buvo neigiama Švč. Trejybės dogma. Radvila Juodasis liepė šią knygelę sudeginti, tuo parodydamas, kad atsiriboja nuo Petro Gonenziečio skelbiamų pažiūrų. O Petro Gonenziečio pažiūros evoliucionavo toliau – 1558 metais LDK evan-

gelikų reformatų sinode Brastoje jis skelbė, kad vaikų Krikštas nėra prasmingas, nes kūdikiai negali pasižadėti ir pasiryžti visą gyvenimą gyventi taip, kaip dera krikščionims. Neigiančiųjų vaikų Krikštą teiginiuose slypėjo ir socialinės doktrinos pradmenys. Teiginį „gyventi krikščioniškai ir mylėti savo artimą" įvairios tikinčiųjų grupės apibrėžė nevienodai. Petras Gonenzietis išsiskyrė tuo, kad pirmasis LDK atkreipė dėmesį į save vieša demonstracija – ženklu apie žmogaus krikščionio moralines priedermes kitiems krikščionims. Tais laikais Europos šalyse žmonės tokį ženklą suprato gana vienodai: jis reiškė, kad asmuo yra įsitikinęs, jog krikščionis neturi moralinės teisės eiti pareigų, kurios jį įpareigotų teisti kitą žmogų mirties bausme. Anabaptistų įsitikinimu, tokią galią turįs tik Dievas. Tad per trumpą laiką Petras Gonenzietis pateikė gana plačią radikaliosios Reformacijos krypties idėjų paletę. 1560 metais Lenkijos evangelikų reformatų sinodas Pinčuve jį ekskomunikavo antrą kartą.

Tuo tarpu Radvilos Juodojo dvare Vilniuje pradėjo burtis kita grupė. Jos nariai dar nebuvo paskelbę radikaliosios Reformacijos idėjų, bet jas brandino. 1558 metais į mokyklą Vilniuje Radvilos Juodojo dvare atvyko Martynas Čechovicas, jis čia dirbo 1558–1559 ir 1561–1565 metais. Tais metais, kai Čechovicas dvare nedirbo, Radvila Juodasis pavedė jam įvykdyti svarbų ir pačiam Radvilai, ir visai Vilniaus bendruomenei dalyką: sužinoti Ženevoje Kalvino požiūrį į Georgijų Blandratą (apie 1515–1588 m.). Pastarasis tuo metu buvo Radvilos asmens gydytojas ir įtartas antitrinitorizmu. Kaip minėjome, Kalvinas griežtai perspėjo Radvilą Juodąjį dėl Blandratos klaidatikystės, bet pats Martynas Čechovicas grįžo į Vilnių jau antitrinitorius.

Tais pačiais 1558 metais Vilniuje evangelikų reformatų bažnyčioje katekistu pradėjo dirbti ir Simonas Budnas (apie 1530–1593 m.). Po ketverių metų – nuo 1562-ųjų jis dirbo jau Radvilos Juodojo valdoje Klecke. Iš pradžių buvo linkęs į liuteronybę. Tačiau 1563 metais parašė į Ciurichą teologui Heinrichui Bulingeriui ir abejojo Švč. Trejybės dogmos pagrįstumu. Taip LDK antitrinitorių gretos pasipildė labai stipria ir savarankiškai mąstančia asmenybe. Nuo 1565 metų jis tapo žymiausiu LDK antitrinitoriumi. Kurį laiką dirbo Jono Hlebavičiaus dvare Zaslavlyje, o nuo 1574 metų Jono Kiškos dvare Loske. Radvilos dvaruose Vilniuje veikė Tomas Falkonijus, Nesvyžiuje Laurynas Kriskovijus (Kžyškovskis), įvairiose vietose Jeronimas Piekarskis, Martinas Krovickis, Leonardas iš Krokuvos.

Apie šiuos garsiausius antitrinitorius LDK susibūrė panašiai tikintieji, panašiai abejojantieji. Susidarė bendruomenės. Yra žinių apie 1570 metus LDK buvus per 10 bendruomenių: Vilniuje, Kėdainiuose, Loske, Yvijoje,

Liubčioje, Bialoje, Klecke, Mordose, Nesvyžiuje, Naugarduke, Cholchle. Kurį laiką arijonai veikė kartu su evangelikais reformatais toje pačioje bažnytinėje organizacijoje, nors vis ryškiau skyrėsi požiūris į Švč. Trejybę ir vaikų Krikštą. Lenkijos Karalystėje arijonai ir kalvinistai organizaciniu požiūriu išsiskyrė anksčiau: 1563 metais Krokuvoje susirinkusiame sinode atskirai posėdžiavo evangelikai reformatai ir antitrinitoriai. XVI amžiaus septintojo dešimtmečio pradžioje LDK, dar neatsiskyrus reformatų ir arijonų organizacijoms, pradėjo aiškėti, kad sinoduose esama asmenų, kurie laikosi antitrinitoriškų pažiūrų. Jie nepaisė, kad Petras Gonenzietis buvo atskirtas nuo Bažnyčios, rėmė jį ir jo šalininkus. Viena tokių buvo Raigardo ir Goniondzo šakos Ona Radvilaitė, Vitebsko vaivados Stanislovo Kiškos žmona. Jų sūnūs, ypač Jonas, vėliau užėmęs reikšmingas ir aukštas pareigas ir vienas turtingiausių LDK žmonių, tapo įsitikinusiu arijonu. Jis globojo, rėmė, kvietė į savo dvarus pamokslininkais tuos, kuriuos evangelikai reformatai atskyrė nuo Bažnyčios. Jo dvare Vengruve gyveno ir dirbo iki mirties Petras Gonenzietis. Čia toliau rengė ir spausdino knygas. Kiška pats kvietė minėtus pamokslininkus diskutuoti ir klausėsi diskusijų net tada, kai jų teiginiai jam buvo nepatogūs. 1563 metais Radvilos Juodojo valdoje esančiose Mordose bendras Lenkijos ir LDK arijonizuojančiųjų sinodas viešai paskelbė, kad susirinkusieji atsisako tikėti Švč. Trejybę. LDK evangelikų reformatų atsiskyrimas užtruko dar kelerius metus. Lietuvos brolių bažnyčia oficialiai atskirai veikė nuo 1565 metų. Kai kalvinistas Andrius Volanas 1566 metais išleido traktatą *Laišką garbingiausiam ponui Mikalojui Pacui [...] apie Trejybę*, evangelikų reformatų tikėjimas į Švč. Trejybę buvo aiškiai apibrėžtas ir argumentuotas. Taigi kalvinistų ir arijonų perskyra ir organizaciniu, ir teologijos požiūriu jau buvo įvykusi.

LDK arijonai savo pažiūras atskleidžiančių tekstų yra nedaug parašę ir dar mažiau jų išliko. Istorikai bando jas apibūdinti remdamiesi įvairiais šaltiniais, bet pagrindiniai teiginiai yra žinomi. Nustatyta, kad LDK arijonų teologinės pažiūros per XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius sparčiai keitėsi. Kiekvienas turėjo savo pažiūras, savaip suprato Bažnyčią, jos vaidmenį, tikėjimo galią. Dauguma diskusijų sukosi apie Švč. Trejybės dogmos pagrįstumą, apie Kristaus žmogiškąją ir dieviškąją prigimtį.

Petras Gonenzietis Bažnyčios tradiciją, Bažnyčios susirinkimų nutarimus, tėvų raštus vadino Babilonu. Jis rašė: „Nieko nėra šventa Babilone, kas būtų kilę iš dangiškos ir šventos Jeruzalės, ir dėl to jis turi būti visas iš pagrindų išgriautas.“ 1556 metais Secemino sinodo sekretorius referavo Petro Gonenziečio mintis. Esą jis teigęs, kad nėra jokios Trejybės, ją išgalvoję

žmonės; Atanazo* simbolis esąs žmonių išgalvotas ir todėl atmestinas; Dievas Tėvas yra vienintelis Dievas ir kito nesą; Kristus stovįs žemiau už Dievą Tėvą ir esąs jo tarnas; *Logosas* esąs žodis, nematomas, amžinas, paverstas kūnu Marijos įsčiose; Kristus su Dievu neturi nieko bendra dieviškumo plotmėje. Šioms pažiūroms pritarė keli pamokslininkai Palenkėje (LDK). Vieną jų – Joną Falkonijų – kaltino, kad jis manąs, jog Kristus nebuvo amžinas prieš gimimą, kad jis Dievo sūnus esąs adaptacijos būdu. Radvila Juodasis ir vilniečiai 1561 metais klausė Kalvino, ar neužtenka tikėti „vieną Dievą Tėvą, vieną poną Dievą Kristų ir vieną Šventąją Dvasią, kurie nėra trys dievai, bet yra tos pačios prigimties, amžini ir lygūs?“ Katalikai pridurdavo, kad tai yra *viena*. Petras Gonenzietis gyvenimo pabaigoje parašė tris knygeles, jų pavadinimai *Apie krikščioniška pasinėrimą, Apie tris, Aiški ir teisinga pagrindinių krikščionių religijos teiginių doktrina*, rodo, kas tuo metu rūpėjo LDK arijonams. Jose detaliau išdėstė tai, kuo tiki. Jis nesiėmė spręsti, kas yra Šventoji Dvasia, manė, kad žmogus ne viską gali pažinti; kad Kristus buvęs amžinas prieš gimimą žmogumi, esąs dieviškos prigimties, todėl garbintinas, tačiau vienintelis Dievas esąs Dievas Tėvas. Jis nepritarė tiems, kurie pradėjo teigti, kad garbintinas tik Dievas Tėvas, t. y. suko unitarizmo keliu, o tokių netrukus atsirado. 1569 metais sinode Belžece jie paskelbė, kad pripažįsta tik vieną Dievą Tėvą. Vieniems Kristus buvo dievybe tapęs žmogus, kitiems Kristus nebuvęs amžinas prieš gimimą, o šventoji Dvasia esanti Dievo atributas, tačiau Kristus esąs garbintinas. Nors XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius LDK arijonai dar neatsisakė garbinti Kristaus, tačiau jų pasirinktas racionalus ir logika pagrįstas aiškinimo kelias kai kuriuos vedė dar toliau. Tuo keliu toliausiai žengė Simonas Budnas (apie 1530–1593 m.). Kitą laikotarpį jis tapo žinomiausiu, garsiausiu Lenkijos ir Lietuvos valstybės eretiku. Nuo XVI amžiaus šeštojo dešimtmečio Budnas svarstė Kristaus žmogiškosios ir dieviškosios prigimties klausimus kelis dešimtmečius. Apie jo požiūrį yra žinoma palyginti daug, nes parašė visą knygą apie arijonų diskusiją *Apie svarbiausius krikščionių bažnyčios teiginius* (Loskas, 1576). Joje teigė, kad Kristus esąs tikras Juozapo sūnus, į šį pasaulį pašauktas Dievui tarpininkaujant „ne įsikūnijus kažkokiai dvasiai, o iš materijos“. Toks mąstymo kelias kėlė klausimą, ar Kristus garbintinas. Tikintieji vieną Dievą buvo vadinami

* Atanazui (295–373) priskiriamas tikėjimo išpažinimas, kuriame glaustai lotynų kalba išdėstyti pirmųjų visuotinių Bažnyčios susirinkimų teiginiai apie Švč. Trejybę: „O katalikų tikėjimas yra toks: kad garbintume vieną Dievą Trejybėje ir Trejybę vienybėje. Nei sumaišydami asmenis, nei prigimtį padalindami. Nes vienas asmuo Tėvo, kitas Sūnaus, kitas Šventosios Dvasios. Bet ir Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios viena yra dievybė, lygi garbė, vienodai amžina didybė. Koks Tėvas, toks ir Sūnus, tokia ir Šventoji Dvasia. Nesutvertas Tėvas, nesutvertas Sūnus, nesutverta Šventoji Dvasia…“

unitoriais. Budnas buvo garsiausias LDK antitrinitorius unitorius, tačiau tuo metu dar ne visi unitoriai skelbė, kad Kristus negarbintinas. Kurį laiką Budnas sutiko, kad Kristus garbintinas kaip Dievo ir žmonijos tarpininkas.

LDK šeštąjį–septintąjį dešimtmečius atsirado ir anabaptistų. Jų pradininkas LDK buvo tas pats – neramioji siela Petras Gonenzietis. Vykusias diskusijas liudijo 1565 metais Martyno Čechovico išleista knygelė *Trijų dienų kolokviumas apie kai kuriuos teiginius, pirmiausia apie vaikų krikštą*. Apie anabaptistų sekėjus Vilniaus bendruomenėje 1564–1567 metais amžininkai rašė, kad jie negerbią valdžios, teismų, skelbią, jog turi būti panaikinti luomai, kad reikią naikinti skirtumus tarp bajorų ir plebėjų, turtas turįs būti bendras. Visi šie siekiai buvo būdingi plebėjų ir valstiečių sąjūdžiams bei utopinius siekius bandančioms įgyvendinti bendruomenėms. Apie šias vilniečių arijonų pažiūras žinome iš katalikų apibūdinimo, kuris galėjo būti įteigtas plebėjiškų judėjimų įspūdžių Vidurio Europoje. Kai kurie šių teiginių iš tiesų turėjo būti skelbti Vilniaus arijonų bendruomenėje, nes vėliau tai patvirtino platus diskusijos apie Bažnyčios vaidmenį sprendžiant socialinius klausimus aprašymas. Tokia diskusija prasidėjo 1568 metais Yvijos sinode. Ją aprašė Simonas Budnas knygoje *Apie urėdą, turintį kardo teisę* (1583).

Į 1568 metų LDK arijonų sinodą Yvijoje suvažiavo pamokslininkai ir visų didesniųjų bendruomenių atstovai. Svarbiausias svarstomas klausimas buvo, ar gali krikščionis turėti valdinių, t. y. baudžiauninkų, ir nelaisvą šeimyną; ar turi moralinę teisę turėti turtų, senąsias luomines privilegijas. Sinode dalyvavo daugelio socialinių sluoksnių tikintieji (miestiečiai, valstiečiai, neturtingi ir turtingi bajorai, didikai) ir pamokslininkai. Diskusijoje paaiškėjo, kad nuomonės, kaip spręsti socialinę nelygybę, labai skiriasi. Ryškėjo takoskyra tarp radikaliųjų ir nuosaikiųjų. Beje, kairiesiems atstovavo didiko, tuo metu ėjusio pakanclerio pareigas, Eustachijaus Valavičiaus dvaro pamokslininkas Jokūbas iš Kalinuvkos. Jo šalininkai buvo Kėdainių pamokslininkas Jonas Baptistas Svencickis ir Vilniaus bendruomenės narys. Diskusijos klausėsi keli Vilniaus miestiečiai. Jokūbo iš Kalinuvkos nuomone, kaip dera medinio kardo riteriams, krikščionys negalį dalyvauti karuose, negalį būti valstybės valdininkais, skiriančiais mirties bausmę, nė vienas tikrai tikintis negalįs turėti pavaldinių. Kaltino žemvaldžius, kad šie verčia savo pavaldinius dirbti nepakeliamus darbus, mokėti per didelius mokesčius. Kairieji skelbė, jog būtina keisti socialinę tikrovę. Tikras krikščionis dėl tikėjimo turįs daug ko atsisakyti, pasiryžti mirti dėl įsitikinimų, stabdyti karus, įvesti socialinę teisybę šiame gyvenime. Beje, ir po

šios diskusijos Jokūbas iš Kalinuvkos liko dirbti turtingojo Eustachijaus Valavičiaus dvare. Yvijos sinode 1568 metais diskusija tik prasidėjo, ėmė ryškėti skirtingų pažiūrų grupės. Diskusija vyko iki 1582 metų, t. y. 14 metų. Vykstant diskusijai, dvasininkai, kurie siekė pagerinti valstiečių ir kitų pavaldinių padėtį, buvo kuriam laikui išvykę iš LDK. Vieni iškeliavo pasidairyti, kaip tvarkosi panašios bendruomenės: dėmesį traukė Moravijos broliai, kurie buvo įvedę bendrą turtą. Antru traukos centru tapo privatus Rakovo miestelis tarp Krokuvos ir Liublino. Jo savininkas Jokūbas Sieninskis paskelbė, kad miestelio gyventojai naudosis plačia tolerancija ir bus kelioms dešimtims metų atleisti nuo mokesčių. Miestelyje susidarė arijonų bendruomenė, į kurią patraukė kai kurie LDK kairieji. Bendruomenė buvo labai įvairialypė: vienas šalia kito dirbo ir diskutavo plebėjai ir kilmingieji, amatininkai ir teologai. Visi turėjo išsilaikyti iš savo darbo. Bajorams teko mokytis amatų. Atvykėliai iš LDK socialinėmis pažiūromis buvo kairieji, teologinėmis unitoriai (Dievu pripažino tik Dievą Tėvą). Jonas Baptistas manė, kad tikėjimui nereikalingos apeigos, svarbiausia gilus asmens tikėjimas ir gebėjimas elgtis pagal krikščionišką moralę. Jis net atsisakė pamokslininko pareigų. Čechovicas tam prieštaravo ir teigė, kad bažnyčios tarnai pamokslininkai turi skelbti ir aiškinti Dievo žodį, kad reikia išlaikyti Bažnyčios instituciją. Diskusija truko trejus metus.

Paskui pradėjo skirstytis. Čechovicas išvyko į Liubliną ir į LDK nebegrįžo, nors buvo kviečiamas diskutuoti į LDK arijonų sinodus. Kai kuriuos LDK arijonus į savo dvarus pakvietė Jonas Kiška, galbūt kai kurie apsigyveno Kėdainiuose. Kiti patraukė į Voluinę.

XVI amžiaus aštuntajame dešimtmetyje arijonų bendruomenėje įvyko nemažai pokyčių: socialiniais klausimais susilpnėjo kairieji ir teologiniuose ginčuose sustiprėjo unitoriai. Kairieji susibūrė Lenkijos bendruomenėse. Per 1573 metų maro epidemiją mirė Petras Gonenzietis. 1578 metais Losko sinode iš naujo kilo diskusija, ar krikščionis gali dalyvauti karuose, turėti pavaldinių. Kažkas pakvietė iš Lenkijos Martyną Čechovicą, atstovavusį tiems, kurie teigė, kad tikras krikščionis neturi dalyvauti karuose ir turėti pavaldinių. Diskusijos klausėsi Losko savininkas Jonas Kiška, tuo metu vienas turtingiausių LDK didikų. Simonas Budnas, Vasilijus Tepinskis teigė, kad krikščionis gali dalyvauti karuose ir turėti pavaldinių, nes tam neprieštarauja Šventasis Raštas. Diskusija baigėsi nuosaikiųjų pergale, kaip teigė juos atstovavęs Budnas. Jonas Kiška siekė, kad ši diskusija galutinai baigtųsi, ir pats 1582 metais sukvietė sinodą į savo miestelį Liubčią. Sinode diskutuota, ar valdžia iš Dievo, ar ji yra blogis, ar galima krikščioniui da-

lyvauti jos veikloje, kariauti, turėti valdinių, gyventi iš jų darbo; kilo klausimai, iš ko turi gyventi pamokslininkai, nes kai kurie jų buvo dvarų savininkų išlaikomi; ar tikras krikščionis turi gyventi tik iš savo darbo, ar turi atsisakyti turtų ir valdžios, ar gali dalyvauti karuose, ar gali pakelti ranką prieš kito žmogaus gyvybę, ar galima priešintis blogiui jėga jo nedidinant. 1582 metais kairieji, atstovaujami Čechovico, jau buvo priėję prie kompromisų. Pripažino, kad visa valdžia iš Dievo, esančios kelios valdžios sferos: vienai priklauso pasaulietiniai žmonių santykiai, o dvasiniai – krikščionių bendruomenei – arijonams, kurie turi paklusti savo moraliniams principams ir būti paklusnūs valdžiai tiek, kiek leidžia moralė. Kairieji pripažino, kad visuomenės luominę sandarą patvirtinąs Senasis Testamentas, o jos keliamą blogį galį keisti moralės laikymasis. Socialiniais klausimais visada buvęs nuosaikus Budnas teigė, kad esama visuomenės hierarchija yra duota Dievo, kad valdžios (teismų, socialinės hierarchijos, žiauraus karvedžio ir kt.) keliamas problemas turi išspręsti asmens moralės tobulėjimas. Teismai, mirties bausmė piktadariams esą būtini. Krikščionis turi teisę būti karys, kai karu siekama apginti valstybę, t. y. kai kariaujamas teisingas karas. Simono Budno nuomone, iš tiesų reikia keisti tikrovę, ir jos kaitos svertas turi būti tas pats – krikščioniškoji moralė. Jis manė, kad bajorai ir didikai turi teisę turėti pavaldinių, turto, bet privalo stengtis sušvelninti baudžiavą, mokesčių naštą, visokeriopai lengvinti pavaldinių būklę. Budno požiūriu, socialinės tikrovės radikaliai keisti nereikia, bet pravartu ją koreguoti.

Sinode laimėjo nuosakieji, tačiau visi siekė pakeisti žmonių santykius nors savo bendruomenėje, kėlė labai aukštus moralinius reikalavimus ir atsakomybę savo nariams. Jonas Kiška ir toliau rėmė arijonus savo dvaruose, spausdino jų knygas savo dvaro spaustuvėje Loske. Tačiau virš Budno pakibo grėsmė. Nors jo socialinė doktrina sulaukė palankumo, ir jis pripažino, jog Kristus garbintinas kaip Dievas, nes Dievo galia pradėtas, buvo laikomas negarbinančiųjų, vadinamųjų nonadorantų, pažiūrų pagrindėju. 1584 metų Vengruvo sinodas atskyrė Budną nuo Bažnyčios. 1593 metais Budnas mirė, tačiau jo sekėjų LDK tebebuvo. Jie tęsė arijonų LDK istoriją jau kitu laikotarpiu.

LDK arijonų bandymai patikrinti, ar priimtosios krikščionių teologijos dogmos tikrai gali būti patvirtintos Šventojo Rašto teksto, paskatino imtis nagrinėti Bibliją ir ankstyvosios krikščionybės laikais parašytus kūrinius. Taip LDK arijonai įsitraukė į Europoje jau seniai vykstančius Šventojo Rašto vertimus ir tyrimus. Vienas tokių buvo Laurynas Kriskovijus (Kžyškovskis), Nesvyžiaus pamokslininkas. Arijonų požiūriui į Švč. Trejybę

pasitikrinti, padedamas Budno, jis išvertė į lenkų kalbą ir išleido Justino (apie 100–apie 165 m.) *Dialogą su žydu Trifonu* (1564) su prierašais, Justino biografija. Šis Justino kūrinys atitiko arijonų autentiškų krikščionybės tekstų ieškojimų kriterijus, kūrinys buvo parašytas artimu Kristaus gyvenimo laikotarpiu. Nors arijonai buvo linkę nesiremti tėvų raštais, bet pats Kriskovijus paaiškino, kad verta skirti „senuosius" ir „jaunuosius tėvus". Justiną jis priskyrė „seniesiems", rašiusiems dar prieš Nikėjos Visuotinį Bažnyčios susirinkimą. Be to, Justinas bandė suderinti ankstyvosios krikščionybės doktriną su Antikos filosofija. Kriskovijaus išleistas *Dialogas* įdomus dar vienu požiūriu: jis vertė Nesvyžiuje iš lotynų kalbos, ne iš graikų originalo, bet iš Erazmo Roterdamiečio bičiulio Zigmanto Gelenijaus iš Prahos vertimo. Pamažu brendo iniciatyva imtis nagrinėti Biblijos tekstą. Kaip žinome, visi evangelikai Katalikų bažnyčios aprobuotą Šventojo Rašto vertimą į lotynų kalbą *Vulgatą* laikė nepatikimu. Žinodami Lorenco Valos, Erazmo Roterdamiečio darbus ir jų Biblijos teksto publikacijas, ėmėsi patys versti Bibliją ir tirti ją kaip Dievo žodžio šaltinį; bandė nustatyti, koks esąs senasis, autentiškas Šventojo Rašto tekstas ir tik jį laikė tikru Dievo žodžiu. Biblijai versti reikėjo tirti sąvokų turinį, ieškoti jų atitikmenų. Kaip žinome, kiekvienas vertimas yra ir interpretacija. Budnas, pavyzdžiui, žodį *pontifex* siūlė versti ne *dvasininkas* ar *kunigas*, bet *aukotojas*, vietoj žodžio *bažnyčia* vartoti *bendruomenė*. Komentarai buvo dar vienas būdas tekstą interpretuoti. Mikalojaus Radvilos Juodojo Biblija buvo tik pradžia, LDK tai buvo Biblijos vertimų, interpretacijų ir skelbimo startas. Jau minėjome, kad Radvilų Biblijos Naujasis Testamentas pakartotinai spausdintas 1568, 1580, 1593 metais. Naują vertimą parengė Budnas. Jis mokėjo hebrajų, graikų, lotynų, vokiečių, prancūzų ir ne vieną slavų kalbą. Vertė iš lotynų, hebrajų, graikų kalbų. Versdamas lygino su vertimais į bažnytinę slavų, čekų, moravų, lotynų kalbas. Rėmėsi Lorenco Valos, Erazmo Roterdamiečio, Martino Liuterio, Sebastijono Kastelijono, Teodoro Bezos ir kitų darbais. Palyginęs daugelį vertimų ir radęs nemažai skirtumų, priėjo prie išvados, kad žmonės yra gerokai pakeitę pirminę teksto prasmę, kai kur sąmoningai ją iškraipę, o kai kur klaidų pridarę teksto kopijuotojai. Manoma, kad 1570 metais buvo išspausdintas Budno Naujojo Testamento vertimas. 1572 metais Kaviečynskis išspausdino Budno vertimą, bet daug redaguotą, dėl to kilo konfliktas: Budnas apkaltino leidėją ir „bičiulį", kad redaguojant iškreipta teksto prasmė. Pakartotinai, be redakcinių iškraipymų, Budnas vertimą išleido 1574 metais Loske, Jono Kiškos spaustuvėje. Manoma, kad arijoniškos pakraipos Naujojo Testamento vertimą tarp 1570–1580 metų

Ciapine išleido Vasilijus Ciapinskis. Tad XVI amžiaus antrojoje pusėje galime pastebėti biblinio judėjimo pradžią. Simonas Budnas Lenkijos ir Lietuvos valstybėje laikomas žymiausiu Biblijos teksto, kaip istorinio šaltinio, kritiku ir tokios kritikos pradininku.

Visų pakraipų LDK arijonai siekė pakeisti XVI amžiaus visuomenės būklę, ypač pagerinti žemutinių sluoksnių padėtį. Arijonų pažiūros skyrėsi tik tiek, kiek vieni ar kiti numatė keisti visuomenės sandarą, tačiau visi manė, kad tai galima padaryti tikėjimo galia, tobulinant kiekvieno tikinčiojo moralę ir atsakomybę už savo veiksmus bei poelgius. Ar buvo LDK bandžiusiųjų laikytis tų tikėjimo priesakų, kurie įpareigojo elgtis kitaip nei buvo įprasta nusistovėjusioje XVI amžiaus socialinėje realybėje?

Buvo sunku patikėti, kad žemvaldžiai atsisakytų privilegijų, įprastų pajamų šaltinių, pajamų iš baudžiauninkų ir kitų pavaldinių darbo. Žinome, kad LDK arijonai nesiūlė steigti komunų, nereikalavo atsisakyti turtų ir atiduoti juos bendram naudojimui, bet keisti socialinę realybę siekė. Tai neliko tik svajotojų, utopistų svaičiojimu: yra keli žinomi atvejai, kai turtingi žemvaldžiai įsiklausė į arijonų svarstymus. Antai didikas Eustachijus Valavičius buvo atidus savo pamokslininko klausytojas, formaliai jis netapo arijonų bendruomenės nariu, bet 1587 metais testamentu (mirė 1593 m.) paleido į laisvę visų savo tėvoninių dvarų šeimyniškius ir neišeivinius žmones, t. y. baudžiauninkus, leido jiems pasirinkti tarnauti kam nori, išeiti nuo žemės. Tuo metu Lietuvos teisė paleistiesiems iš baudžiavos leido gyventi vienoje vietoje 10 metų, nes išgyvenusiesiems dešimtmetį vienoje vietoje įsigaliodavo senaties teisė ir jie vėl tapdavo baudžiauninkais, susietais su valda. Jonas Kiška savo pavaldinių į laisvę nepaleido, bet 1592 metų testamente nurodė, kad paveldėtojai privalo žmoniškai elgtis su pavaldiniais, o tiems, kurie yra priėmę suaugusiųjų Krikštą (t. y. arijonams), nedidinti prievolių.

Arijonai yra davę Lietuvos istorijai iškilių asmenybių, kurios paliko ryškius pėdsakus kultūroje. Jau esame aptarę Petro Gonenziečio, Simono Budno, Martyno Čechovico veiklą ir darbus. Bet be Jono Kiškos (mirė 1592 m.) paramos daug kas nebūtų buvę išsaugota istorijai. Turtingas didikas, Stanislovo Kiškos ir Onos Radvilaitės sūnus, senatorius, Brastos vaivada, buvo plačios erudicijos ir puikiai išsilavinusi asmenybė: studijavo Bazelio, Ciuricho universitetuose, keliavo po Italijos, Prancūzijos ir Ispanijos miestus, dvarus, buvo apsiskaitęs. Jam savo knygą dedikavo Bazelio profesorius Celius Sekundus Kurionas (1503–1569), Europoje žinomas humanistas. Studijuodamas Bazelyje Jonas Kiška gyveno jo namuose, o at-

sidėkodamas pakvietė profesoriaus sūnų Leoną į savo dvarą LDK. Platus išsilavinimas, savarankiška mąstysena, suvokimas, ko reikia visuomenei, atvedė jį į arijonizmą, paskatino imtis spaustuvių mecenatystės. Manoma, kad apie 1570 metus buvo įsteigęs spaustuvę Vengruve, vėliau – 1573–1589? metais spaustuvę savo dvare Loske. Šioje spaustuvėje buvo išleista ne tik dauguma LDK arijonų kūrinių, bet ir svarbių Lenkijos ir Lietuvos valstybei, pavyzdžiui, vienintelis iki XX amžiaus garsios Andžejaus Fryčiaus Modževskio knygos vertimas į lenkų kalbą *Apie valstybės patobulinimą* leidimas (1577). Ją vertė Kiprijonas Bazilikas – Radvilos Juodojo dvaro kompozitorius, gyvenęs LDK 1558–1570 metais, po Radvilos mirties Brastos spaustuvės valdytojas.

Liuteronų bažnyčios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

Koks buvo liuteronybės kelias LDK po to, kai pirmieji pasukusieji į Reformaciją ir tapę liuteronais pradėjo veikti Prūsijos Kunigaikštystėje? Kelias jau buvo pramintas, ar ėjo juo kas nors LDK?

Sparčiai plintant Reformacijos judėjimui LDK šeštąjį–septintąjį dešimtmečius dalis prisidedančiųjų prie jo ėjo jau žinomu keliu. Tai skatino daugelis aplinkybių. Liuteronybė buvo visai susiformavusi, ją kaip valstybinę religiją jau buvo priėmusios ne viena Europos valstybė. Liuteronybę buvo lengviausia pažinti LDK tiems, kurie buvo aktyvūs politiškai, turėjo galimybių megzti įvairius ryšius Vidurio Europoje. Pagaliau, kai kurie žinojo ir prisiminė XVI amžiaus ketvirtojo–penktojo dešimtmečių asmenybių siekius ir jų pasirinkimą – liuteronybę. Pažinti liuteronų tikėjimą buvo ne viena proga, nes šiaurinė Lietuva ribojosi su liuteroniška Livonijos konfederacija, kurios dauguma gyventojų jau buvo tapę liuteronais. Prekybiniai ryšiai, naudojimasis amatininkų darbu, kelionės į Rygos uostą parduoti dvarų produkcijos (linų, javų) kartu buvo ir galimybė pažinti liuteronų tikėjimą, apeigas. Pagaliau jau nuo 1542 metų Lietuvos šiaurėje esančiame Žeimelyje veikė liuteronų bažnyčia.

Dar lengviau ir plačiau pažinti Liuteronų bažnyčią Lietuvos žmonės galėjo pasienyje su Prūsijos Kunigaikštyste ir Žemaitijoje. Prūsijos Kunigaikštystė per praėjusį laikotarpį sėkmingai suformavo vieningą Krašto bažnyčią, ir daugeliu požiūrių ją įtvirtino. Trečiąjį–septintąjį dešimtmečius ji sutankino savo bažnyčių tinklą, ypač Mažojoje Lietuvoje, pasienyje su

Lietuva, dėjo daug pastangų, kad liuteroniškos apeigos taptų suprantamos baltų kalbomis kalbantiems gyventojams, kad tose bažnyčiose dirbtų lietuviškai kalbantys kunigai. Pastangos buvo sėkmingos. Negalime užmiršti ir Karaliaučiaus universiteto reikšmės pažinčiai su liuteronybe. Studijuoti jame patraukė būreliai bajorų, didikų, miestiečių. Dažnai iš Karaliaučiaus jie vyko į kitus Vidurio Europos universitetus – ir į protestantiškus, ir į katalikiškus. Tuo metu ir katalikai, ir evangelikai netvėrė tvirtų barjerų kito tikėjimo jaunuoliams – priimdavo atvykusiuosius ir dėjo pastangas palenkti juos į savo pusę. Per 1541–1600 metus į Karaliaučiaus universitetą įsirašė 214 asmenų. Kadangi žinome, kad ne visi atvykusieji įsirašydavo, jų galėjo būti kur kas daugiau. Tuo metu Karaliaučiaus universitetas buvo pats lankomiausias jaunuolių iš LDK ir kelis kartus pranoko įsirašiusiuosius į kitus užsienio universitetus.

Dar vienas pažinties būdas buvo kai kurių Žemaitijos bajorų ir didikų asmeniniai ryšiai su kunigaikščiu Albrechtu. Atidžiai peržiūrėjus paskelbtus kunigaikščio laiškus matyti, kad nemažai laiškų skirti Lietuvos didikams ir Žemaitijos bajorams. XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius, iki Albrechto mirties, nenutrūko Lietuvos didikų ir Žemaitijos bajorų aktyvus susirašinėjimas. Su kunigaikščiu Albrechtu susirašinėjo Radvilos (Mikalojai Radvilos Juodasis ir Rudasis, Ona Radvilaitė-Kiškienė), Kiškos (Radvilaitės vyras Petras Kiška ir sūnus Stanislovas), Stanislovas Davaina, Stanislovas Kęsgaila, Jurgis Bilevičius, Matas Orvydas. Lietuvos aukštieji pareigūnai bei paprasti bajorai pageidavo kunigaikščio globos savo vaikams, išvykstantiems siekti mokslo, prašė gydytojų pagalbos, skundėsi dėl nesusipratimų prekiaujant dvarų produkcija, muitininkų elgesiu, dėl Prūsijos teritorijoje pagrobtų prekių ir kitų nusikaltimų. Atsilygindami už kunigaikščio dėmesį ir palankumą Lietuvos bajorai siuntė dovanas: austus rankšluosčius, brangius kailinius, žirgus. Abi pusės ieškojo pabėgusių valstiečių, sprendė konfliktus. Laiškai keliavo iš Vilniaus, Valkininkų, Trakų, Anykščių, Biržų, Kauno, Raseinių, Viduklės, Varnių, Platelių, Šaukėnų, Bialos ir iš kitur.

Atrodė, kad yra daug aplinkybių, palankių liuteronybei plisti LDK. Iš tiesų, pirmosios žinios apie plintančią Reformaciją šeštąjį dešimtmetį byloja, kad iš pradžių vėl bandyta sukti į liuteronišką bažnyčią, – kaip minėta, Mikalojus Radvila Juodasis Brastoje pasikabino gobeleną su Liuterio portretu, žinome, kad Radvilos Juodojo dvare būręsi evangelikai 1556 metais yra klausę liuteroniškų pamokslų, 1562 metais Budnas, Klecko dvaro pamokslininkas, rengdamas Nesvyžiaus katekizmą rėmėsi liuteronų leidiniais. Akivaizdu, kad Reformacijos idėjų LDK plitimo pradžioje, doktrinos

požiūriu neapibrėžtu laikotarpiu, evangelikai žvalgėsi į liuteronų tikėjimą. Tačiau liuteronybės paplitimo mastas LDK nebuvo toks, kokio iš pažiūros buvo galima tikėtis. Dėl kokių priežasčių Reformacijos judėjimo šalininkai nepasirinko Liuteronų bažnyčios kaip pagrindinės?

Gal kai kas pradės aiškėti panagrinėjus liuteronų bažnyčių pobūdį LDK. Apžvelgus visumą, kur XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius būrėsi liuteronų bendruomenės ir pradėjo veikti bažnyčios, galime pastebėti kai kuriuos jų išsidėstymo bruožus. Pirmiausia susibūrė stiprios bendruomenės ir buvo įsteigtos bažnyčios Vilniuje ir Kaune. Daugumą parapijiečių sudarė nuo seno tuose miestuose gyvenusios vokiečių bendruomenės. Kaune ją būrė buvusi prekybinės Hanzos sąjungos veikla. Nutrūkus Hanzos veiklai, vokiečių bendruomenė Kaune savąją tapatybę grindė liuteronybe. Vilniuje vokiečius vienijo ir bendri interesai (prekybos, amatų ir kita veikla). Jie tapo liuteronais, tikyba taip pat buvo jų vokiško identiteto bruožas. Vilniaus ir Kauno liuteronų parapijų daugumą sudarė miestiečiai, prisiekę miesto teisei, ir miestelėnai.

Yra žinių, kad jau XVI amžiaus šeštąjį dešimtmetį Vilniuje buvo liuteronų bendruomenė ir veikė bažnyčia, nuo 1557 metų ir kapinės. 1556 metų pradžioje kunigaikščio Albrechto agentas Bernardas Pohibelis laiške jam rašė, kad Vilniuje liuteronai turi šen bei ten ieškoti vietos pamaldoms. Žinome, kad kurį laiką jie galėjo glaustis Radvilos Juodojo dvare Vilniuje. Ar buvo tiesioginis dvare besiburiančiųjų ir besiformuojančios Vilniaus miestiečių bendruomenės ryšys, nežinome. Pirmasis Vilniaus liuteronas, palaidotas atskirose kapinėse, buvo turtingas miestietis Andrius Maršteinas, kilęs iš turtingų Krokuvos miestiečių, atsikėlusių iš Vokietijos, giminės. Vėliau šios giminės asmenys Abiejų Tautų Respublikoje vartojo sulenkintą pavardės formą – Morštinai. XVI amžiaus šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje galėjo būti pastatyta ir bažnyčia, bet jos pastatymo data nėra aiški: Vilniaus liuteronų bendruomenė, laikydamasi tradicijos, manė, kad tai buvo 1555 metai. Kunigaikštis Albrechtas 1565 metais susirūpinęs rašė Žygimantui Augustui, kad norįs išklausyti „vokiečius, gyvenančius Vilniuje“, ir dėsiąs pastangas, kad jie „kaip ir prieš kelerius metus šventyklą galėtų turėti“, vadinasi, Vilniaus liuteronai iki 1562–1563 metų turėjo bažnyčią. Jų bendruomenė Vilniuje buvo tvari, veikė be pertraukos daugelį amžių. Apie 1580 metus ji įsigijo sklypą Vokiečių gatvėje, čia bažnyčios pastatas (remontuotas, perstatytas ar statytas iš naujo) iki šiol tebestovi toje pačioje vietoje.

Kaune panaši liuteronų bendruomenė susidarė apie 1550 metus. 1560 metais jai priklausė apie 100 šeimų. Tokio pat dydžio ji buvo ir po

šimto metų. Kauno bendruomenė buvo labai daug kuo panaši į Vilniaus bendruomenę. Jau nuo 1564 metų parapija išlaikė elementariojo lygio mokyklą. Sklype prie Turgaus aikštės pastatytoje bažnyčioje 1577 metais jau vyko pamaldos. Liuteronai miestiečiai siekė būti renkami burmistrais, ir tai jiems pavyko. Vilniaus ir Kauno bendruomenės palaikė gana glaudžius ryšius su Karaliaučiaus konsistorija, parapijos prašydavo kunigo. Kunigai prašė darbo vietos Karaliaučiaus konsistorijai pavaldžiose, t. y. Prūsijos Kunigaikštystės, bažnyčiose, bet tai pavykdavo retai. Antra vertus, kunigo darbas Vilniaus ir Kauno liuteronų bendruomenėse buvo viena iš galimybių rasti darbą regiono universitetuose įgijusiesiems liuteronų teologijos išsilavinimą. Šios pareigos nebuvo „tramplinas" į prestižines Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų kunigų vietas, tačiau taip liuteronų teologai pateko į Karaliaučiaus konsistorijos įtakos teritoriją. Antai Kauno liuteronų kunigas Paulius Oderbornas (apie 1555–1604 m.) po studijų Rostoko universitete apie metus dirbo Vilniuje, metus – Stepono Batoro karo kapelionu, septynerius – Kaune, vis prašėsi perkeliamas į Karaliaučių, tačiau nepateko, bet šešeriems metams gavo darbą Rygoje, ten dirbo 1587–1593 metais, gyvenimo pabaigoje dirbo Kuršo Kunigaikštystėje, kuri buvo pavaldi Lenkijosir Lietuvos valstybei. Tad Kauno ir Vilniaus liuteronų bendruomenės, nors tiesiogiai nepavaldžios Karaliaučiaus konsistorijai, buvo nemažos jos įtakos zonos dalis. Vilniaus ir Kauno bažnyčios sukūrė renkamas pasauliečių Bažnyčios tarybas, kurios administravo daugelį ūkinių reikalų.

Kitokios buvo prie didikų ir bajorų dvarus susibūrusios parapijos. Nors liuteronais tapo gerokai mažiau LDK didikų ir bajorų, tačiau žinome, kad tokių buvo. Ištikimais liuteronybės šalininkais tapo Agripų giminė. Gedeitonių ir Maišiagalos dvarų savininkas Venclovas Agripa 1564 metais skyrė savo dvaro valdos 10 valakų sklypą liuteronų bažnyčiai. Ją pastatė ir po pusės šimto metų joje dar buvo laidojami šios giminės liuteronai. Žinome, kad Stanislovas Naruševičius rekomendavo „Dievo tarną, profesorių, dabar keleivį ir tremtinį" Gdansko magistratui, Jeronimas Chodkevičius kvietėsi iš Prūsijos Kunigaikštystės kunigą į savo Šaukėnų dvarą Žemaitijoje. Liuteronai buvo Tyzenhauzai, tapo Tolvaišų (Talvošų) giminė. Prie dvarų koplyčių ar net veikiančių bažnyčių būrėsi įvairaus dydžio liuteronų bendruomenės. Kai kuriose jų, matyt, Dievą garbino gimtąja lietuvių kalba, pavyzdžiui, Jeronimas Chodkevičius rašė, kad Šaukėnų liuteronų bažnyčiai reikia lietuviškai mokančio kunigo. Iš bajoro Radziminskio dvaro Laukžemėje į Karaliaučiaus universitetą vyko studijuoti buvęs dvaro

Kauno senamiestis, dešinėje liuteronų bažnyčia. Napoleono Ordos piešinys, 1875, Krokuvos nacionalinis muziejus (toliau KNM), *Album Żmudź*, inv. nr. MNK III-r.a-4052

pamokslininkas ir, baigęs studijas, liko dirbti liuteronų kunigu Prūsijos Kunigaikštystėje Priekulėje.

Trečia liuteroniškų LDK bendruomenių grupė buvo Lietuvos pasienyje su liuteroniškomis kaimynėmis. Tokios buvo Jurbarko ir Tauragės bažnyčios. Jurbarko valda, kurioje veikė karalienės Bonos Sforcos funduota katalikiška bažnyčia, kuriam laikui buvo užstatyta kunigaikščiui Albrechtui. Nors Žemaitijos vyskupas ėmėsi bažnyčių apsaugos, pasiliko sau globėjo ir katalikų kunigo skyrimo teisę, Jurbarko bažnyčios kunigas vedė ir perėjo į liuteronybę. Matyt, parapijiečiai palaikė tikybos keitimą ir katalikiškų apeigų grąžinti nepavyko. Jurbarko bažnyčia buvo liuteroniška ir XVI amžiaus pabaigoje. Žemaitijos kaštelionas Merkelis Šemeta 1567 metais fundavo liuteronų bažnyčią jo valdoje buvusioje Tauragėje. Čia ilgam įsikūrė liuteronų parapija. Liuteronų buvo daugelyje Žemaitijos vietovių. Katalikų vizitatorius Tarkvinijus Pekulas 1579 metais konstatavo, kad daugelyje katalikiškų bažnyčių teritorijų esama evangelikų: Skirsnemunėje, Krakėse, Betygaloje, Viduklėje, Kražiuose, Kaltinėnuose, Varniuose. Nors nėra užrašyta, kokio tikėjimo šie evangelikai buvo, tačiau Ariogaloje paminėta, kad esama daug liuteronų. Tad, matyt, liuteronų būta ne viename miestelyje ar dvare. Kaip ir pačioje Reformacijos pradžioje atsirasdavo norinčiųjų tapti liuteronų kunigais Prūsijos Kunigaikštystėje, pavyzdžiui, Priekulėje iš LDK atvykęs kunigas nuo 1590 metų daugiau kaip 20 metų lietuviškai atliko apeigas liuteronų bažnyčioje.

Apžvelgus LDK liuteronų bendruomenes ir bažnyčias matyti, kad jos viena nuo kitos labai skyrėsi. Vilniaus ir Kauno bendruomenių daugumą sudarė miestiečiai – pirkliai, meistrai, juristai, gydytojai. Dauguma jų buvo išsilavinę, turtingi žmonės. Bendruomenės ir Vilniuje, ir Kaune apsisprendė apeigų kalba pasirinkti vokiečių kalbą. Parapijos veiklos dokumentus irgi rašė vokiečių kalba. Miestų liuteronų bendruomenės neieškojo ryšių su dvarų liuteronų bendruomenėmis, nėra informacijos, kad būtų ieškojusios būdų į savo pusę patraukti miestų pakraščių lietuviškai kalbančius gyventojus ar plebėjus; miestų bendruomenės laikėsi uždarai. Dvaruose veikiančios bažnyčios telkė nedideles bendruomenes, jos buvo išsimėčiusios plačioje teritorijoje, jų ryšiai taip pat buvo menki. Pasienio bažnyčių bendruomenės buvo gausesnės, turėjo kunigus, kurie žinojo Prūsijos Kunigaikštystės bažnyčios ir valdovo poziciją teikti patarnavimus tikintiesiems jų gimtąja kalba. Tos bažnyčios orientavosi į daugumą lietuviškai kalbančių parapijiečių. Tad liuteronų bažnyčias LDK vienijo tikėjimas, apeigos bažnyčiose, bet skyrė kultūrinės ir socialinės nuostatos. Daugumoje šalių,

kuriose liuteronybė tapo pripažinta valstybės religija, galutinį sprendimą priimdavo valdovas. Lietuvoje valdovas tokio sprendimo nepalaikė. Tad pramintu keliu einant Krašto bažnyčios sukurti nebuvo galima. Kito kelio kurti vieningą Bažnyčią LDK reikėjo ieškoti. Karališkojoje Prūsijoje, kur Lenkijos valstybė negalėjo paremti liuteronų bažnyčių, jas steigė turtingos miestiečių bendruomenės ir magistratai. LDK reikėjo institucijos, kuri imtųsi iniciatyvos burti veikiančias bažnyčias ir bendruomenes į vieną Bažnyčią. Tada, kai formavosi Evangelikų reformatų bažnyčia ir nuo jos atsiskyrusi Lietuvos brolių bažnyčia, neatsirado liuteronų bendruomenės, kuri imtųsi telkti visas parapijas į vieną Krašto bažnyčią ir ji nebuvo sukurta. To negalėjo padaryti ir Prūsijos Kunigaikštystės valdžia.

LDK liuteronų bažnyčios lietuviškų leidinių neparengė ir neišleido. Kiekviena iš liuteroniškų bažnyčių grupių pirmiausia skelbė parapijiečiams Dievo žodį pagal liuteronų tikėjimą. Liuteronų bažnyčių LDK reikšmė buvo skirtinga. Kai kurios parapijos padėjo ugdyti liuteronų kunigus Mažosios Lietuvos lietuviškoms bažnyčioms, o didžiųjų miestų – Vilniaus ir Kauno – liuteronų bažnyčiose radosi asmenybių, kurių indėlis į Lietuvos kultūrą buvo visai kitoks. Jie tapo gana plataus regiono kultūrų sąveikos „laidininkais“. Dauguma miestų dvasininkų buvo kilę iš etniškai mišrių Vokietijos–Lenkijos paribių, jų mentalitetą formavo Vidurio Europos, dažniausiai Vokietijos, aukštosios mokyklos, bet gyvenimo patirtis etniniu požiūriu mišriose teritorijose ugdė tam tikrą atodairą kitoms tautybėms, jie nebuvo priešiški mokytis vietinių gyventojų kalbą. Antra vertus, tie, kurie gyveno LDK, suvokė regiono politines ar geopolitines problemas ir iš LDK valstybės, ir iš regiono perspektyvos. Toks pavyzdys buvo jau minėtas Paulius Oderbornas, kurio veiklos regionas – nuo Vakarų Pomeranijos, per Karaliaučių, Vilnių, Kauną iki Rygos ir Jelgavos. Per devynerius darbo LDK metus (1578–1587) Oderbornas išgarsėjo romanu apie Maskvos carą Ivaną Rūstųjį (1585, Vitenberge), kuriame pateikė kylančios Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės caro biografiją, veiklą, kovas su LDK ir Abiejų Tautų Respublika. Jis pasiūlė Vidurio ir Rytų Europos skaitytojui tai, kas buvo itin svarbu visam plačiam regionui ir jo ateičiai. Jo kūrinį, parašytą lotynų kalba, įvairios Europos leidyklos pakartotinai išleido devynis kartus. Tai liudijo kūrinio aktualumą ir įdomumą. Tokį kūrinį įkvėpė Oderborno talentas, plati erudicija ir gebėjimas suvokti Rytų Europoje vykstančius procesus iš plataus regiono perspektyvos. Be abejo, reikšminga ta aplinkybė, kad jis čia gyveno ir pažino šio regiono aktualijas, antra vertus, suvokė, kad tai gali dominti skaitytojus.

Skirtingai tikinčiųjų taikaus sambūvio laikai – XVI amžiaus aštuntasis dešimtmetis–XVII amžiaus pradžia

Tikybos požiūriu mišri LDK visuomenė nebuvo naujiena, ji gyvavo jau daug šimtmečių. Prasidėjus Reformacijai tikybinis kraštovaizdis pasipildė naujomis krikščioniškomis bažnyčiomis – evangelikų reformatų, arijonų ir liuteronų. Anksčiau kildavo santykių problemų tarp krikščionių ir nekrikščionių tikinčiųjų, o tarp krikščionių – katalikų ir stačiatikių. Katalikų ir stačiatikių sambūvio istorija buvo jau labai sena ir išgyvenusi įvairius etapus. Evangeliškųjų bažnyčių atsiradimas LDK buvo naujas dalykas ir kėlė naujas problemas dar ir dėl to, kad Vidurio ir Vakarų Europoje jos buvo sprendžiamos jėga, dauguma sambūvio susitarimų (Augsburgo 1555 m., Nanto ediktas Prancūzijoje 1598 m. ir kt.) buvo sudaryti kaip paliaubų ar taikos sutartys po ginkluotų susirėmimų ar jiems bręstant. LDK tuo metu dar veikė senoji sambūvio tradicija. Bet teisiškai apibrėžti skirtingai tikinčių krikščionių būvį pasidarė būtina, nes keitėsi visuomenės gyvavimo sąlygos ir pati visuomenė. Viena svarbiausių buvo 1564–1566 metais vykusi LDK teismų reforma, kai kurie teismai tapo renkami, o renkami teisėjai buvo bajorai. Valakų reforma taip pat sudarė sąlygas bajorams ekonomiškiau tvarkytis savo dvaruose. Esant tokioms istorinėms aplinkybėms 1563 metų Vilniaus Seime bajorai reikalavo suvienodinti visų krikščionių tikėjimo kilmingųjų teises būti išrinktiems į valstybės institucijas, gauti urėdus – administracijos ir valdymo institucijų pareigas. Sprendimas skelbė, kad LDK vienodas teises turi ne tik Romos katalikai, bet ir „visi kiti tiek riterių, tiek kilmingųjų luomo, tiek lietuvių ir rusėnų tautos [asmenys], kad tik būtų krikščionys“. Evangelikai siekė, jog formuluotė „kad tik būtų krikščionys“ patvirtintų ir jų teises, tačiau Antrąjį Lietuvos Statutą rengusių katalikų ir evangelikų komisijos narių diskusijose paaiškėjo, kad evangelikams privilegijoje tokios teisės nenumatytos. Antrajame Lietuvos Statute (1566) eretikų testamentai buvo laikomi negaliojančiais, tačiau tai, kas yra eretikas, Statuto tekstas kanceliarine gudų kalba apibūdino kaip negrįžtantį į krikščionių tikėjimą, o tekste lotynų kalba – negrįžtantį į katalikų tikėjimą, tad skirtumas buvo nemenkas. Visam bajorijos luomui testamentai buvo labai svarbus teisi-

nis aktas, testamento nepripažinimas galėjo sugriauti visos giminės ekonominę ir visuomeninę padėtį. Tokia dviprasmybė pagrindiniame LDK teisyne vertė iš naujo kelti klausimą dėl bajorų krikščionių lygybės. Prieš Liublino uniją sušauktame Gardino 1568 metų Seime vėl pakartotinai bajorija prašė to paties. Šio Seimo sprendimas skelbė, kad „visi riterių luomo bajorų bendrijos krikščionių tikybos žmonės" turi lygias teises. Šį kartą evangelikai bajorai įgijo tas pačias teises kaip katalikai ir stačiatikiai. Tačiau tai nebuvo evangelikų bažnyčių ar evangeliškų tikėjimų pripažinimas. Nepraėjus nei dvejiems metams buvo sudaryta komisija Trečiajam Lietuvos Statutui rengti, o po ketverių metų, 1572 metais, mirė karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas. Reformacija LDK buvo pasiekusi apogėjų, o iš jos šalininkų tik vienas luomas (bajorai ir didikai) buvo išsikovoję lygias teises su kitų krikščioniškų tikybų to paties luomo žmonėmis. Jau buvo praėję treji metai nuo Liublino unijos. Mirus karaliui ir pasibaigus Gediminaičių-Jogailaičių dinastijai, evangelikams buvo gyvybiškai svarbu, kas bus renkamas karaliumi. Kaip žinome, kandidatu buvo parinktas katalikas, Prancūzijos princas Henrikas Valua, kruvinosios Baltramiejaus nakties Paryžiuje, kai buvo iššudyta gausybė Reformacijos šalininkų, dalyvis. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje jis tiko daugeliui politinių grupuočių, tačiau jo dalyvavimas žudynėse daugumai (ir katalikams, ir evangelikams) buvo nepriimtinas. Bajorija susirinko į priešrinkiminį Seimą Varšuvoje, kuriame turėjo būti parengtos elekcijos sąlygos, laikas ir vieta. Šis priešrinkiminis Seimas suformulavo dokumentą, kuris į istoriją įėjo Varšuvos konfederacijos akto pavadinimu. Prieš Elekcinį seimą susirinkusi bajorija 1573 metų konfederacijos aktu pasižadėjo, kad „tie, kurie esame skirtingų tikybų, tarpusavyje laikysimės taikos ir dėl įvairių tikybos ir bažnyčių skirtingumų kraujo neliesime, nebausime turto konfiskavimu, garbės atėmimu, kalėjimu ir tremtimi ir jokiai vyresnybei nei pareigūnams jokiais būdais nepadėsime to daryti". Šis aktas pagal to meto teisę galiojo iki karaliaus išrinkimo. Evangelikai padėjo daug pastangų, kad renkamam karaliui Henrikui de Valua, būtų pateiktos sąlygos, vadinamos Henriko straipsniais, kuriais valdovas turėjo įsipareigoti palaikyti skirtingai tikinčiųjų taiką. Nebuvo rašoma, kad kuris nors evangelikų tikėjimas ir bažnyčios gali veikti legaliai, t. y. evangelikų bažnyčios nebuvo legalizuotos. Šį konfederacijos aktą istorikai vertina skirtingai: vieni jį vadina tolerancijos aktu, turinčiu luominį pobūdį, kiti įžvelgia, kad jis buvo tik bajorų tarpusavio įsipareigojimas išlaikyti skirtingai tikinčių bajorų taiką, bet be garantijų kitų visuomenės sluoksnių evangelikų tikintiesiems veikti

legaliai. Rengiant Trečiąjį Lietuvos Statutą komisijos narių evangelikų dėka 1573 metų Varšuvos konfederacijos aktas buvo įrašytas į teisyną, taip jis tapo Lietuvos valstybės teisės įstatymu. Tuo tarpu Lenkijoje įstatymu netapo, „saugoti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų" buvo įpareigotas karalius.

Komisija, kurioje dirbo ir katalikai, ir evangelikai, ir stačiatikiai, ilgai svarsčiusi 1588 metų Statute priėmė kai kuriuos skirtingų tikėjimų bajorų santykius reguliuojančius įstatymus. Trečiajame Lietuvos Statute užtikrintos visų krikščionių tikybos bajorų privilegijos ir teisės. Varšuvos konfederacijos aktas, tapęs įstatymu, įpareigojo skirtingai tikinčius bajorus išlaikyti tarpusavo taiką. Evangelikų bajorų testamentams pavojaus nebuvo, jie pripažinti galiojančiais. Bet kurios krikščioniškos bažnyčios užpuolimas buvo vertinamas kaip kilmingojo užpuolimas ir už jį turėjo būti taip pat baudžiama. Tačiau buvo įstatymų, kurie keitė veikiančių evangelikų bažnyčių priklausomybę. Statutu nustatyta, kad bažnyčia turi priklausyti tam tikėjimui, kuriam buvo skirta pirmoji steigimo privilegija. Šis įstatymas leido katalikų bažnyčių dvasininkams pradėti teismus: jie siekė atsiimti tas bažnyčias, kurios buvo paverstos evangeliškomis. XVI amžiaus pabaigoje tokių teismų dar nevyko, bet nuo XVII amžiaus pradžios jie prasidėjo. Tai vertė Reformacijos šalininkus ieškoti išeities. Nors Lietuvos Statutas nepripažino oficialios teisės veikti evangelikų bažnyčioms, bet pripažino, kad valstybėje esama skirtingai tikinčiųjų, juos vadino disidentais (kitatikiais) ir pakartotinai reikalavo išsaugoti tarpusavio taiką. Tad iš tiesų Lietuvos valstybės įstatymai teikė teorinį pagrindą gyventi taikiai. O kaip viskas vyko realiame gyvenime?

Taikus sambūvis buvo pagrįstas bajorų viešąja nuomone, visuomeninio elgesio nuostatomis ir įsakmiu Trečiojo Lietuvos Statuto reikalavimu išlaikyti tarpusavio taiką. Viešoji nuomonė ir realus evangelikų bei katalikų jėgų santykis buvo kintami dydžiai. Realų visuomeninių jėgų santykį galima suvokti pasižvalgius po politinio elito gretas. XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos valstybės Senate evangelikai sudarė žymią daugumą – 73 %, stačiatikiai – 13,5 %, katalikai – 13,5 %. Svarbiausia buvo tai, kad evangelikai tuo metu ėjo daugelį reikšmingų LDK valstybinių pareigų: evangelikai buvo dauguma vaivadų, dauguma kaštelionų, abu karo vadai – lauko ir didysis – etmonai, kurių rankose buvo kariuomenė. Tad evangelikams priklausė ir politinė, ir karinė galia. Iki 1603 metų visi Vilniaus vaivados buvo reformatai, su pertraukomis, o kuris nors iš dviejų etmonų evangelikas buvo iki pat XVII amžiaus vidurio. Ir amžiaus pabaigoje evangelikai vis dar sudarė Kunigaikštystės politinio elito daugumą.

LDK reformacinis judėjimas toliau audrino visuomenę ir tuo metu nebuvo ženklų, kad jis akivaizdžiai silptų. Tiesa, pradėjus karaliauti Zigmantui Vazai, kai kurie asmenys iš žymiųjų didikų giminių perėjo į katalikybę. Net ir kai kurie iš buvusių stačiatikių giminių, kaip Chodkevičiai, Sapiegos, Valavičiai, keliems dešimtmečiams priėmę evangelikų tikėjimą, ilgainiui perėjo į katalikybę. Reformacijai labai svarbus buvo Radvilų giminės skilimas į evangelikų ir katalikų šakas. Reformacijos lyderio Nesvyžiaus-Olykos kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Juodojo vaikai septintąjį dešimtmetį grįžo į katalikybę. Tai rezultatyviai išnaudojo Katalikų bažnyčios viršūnės: vienam – Jurgiui – pasiūlė iki tol lietuviams nepasiekiamą labai aukštą Krokuvos vyskupo, o vėliau kardinolo postą. Kitas – Mikalojus Kristupas Našlaitėlis, siekdamas „išpirkti" tėvo „kaltę", išgujo iš jo rūmų reformatų bažnyčią, ėmėsi deginti Radvilų Biblijos tiražą. Tačiau pusbrolio Biržų-Dubingių kunigaikščio Vilniaus vaivados, LDK kanclerio, LDK etmono Mikalojaus Radvilos Rudojo (1512–1584) vaikai, anūkai, proanūkiai – iki paskutinio giminės atstovo liko ištikimi evangelikų reformatų tikėjimui ir išlaikė Reformacijos LDK lyderių vaidmenį. Kiekvieno jų indėlis buvo savitas, tačiau kelis galime išskirti. Radvilos Rudojo sūnus Kristupas Radvila Perkūnas (1547–1603) 29 metus buvo etmonas, Rudojo anūkas Kristupas II (1585–1640) buvo etmonas 25 metus, proanūkis Jonušas (1612–1655) kariuomenei vadovavo devynerius metus ir LDK kariuomenei sunkiausiu valstybei tarpsniu – priešinosi pirmajai visos LDK teritorijos okupacijai ir mirė vadinamojo tvano metais. Paskutinis vyriškosios linijos šios giminės atstovas Boguslavas Radvila (1620–1669) po XVII amžiaus vidurio karų su Maskva ir Švedija tapo Prūsijos Kunigaikštystės kunigaikščio įgaliotuoju valdytoju ir mirė netoli Karaliaučiaus, palaidotas Karaliaučiaus katedroje, kur ilsėjosi ir Stanislovas Rapolionis. Būdami karo vadai, turėdami savo rankose LDK ginklo jėgą nė vienas jų nesinaudojo ja savo ir savo bendraminčių įsitikinimams remti ar ginti. Tuo jie formavo skirtingai tikinčių visuomenės dalių elgesio nuostatas net tada, kai pradėjo pralaimėti. Visi Biržų-Dubingių šakos Radvilos labai stipriai rėmė Reformatų bažnyčios pozicijas LDK. XVI amžiaus paskutinį ketvirtį jie baigė formuoti kompaktiškas Biržų kunigaikštystės valdas, Biržų kunigaikštystėje fundavo bažnyčias „iš žalios šaknies"*. Tose valdose reformatų bažnyčia buvo visokeriopai remiama: gavo fundacijų, lėšų mokykloms, kunigams išlaikyti, dovanų – brangius indus bažnyčios apeigoms, Radvilų Bibliją. Biržų kunigaikštystėje buvo vienas tankiausių parapinių mokyklų tinklas, jos

* Posakis „iš žalios šaknies" reiškė, kad fundacija skiriama pirmą kartą ir kad ja steigiama nauja institucija.

buvo įsteigtos beveik prie visų reformatų bažnyčių: Dubingių valdose reformatų tikėjimas iš lėto irgi leido šaknis ir valstiečių sąmonėje, nors tuo metu dar nebuvo imtasi energingų priemonių visų sluoksnių katekizacijai. Nuo XVII amžiaus pradžios Radvilos jau valdė dalį Kėdainių valdos. Perspektyvoje buvo dar vienos valdos su vyraujančia evangelikų tikyba kūrimas.

Reformacijos judėjimo tvarumą liudijo ir tai, kad tuo metu buvo steigiama ne viena reformatų bažnyčia, dokumentų kalba kalbant, „iš žalios šaknies", t. y. ne katalikų bažnyčioje pakeičiant tikėjimą, bet steigiamos naujos su savomis fundacijomis. Ir nors kai kurie į katalikybę grįžtantys didikai ir bajorai grąžino katalikų tikybą bažnyčiose, naujai steigiamos reformatų bažnyčios išlaikė padėtį nepakitusią. Reformatų bažnyčia įsitvirtino Vilniuje. Visoje LDK įsikūrė tiek evangelikų reformatų bažnyčių, kad jas jau reikėjo skirstyti į šešis distriktus: 1) Vilniaus (apėmė Vilniaus miestą, Vilniaus, Trakų, Ašmenos, Lydos pavietus), 2) Žemaičių (beveik sutapo su Žemaičių seniūnijos ribomis), 3) Užnerio (apėmė Ukmergės, Upytės, Kauno pavietus), 4) Naugarduko (apėmė Naugarduko, Rečycios, Mozyriaus ir Valkavisko pavietus; nuo 1627 metų atskirtas Valkavisko pavietas ir prijungtos Minsko, Kaidanavos, Kuchčycų bažnyčios), 5) Paliesio, dar vadintas Bresto, arba Gardino (apėmė Bresto, Gardino, Pinsko, Slanimo pavietus), 6) Minsko, kitaip Rusų, arba Baltarusių (apėmė Minsko, 1627 m. prijungtas prie Naugarduko distrikto, Oršos, Polocko, Mscislavo ir Vitebsko miestus; 1614 m. prijungtos Sielcų, Petuchovo ir Svisločiaus bažnyčios). Iš amžiaus pabaigos turime duomenų apie Vilniaus vyskupijos teritorijoje veikusias 58, o Žemaičių vyskupijos teritorijoje – 29 visų srovių (įskaitant ir arijonus) evangelikų bažnyčias. Iš viso yra žinių apie 87 evangelikų bažnyčias. Tuo pat metu katalikų bažnyčių Vilniaus vyskupijoje buvo apie 110, o Žemaičių – 27. Pastarojoje iš 29 nebeveikiančių katalikų bažnyčių 21 buvo užėmę evangelikai. Tad akivaizdu, kad abiejose vyskupijose katalikų ir evangelikų bažnyčių santykis buvo skirtingas: Vilniaus vyskupijoje buvo daugiau katalikų, o Žemaičių – daugiau evangelikų. Bet ne bažnyčių gausa, o veiklos intensyvumas, dvasininkų, globėjų ir pačių parapijiečių aktyvumas lėmė jų vaidmenį visuomenėje. Formavosi visuomenės požiūris, kad toks Reformacijos šalininkų susiskaldymas į keletą bažnyčių ir tris sroves yra judėjimo silpnumas.

Padėties trapumą jautė ir patys Reformacijos šalininkai. Siekdami keisti situaciją ėmėsi derinti veiksmus. Bandymų vienytis XVI amžiuje buvo ne vienas. Pirmieji mėginimai 1555 metais vyko Mažojoje Lenkijoje Kozmineke: Lenkijos Karalystės liuteronai, reformatai ir čekų broliai tarėsi

Mikalojus Radvila Rudasis (1512–1584). Hiršo Leibovičiaus piešinys pagal XVI amžiaus portretą. *Icones Familiae Ducalis Radivilianae*, Nesvisii, Petropoli, 1875

sudaryti bendrą tikėjimo išpažinimą. LDK į vienijimosi bandymą įsitraukė vėliau – rengiantis 1570 metų Sandomiero suvažiavimui. Vilniuje susitikę liuteronai ir reformatai sutarė, kad veiks kartu, kai teks atsilaikyti prieš priešiškus valstybės veiksmus, sutarė naudotis vieni kitų bažnyčiomis, kritiniu atveju dvasininkai galėtų teikti patarnavimus ir kito evangelikų tikėjimo parapijiečiams. Sandomiere LDK pasiuntiniai pateikė savo Vilniaus susitarimą, bet susirinkusieji bandė priimti bendrą tikėjimo išpažinimą; buvo suformuluotas tekstas, bet neilgai trukus liuteronai nuo susitarimo atsimetė. Dar kartą bandyta vienytis 1595 metais Torunėje. Į šį suvažiavimą LDK nesuformavo deramos delegacijos. LDK reformatai ėmėsi kitaip stiprinti savo pozicijas – ieškojo sąjungininkų LDK valstybės viduje ir jų rado. Tie potencialūs sąjungininkai buvo stačiatikiai.

Stačiatikių senatorių Senate daugėjo, stačiatikiai ir reformatai tebebuvo nepatenkinti savo realia padėtimi, todėl ieškojo galimybių veikti kartu. 1599 metais evangelikai ėmė tartis su tais stačiatikiais, kurie nepriėmė 1596 metų Brastos unijos. Brastos unija LDK stačiatikių bažnyčios vyresnybė sutiko pripažinti popiežiaus viršenybę, bet išlaikė stačiatikių apeigas, tačiau kai kuriems LDK stačiatikiams tai buvo nepriimtina ir Bažnyčia skilo į uniją priėmusiuosius ir nepriėmusiuosius – disunitus. Jie tapo potencialiais Reformacijos šalininkų sąjungininkais. Ir šį kartą abi pusės – kalvinistai ir disunitai – sutarė, kad vieni kitus palaikys, jei valdžia juos spaus, sudarė bendrus įtakingų asmenų sąrašus, į kuriuos galima kreiptis kilus grėsmei. Tokios bendrų veiksmų sąjungos sustiprino nekatalikų pozicijas nepažeisdamos jų tikėjimo ypatybių ir doktrinų. LDK reformatams buvo būdingas tam tikras realizmas: ruošdamiesi ir Sandomiero vienijimuisi, ir 1599 metų susitarimui su stačiatikiais jie nebuvo tvirtai nusprendę rengti bendrą tikėjimo išpažinimą (nors tokių bandymų būta), bet susitarė dėl bendrų veiksmų ir tarpusavio pagalbos.

Didžiausius Reformacijos šalininkų situacijos pokyčius žadėjo pačios Katalikų bažnyčios Europoje veiksmai – ji ėmėsi priemonių prisitaikyti prie susidariusių aplinkybių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų iššūkių. 1563 metais baigėsi Tridento Visuotinis Katalikų bažnyčios susirinkimas, kuriame buvo priimta daug nutarimų, kaip turi būti koreguota Bažnyčios veikla. Katalikų bažnyčia parengė ir išleido platų tikėjimo išpažinimą, platų katekizmą, priėmė daug sprendimų, kaip turi būti keičiamas bažnyčių administravimas bažnytinėse provincijose, vyskupijose. Daugelyje grandžių sugriežtino kontrolę, kaip laikomasi nutarimų, ir ta kontrolė buvo sutvarkyta visoje hierarchijos piramidėje: vyskupai su ataskaitomis turėjo vykti

į Romą, nustatyta, kad vizitacijos esančios privalomos, nors tokia tvarka buvo numatyta ir anksčiau, bet susirinkimas įpareigojo, kad visa tai būtų realiai periodiškai vykdoma. Sugriežtinta kontrolė, kad dvasininkai vienu metu neturėtų kelių parapijų, kad gyventų ten, kur dirba. Vyskupai įpareigoti atsiimti turėtą turtą iš jį nusavinusiųjų. LDK katalikų bažnyčios vyskupijos oficialiai įpareigotos vykdyti Tridento bažnyčios nuostatus nuo tada, kai juos priėmė Gniezno bažnytinė provincija – tik nuo 1578 metų, tačiau pačioje LDK katalikų bažnyčioje buvo dvasininkų ir katalikų pasauliečių, kurie jau anksčiau patys ėmėsi iniciatyvos. Vienas tokių buvo Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis.

XVI amžiaus aštuntąjį dešimtmetį–XVII amžiaus pradžioje galime pastebėti kelis katalikų šalininkų veiklos būdus: vienas buvo kultūros kūryba, kitas – jėga ir represijos. Kai kurie šiuolaikiniai Katalikų bažnyčios istorikai jos pačios persitvarkymą ir taikymąsi prie ankstyvųjų Naujųjų laikų iššūkių vadina Katalikų bažnyčios reforma. Bažnyčia aktyviai ėmėsi tų veiklos sričių, kuriose iniciatyvą buvo parodę Reformacijos šalininkai, stengėsi patenkinti visuomenės poreikius. Dalį kultūros kūrybos veiksmų, kurių jau buvo ėmęsi Reformacijos šalininkai, Katalikų bažnyčia perėmė ir siekė, kad Reformacija netektų iniciatyvos. Antra veiklos kryptis buvo priemonės, skirtos pakirsti Reformacijos plitimą ir jos šalininkų veiklą panaudojant jėgą, draudimus ir kitokias represyvias priemones. Represyviųjų priemonių visuma vadintina kontrreformacija. Anksčiau visa potridentinė Katalikų bažnyčios veikla buvo vertinama kaip kontrreformacija, tačiau abu veiklos būdus prasminga atskirti. Katalikų bažnyčios reforma įnešė didelį kultūrinį indėlį, ir dėl to laimėjo visa visuomenė, nors ir ką tikėtų. Kontrreformacija griovė, eikvojo žmonių jėgas gynimuisi, niokojo jau sukurtą turtą, institucijas. Nuo XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio Katalikų bažnyčia ėmėsi abiejų veiklos būdų, bet tuo metu vyravo kuriamosios nuostatos.

Tad Reformacijos šalininkai nuo XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio veikė vis labiau keičiantis kultūrinėms ir religinėms aplinkybėms, bet taikaus sambūvio sąlygomis. Tai buvo vienas sparčiausių Lietuvos kultūros raidos laikotarpių. Kodėl?

XVI amžiaus antrojoje pusėje Reformacija, jos šalininkai pradėjo kurti daug naujų kultūros dalykų Lietuvos istorijos padangėje. Savo ruožtu Katalikų bažnyčia, pradėjusi vidaus reformas, perėmė ne vieną Reformacijos iniciatyvą ir pradėtas veiklos sritis. Susidarė konkurencinė situacija. Į veiklą kurį laiką neįsiterpus tarpusavio karams, griovimams, žudynėms ir prievartai, konkuruojančiosios pusės įtempė visas jėgas kultūros kūry-

bai. Šios istorinės aplinkybės ir Reformacijos judėjimo LDK savybės buvo Lietuvos kultūros sėkmė.

Viena iš kultūros sričių, kurioje buvo daug ką veikti, buvo švietimas. Paskutinį XVI amžiaus ketvirtį evangelikai tęsė pirmųjų Reformacijos šalininkų pradėtą veiklą: dievotumo skleidimą siejo su raštingumu. Iš savo dvasininkų reikalavo išsilavinimo, siekė plėsti parapijiečių raštingumą ir, žinoma, pirmiausia plačios katekizacijos. Pirmas žingsnis buvo parapinių mokyklėlių kūrimas. Žinome, kad steigiant naujas evangelikų reformatų bažnyčias dažnai buvo numatomos lėšos parapinės mokyklos mokytojui išlaikyti. Tačiau istorikui labai sunku nustatyti, ar tos mokyklėlės veikė, ypač jei bažnyčia įsikūrė buvusioje katalikiškoje. Todėl žinios apie parapines mokyklas labai menkos ir kiek jų buvo galime nustatyti tik apytikriai. Turime žinių, kad seniausią (ne Vilniuje) steigė Eustachijus Valavičius Naujamiestyje. 1583 metų nuostatuose jis nurodė, kad prie reformatų bažnyčios turi būti išlaikomas mokytojas, o pavaldinių šeimos po šv. Mykolo turinčios leisti vaikus į parapinę mokyklą. Čia jie privalo išmokti poterių, tikėjimo išpažinimo, Dešimtį Dievo įsakymų, o grįžę namo visus to išmokyti. Kad nepamirštų ką išmokęs, mokinys kas sekmadienį turi viską pakartoti mokytojui. Jei pavaldinių vaikai neturėtų ko valgyti, jiems iš dvaro turi būti duodama maisto, o jei pavaldiniai norėtų leisti vaikus į mokyklą ir neturėtų kuo misti, tokius neturtingus vaikus ir našlaičius aprūpinti ir maistu, ir drabužiais. Už mokyklos nelankymą grėsė piniginė bauda. Tad žemvaldys buvo nusprendęs griežtai ugdyti dievotumą, bet kartu negailėjo lėšų ir dėmesio. Ar tuo metu Naujamiesčio mokykloje mokyta rašto, nežinome. Bet būta ne vienos mokyklos, kur buvo mokoma skaityti, kai kuriose ir rašyti. Kaip minėta, prie visų Biržų kunigaištystės reformatų bažnyčių buvo mokyklos, jos veikė Biržuose, Papilyje, Salamiestyje, Nemunėlio Radviliškyje. Visai netoli už kunigaikštystės ribos Martyno Švobos valdoje veikė mokykla Švobiškyje. Šiuo metu turime žinių apie apytikriai XVI amžiaus pabaigoje veikusias šešias septynias mokyklas Žemaitijoje ir 14 Vilniaus vyskupijoje.

Evangelikų iniciatyvą kurti vidurinio lygio mokyklą sėkmingai perėmė katalikai. Čia ypatingą vaidmenį atliko jėzuitų ordinas. Jame buvo daug aukšto išsilavinimo vienuolių, galėjusių tapti ir vidurinio lygio, ir aukštųjų mokyklų dėstytojais. Jų regula leido gyventi tarp pasauliečių, jei buvo reikalas, ir taip prisitaikyti prie įvairiausių gyvenimo situacijų bei į jas reaguoti. Jie laikėsi savo veiklos principo – „tikslas pateisina priemones“ ir jį realizavo.

XVI amžiaus antrąją pusę jėzuitai atidžiai sekė, kokie Lietuvos visuomenės poreikiai tebėra nepatenkinti, ir ieškojo būdų perimti iniciatyvą – sukurti tai, ko reikia visuomenei. Įžvalgiai rengė aukštųjų mokyklų dėstytojus. Tos aukštosios mokyklos, kurioms jie vadovavo ir kurias aprūpino dėstytojais, tvarkėsi pagal bendrus mokslo ir mokymo nuostatus, galutinai jie buvo priimti 1599 metais Romoje, juose buvo atsižvelgta ir į kraštų specialiuosius poreikius. Antai LDK leista daug daugiau diskutuoti. Jėzuitų universitetuose mokslas buvo nemokamas, tai darė jį labai patrauklų. Kaip žinome, į Lenkijos ir Lietuvos valstybę juos pakvietė Stanislovas Hozijus, užaugęs Vilniuje, buvęs Kulmo, Pamedės, Varmijos vyskupu, iškiliausia valstybės ir Katalikų bažnyčios reformos ir kontrreformacijos asmenybė. Jėzuitai pirmiausia apsistojo Varmijos vyskupijoje Braunsberge, ten 1565 metais atidarė kolegiją. Kai Radvila Juodasis savo testamente, kaip minėta, lėšas, gautas už Radvilų Biblijos likusios tiražo dalies pardavimą, paskyrė aukštajai mokyklai steigti, sukruto ryžtingiau veikti ir katalikai. Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius finansiškai aprūpino jėzuitų numatytą kolegijos ir universiteto steigimą Vilniuje. Jai paskyrė dalį vyskupijos valdų (dirbamos žemės, ežerą, kelis palivarkus) ir nemažą sumą pinigų. 1568 metais grupelė jėzuitų Vilniuje jau pradėjo mokyti privačiai, o 1570 metais atidarė kolegiją, 1579 metais – Vilniaus universitetą. Evangelikai net tris kartus bandė įsteigti Vilniuje savo universitetą, deja, nepavyko suburti aukštajam mokslui deramo išsilavinimo dėstytojų, tačiau jų ketinimai paskatino katalikų valdomo universiteto atsiradimą.

Savo ruožtu evangelikai reformatai, tiksliau, Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė, 1592 metais užrašydama savo visą Šiluvos ir Pašakarnio dvarą evangelikų reformatų bažnyčiai, kartu steigė vadinamąją partikuliarinę mokyklą. Žemvaldė skyrė lėšų trims mokytojams išlaikyti, paramą alumnams, neturtingiems pavaldinių ir pamokslininkų vaikams. Mokytojai privalėjo dovanai mokyti visus vaikus „kiek tik jų Viešpats parūpins“. Ši mokykla, jos nuomone, turėjo parengti būsimuosius mokytojus ir kunigus ar kaip kitaip galinčius pasitarnauti evangelikų bendruomenei. Turėjo būti priimami ir kito tikėjimo vaikai, kad „tik nešmeižtų Viešpaties Dievo“. Tad ši mokykla buvo jau aukštesnio lygio nei parapinė. Į amžiaus pabaigą stiprėjo Vilniaus reformatų mokykla, palengva išaugo iki gimnazijos. Aktyvus mokyklų steigimas paskatino ir Vilniaus stačiatikius, kuriems nebuvo būdingos parapinės mokyklos, steigti Vilniuje stačiatikių brolijos mokyklą. 1588 metais Konstantinopolio patriarchas patvirtino brolijos statutą ir davė leidimą turėti mokyklą ir spaustuvę. Ši mokykla siekė tapti vidurinio lygio mokykla.

Antra sritis, kurioje Lietuvos kultūra daug laimėjo iš konkurencinės situacijos, buvo spauda, plačiau pažiūrėjus ir sparti viso rašto komplekso raida. Per ankstesnį laikotarpį – iki XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio po evangeliko Radvilos Juodojo įkurtos spaustuvės Brastoje – visos spaustuvės veikė evangelikų dvaruose ir, išskyrus vieną, priklausė evangelikams. Nuo XVI amžiaus aštuntojo dešimtmečio padėtis ėmė keistis: nors dalis evangelikų spaustuvių, ypač arijoniškosios liko veikti dvaruose, tačiau pradėjo telktis Vilniuje. Vilnius po Krokuvos pagal produkcijos kiekį tapo antru spaudos centru Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Persilaužimas įvyko 1576 metais – Radvilos Juodojo sūnus Mikalojus Kristupas Našlaitėlis tėvo spaustuvę iš Brastos perkėlė į Vilnių ir kiek vėliau atidavė Vilniaus universitetui. Taip ir katalikai ėmėsi organizuoti spaudą. Ši universiteto spaustuvė ilgainiui tapo tvariausiai veikusia spaustuve ir spausdino pagrindinius vadovėlius Vilniaus universitetui, gausybę poleminės literatūros, įvairiausių žanrų kūrinių. Paskutinį XVI amžiaus ketvirtį ir pirmąjį XVII amžiaus dešimtmetį LDK steigėsi ir sėkmingai veikė evangelikų, katalikų, stačiatikių remiamos ir komerciniu principu veikiančios spaustuvės. XVI amžiaus paskutinį dešimtmetį Vilniuje veikė apie 12 spaustuvių. Evangelikai reformatai savo leidiniuose dažniausiai nurodydavo kurį nors žinomą globėją: Mikalojų Radvilą Rudąjį, Merkelį Petkevičių, Andrių Volaną, Joną Hlebavičių. Jie buvo leidinių iniciatoriai, kartais parengėjai, rėmė lėšomis spausdinimą. Matyt, jų visų vardai pridengė vienos – Vilniaus evangelikų reformatų spaustuvės darbą. 1592–1607(9) metais Vilniuje veikė lietuvio spaustuvininko, knygrišio ir vertėjo reformato Jokūbo Morkūno spaustuvė, kiek žinome, jis buvo pirmasis lietuvis knygius. Ta gana per trumpą laiką atsiradusių spaustuvių gausa ir jų išleista daugybė įvairaus pobūdžio leidinių rodė, kad rašto pasaulyje LDK yra įvykę poslinkių. XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amžiaus pradžioje Vilniuje galėjo išgyventi komercinio ir pusiau komercinio tipo spaustuvės. Tai liudijo, kad visuomenei reikėjo spaudos, kad gausėjo raštingų žmonių sluoksnis, kad aktyvieji suvokė spaudos svarbą visuomenės nuomonės formavimui. Antra vertus, prasidėjęs spaudinių leidybos bumas pats skatino suvokti rašto ir išsilavinimo vertę, padėjo suprasti, kad spauda gali būti visuomenės orientavimo instrumentas, be to, plėtė raštingumą. Leidiniai padėjo formuoti kiekvienos religinės bendrijos savimonę, bendruomenės vidinius ryšius.

Viena iš veiksmingų veiklos sričių, kurioje sėkmingai buvo panaudojama spauda, buvo religinė polemika. Taikaus skirtingai tikinčiųjų sambūvio laikais religinė polemika buvo viena iš galimybių paveikti visuomenės

požiūrį. Dažniausiai polemizavo dvasininkai. Polemizuota pirmiausia dėl tikėjimo teiginių, kiekviena iš polemizuojančiųjų pusių stengėsi įrodyti savo doktrinos teiginio teisingumą. Diskusijų dalyviams reikėjo gerai išmanyti savojo tikėjimo doktriną, jos teiginių argumentavimą, gebėti įtaigiai ir raiškiai pateikti savo teiginius viešuose disputuose dalyvaujančiai publikai. Kristupas Radvila Perkūnas 1585 metais sukvietė į Vilnių reformatų ir liuteronų teologus diskutuoti dėl Kristaus kūno ir kraujo esamybės Šventosios Vakarienės sakramente; ši samprata buvo vienas esminių nesutarimo pagrindų. Dauguma viešų disputų buvo spausdinami ir platinami. Diskutavo reformatai (kalvinistai) su arijonais, skirtingiems požiūriams atstovaujantys arijonai tarpusavyje, o jėzuitams įsikūrus, prasidėjo įnirtingos reformatų ir jėzuitų diskusijos. Jau iš pat pradžių daugelis svarbių tikybinių požiūrių posūkių buvo skelbiami diskusinio pobūdžio knygelėse. Žinomi svarbūs arijonų disputai dėl vaikų Krikšto. Galime prisiminti Martyno Čechovico *Trijų dienų pokalbį apie vaikų krikštą*. Garsūs Lietuvos evangelikų reformatų polemistai buvo Vilniaus distrikto superintendentai Stanislovas Sudrovijus, Andžejus Chšonstovskis, parašęs apie 12 poleminių knygų. Iškiliausias reformatų polemistas su jėzuitais aštuntąjį–devintąjį dešimtmetį buvo Andrius Volanas (apie 1530–1610 m.). Jis arba atsakydavo į jėzuitų Petro Skargos, Stanislovo Reškos, Andriaus Jurgevičiaus knygas, arba pats ėmėsi polemikos su jų teiginiais. Polemika sparčiai ugdė Lietuvos dvasininkų mentalitetą, teologinį išprusimą, sukėlė didelį susidomėjimą teologija. Tuo metu Lietuvoje buvo parengti ir sukurti daugelis teologijos kūrinių, kurie formavo to meto LDK krikščioniškųjų Bažnyčių doktrinas, kartu rengė visuomenę suvokti tų doktrinų teiginius ir jų prasmę. Pirmaisiais autoriniais teologijos kūriniais Lietuvoje laikytini evangelikų Abraomo Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas*, Stanislovo Rapolionio *Disputo dėl Bažnyčios ir jos požymių tezės*, Mikalojaus Radvilos Juodojo *Atsakymas popiežiaus nuncijui Lipomanui* ir Andriaus Volano *Laiškas ponui Mikalojui Pacui* [...] *apie Trejybę*. Pati Reformacija, iškėlusi daug klausimų katalikų doktrinai, jos autorių pirmieji teologiniai svarstymai vertė ir Katalikų bažnyčios šalininkus tai daryti, kartu sužadino persitvarkančios Katalikų bažnyčios autorių energiją polemikai. Susiklostė tokia situacija, kad polemizuoti pasidarė būtina. Spauda raštingos visuomenės dalyje skleidžiamomis temomis sparčiai ugdė raštingos visuomenės dalies erudiciją. Konkurencinės sąlygos spaudos pasaulyje padėjo rastis iki tol nebuvusiai pasiūlai tokios literatūros, kurią anksčiau reikėjo vežimais skryniose atsivežti iš kitų Vidurio Europos šalių. Lietuvoje buvo parengti ir pradėti spausdinti ne vieno Antikos rašy-

tojo kūrinai. Vilniuje evangeliko Jono Karcano spaustuvė išleido nemažai Antikos autorių, ypač Cicerono, kūrinių (*Apie pareigas...*, *Lelijus apie bičiulystę...*, *Katonas apie senatvę*), po kiek laiko šią Antikos kūrinių leidimo estafetę perėmė Vilniaus akademijos spaustuvė.

Viena itin svarbi sritis buvo katekizavimas, kartu ir tikėjimo, ir religinio lavinimo, ir raštingumo platinimo kelias. Katekizavimui XVI amžiaus antrojoje pusėje jau buvo būtini spausdinti tekstai, t. y. stabilūs, suredaguoti, nesunkiai suprantami, kuriuos turėtų visi dvasininkai ir galėtų juos įteikti raštingiesiems. LDK katalikai ir prieš Reformaciją turėjo Krokuvos vyskupijoje spausdintą katekizmą. Iki Reformacijos Katalikų bažnyčia neturėjo katekizmų plačiam naudojimui. Jie paplito tik pradėjus juos spausdinti, t. y. tiražuoti. LDK spausdinti katekizmus, kuriais būtų aprūpinti kunigai savo darbui, pirmiausia pradėjo evangelikai. Jau pirmaisiais Evangelikų reformatų bažnyčios veiklos dešimtmečiais ir beveik vienu metu įsteigus spaustuves, vieni svarbiausių leidinių tapo katekizmai. Nuo spaudos pradžios iki XVI amžiaus pabaigos evangelikai išleido dešimtį katekizmų: septynis lenkų kalba (du Brastoje 1553 m., du Nesvyžiuje, keturis Vilniuje ir vieną galbūt Žeimiuose), vieną rusėnų (1562 m., Budno Nesvyžiuje), vieną lietuvių (M. Petkevičiaus 1598 m. Vilniuje) kalbomis. Evangelikai reformatai plačiai naudojosi spausdintais katekizmais, taip pat ir katekizacijai, darė viską, kad jų turėtų pakankamai. Vienas opiausių dalykų platinant elementariąsias žinias apie tikėjimą buvo jų prieinamumas, kurį lėmė bažnyčių tinklas, kunigų pastangos perteikti tikėjimo teiginius, tikėjimo mokymo sistema, bet svarbiausia – dėstomoji kalba. LDK tai buvo didelė problema, nes, Reformacijos lyderių ir jos Bažnyčios vadovų požiūriu, tuo laikotarpiu svarbiausiu dalyku jie laikė tikėjimo platinimą bajorų visuomenėje. Tad lenkiškai nemokantieji buvo palikti savieigai. Evangelikų reformatų bažnyčios vadovybė visą XVI amžiaus antrąją pusę ir dar XVII amžiaus pirmąjį ketvirtį taip pat nesprendė kalbų vartojimo reikalų, neplanavo Reformacijos judėjimo tvarumo sąlygų, nekreipė dėmesio į tai, kad didelei visuomenės daliai, ypač žemesniųjų suoksnių, Dievo žodis lieka neprieinamas dėl kalbos barjero, kaip buvo ir prieš Reformaciją. Bet vis dėlto atsirado bajorų atstovas, Vilniaus žemės teismo raštininkas Merkelis Petkevičius, kuris ėmėsi asmeninės iniciatyvos parengti ir išleisti katekizmą lietuvių kalba, tiksliau dvikalbį katekizmą – lenkų ir lietuvių kalbomis. Katekizmo pratarmėje Petkevičius išvardijo pagrindines priežastis, kodėl daugumoje LDK reformatų bažnyčių apeigos vyksta lenkų kalba: „[...] kadangi pamokslininkai ir daug ūkininkų lietuvių kalbos nemoka, o kai kurie globėjai,

Jokūbo Morkūno *Postilla lietuwiszka* (Vilnius, 1600)
antraštinis puslapis

negalėdami gauti lietuvių kunigų, įprato laikyti lenkus, kurie nors mielai ir mokytų lietuviškai, bet nemokėdami kalbos sunkiai tai galėtų padaryti...“ Dar pridurkime, Bažnyčios vyriausybė nesiėmė planuoti ir kurti sąlygų, kad būtų parengta lietuviškai mokančių kunigų, kad bendruomenės ir kunigai būtų aprūpinti leidiniais lietuvių kalba. Todėl jis, kaip ir Martynas Mažvydas prieš 50 metų, siūlė, kad ūkininkai namuose iš katekizmo lietuviškai savo šeimyną mokytų. Būtiną knygą kunigams – postilę *Postillą lietuviszką* 1600 metais parūpino, matyt, ir pats išvertė taip pat savo iniciatyva amatininkas-meistras knygrišys ir spaustuvininkas miestietis Jokūbas Morkūnas. Tos dvi knygos buvo minimumų minimumas, kad Evangelikų reformatų bažnyčia galėtų veikti.

Pasižvalgykime po to meto katalikų lietuviškas knygas. Mažosios Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos katekizacijai ir bažnyčių veiklai būtinų knygų sąrašai sunkiai palyginami. LDK katalikų ir evangelikų katekizacijos lietuvių kalba pirmeiviai buvo katalikai, nors labai didelio skirtumo tarp jų nebuvo. Tačiau neužmirškime, kad katalikų veiklą skatino Mažosios Lietuvos lietuviškų knygų gausa. Jėzuitai nelaukė, kol Didžiojoje Lietuvoje vėliavą į savo rankas paims evangelikai, ir pirmieji pradėjo veikti. Yra žinių, kad 1585 metais katalikai išleido katekizmo vertimą į lietuvių kalbą, bet jis neišliko. 1595 metais buvo išleistas jėzuito Jokūbo Ledesmos katekizmo vertimas į lietuvių kalbą, 1599 metais Mikalojus Daukša išvertė jėzuito Jokūbo Vujeko postilę, 1605 metais išleistas dar vienas katekizmas. Bet svarbiausia buvo tai, kad jėzuitai į katekizaciją lietuvių kalba žvelgė nuovokiai, siekė parengti pralavintų kunigų, galinčių skelbti Dievo žodį lietuvių kalba. Nors tas žingsnis nebuvo tokio masto kaip Mažojoje Lietuvoje, bet vis dėlto Vilniaus universitetas jį žengė – XVII amžiaus pradžioje buvo sukurtas lietuvių kalbos būrelis, kuriame lietuviškai mokantieji lavintųsi atlikti apeigas ta kalba.

Kalbos pasirinkimą lėmė ir kur kas bendresni dalykai – požiūris į savo visuomenės sandarą, į pavaldinius, į jų svarbą visuomenei. XVI amžiaus paskutinį ketvirtį buvo evangelikų, kurie kitaip, nei visuotinai buvo priimta bajorų visuomenėje, pažvelgė į savo pavaldinius. Ne tik arijonai, bet ir reformatai svarstė, ar ta socialinė tvarka, kuri viešpatauja, yra Dievo duota. Andrius Volanas apmąstė visuomenės teorijos klausimus; jo nuomone, visuomenė esanti individų, o ne luomų bendrija, luomų atsiradimą jis aiškino skirtingomis jų funkcijomis. Valstiečius vertino kaip gaminančius kitiems luomams maistą. Volanas teigė, kad visų luomų žmonių prigimtis esanti lygi. Tai buvo žingsnis į Naujųjų laikų visuomenės suvokimą. Arijonų sukeltos diskusijos dėl krikščionių pareigų, ar gali tikras krikščionis

gyventi iš kitų žmonių darbo, vertė svarstyti žemvaldžių ir jų pavaldinių santykius. Į šias diskusijas, svarstymus kai kurie žemvaldžiai atsiliepė veiksmais. Visa grupė evangelikų testamentais paleido į laisvę savo pavaldinius. Eustachijus Valavičius 1583 metais paleido į laisvę nelaisvą dvaro šeimyną. 1582 metais Smolensko kaštelionas Jurgis Despotas Zenavičius testamentu į laisvę paleido jo dvaruose (Smurgainių, Glembokio) buvusius karo belaisvius (maskvėnus, totorius) ir nelaisvus šeimynykščius. Sofija Vnučkienė 1593 metais testamentu paleido į laisvę visus Pašušvio, Šiluvos, Liolių, Kolainių, Rombaltiškių, Leliūnų ir Sedos dvarų pavaldinius „už ištikimą pavaldinystę ir tarnavimą". Testamente rašoma: „[...] elgdamasi, kaip dera krikščionei, savo dievobaimingų protėvių pavyzdžiu, visus pavaldinius, atėjusius ir gautus, ir tiaglus, visuose savo dvaruose, Žemaičių žemėje esančius, kaip anksčiau minėta; [pavaldinius], laikančius tarnybą ir kaimuose gyvenančius, užsisėdėjusius senatį su visu ir visokiu turtu [...]; ir nelaisvą, visokios rūšies dvaro šeimyną: pirktą, gautą, dovanotą, į belaisvius paimtą ar kitu kokiu būdu [įsigytą] [...], visus, nuo didelio iki mažo, po savo mirties skelbiu laisvus ir išlaisvinu visiems ateinantiems amžiniems laikams..." Vnučkienės suteiktoji laisvė pagal to meto teisę viso labo leido „amžinai laisviems" valstiečiams pasirinkti, kam nori tarnauti. Vnučkienė rašė, kad tai padariusi iš „dievobaimingumo ir matydama, jog bedieviai žmonės pasaulyje laisvus žmones nori vergais paversti ir liepia prievarta sau tarnauti". 1602 metais jai mirus, testamento vykdytojas Sebastijonas Kęstartas įvykdė jos valią. Gerbdamas velionės nuomonę jis dar kartą pakartojo paleidimą: „laisvus amžinai laisvais paskelbė". Dar po kelių dešimtmečių, kaip liudija Žemaičių žemės teismo bylos, dalis tų paleistųjų valstiečių dar buvo išeiviniai, t. y. turėjo teisę išsikelti į kitą valdą. Vadinasi, kas dešimtį metų jie ieškojo kur gyventi. Vnučkienės tikėjimas ją įpareigojo suteikti asmeninę laisvę pavaldiniams ir finansuoti leidinį lietuvių kalba. Ji buvo evangelikė reformatė ir to tikėjimo laikydamasi mirė – jos tikėjimas keitė ir jos aplinkos socialinį pasaulį.

Bet buvo ir kita skirtingai tikinčiųjų santykių pusė – tai kylanti kontrreformacijos iniciatorių grėsmė. Pirmiausia jie pabandė imtis tokių veiksmų, kokie buvo įprasti Europoje. Katalikų bažnyčios pageidavimu, karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Steponas Batoras 1577 metais išleido įsaką Vilniaus vaivadai Mikalojui Radvilai Rudajam, kuriuo uždraudė Vilniaus mieste ir jame esančiose privačiose valdose statyti nekatalikų bažnyčias ir steigti mokyklas; sau pasiliko teisę ir suteikė teisę Vilniaus vyskupui spręsti, kokios šventyklos gali būti statomos. Bet kaip tik tuo metu Vilniaus

reformatų bendruomenė pirko iš Vilniaus vaivados sklypą reformatų bažnyčios statybai, o 1579 metais tą pirkinį patvirtino pats karalius. 1581 metais Vilniaus reformatai baigė statyti savo bažnyčią. Vaivada nesiruošė įsako vykdyti, o karalius išlaikė orumą ir pirkinį patvirtino. Tad iš tikrųjų tuo metu draudimas neveikė. 1580 metais Steponas Batoras išleido nuostatus visoms Lenkijos ir Lietuvos valstybėje veikiančioms spaustuvėms, kuriame nurodė spausdinti tik cenzūros leistus leidinius, o 1581 metais Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila įsakė, kad joks pirklys nepardavinėtų knygų, kurių sąrašų nepatvirtino vyskupas arba oficiolas. Tad svarbiausiais cenzoriais save laikė katalikai. Bet nekatalikai ir šio reikalavimo vykdyti nesiruošė. Tuo metu kaip tik Vilniuje steigėsi įvairių pakraipų spaustuvės, jos nepaisė cenzūros reikalavimo. Katalikų bažnyčia cenzūrą Europos mastu vykdė leisdama *Draudžiamųjų knygų sąrašus*; Lenkijos ir Lietuvos valstybėje Katalikų bažnyčia juos pradėjo leisti 1603, 1604 metais. Šiais sąrašais vadovavosi Katalikų bažnyčios vizitatoriai tikrindami klebonų knygų rinkinius, bet LDK evangelikai į juos nekreipė dėmesio. Dar nebuvo jėgos, galinčios priversti visuomenę tų draudimų ir nurodymų laikytis.

Du 1581 metų įvykius evangelikai vertino kaip labai pavojingus: tais metais, kiek žinome, pirmą kartą buvo deginamos evangelikų knygos. Nors nežinoma kokios, bet ėjo gandas, kad degė Radvilų Biblijos tiražo dalis. Po kiek laiko Vilniuje įvyko pirmasis sąmyšis religiniu pagrindu: karaliui Steponui Batorui, kuris buvo karo stovykloje prie Pskovo, pranešta, kad katalikai užpuolė Vilniaus reformatų ir liuteronų bažnyčias. Karalius laikėsi priesaikos palaikyti skirtingai tikinčiųjų taiką, neabejojo, kad puolė katalikai, ir pasmerkė kaltininkus. Bet prievartos sėkla jau buvo pasėta. Nežinia kieno pakurstyta minia po 10 metų vėl puolė ir sudegino Vilniaus reformatų bažnyčią. Pakurstytos minios tai jau darė Lenkijos Karalystės valstybiniuose miestuose. Taip buvo siekiama išvyti evangelikų bažnyčias iš Poznanės, Krokuvos ir kitų didžiųjų miestų. Po 1591 metų Vilniaus reformatų bažnyčios antpuolio vyko teismas, evangelikai kaltino studentus, bet Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas, neradęs pakankamų studentų kaltės įrodymų, kaltu pripažino vyskupą Benediktą Vainą ir skyrė jam baudą. Dar po 10 metų – 1611 metais – Vilniuje fanatiška minia vėl puolė evangelikų reformatų bažnyčios kvartalą, kuriame buvo bažnyčia, mokykla ir sinodo archyvas. Šį kartą minia tris dienas griovė bažnyčią, mokyklą ir sudegino archyvą. Magistratas nesiėmė organizuoti gynybos, mieste buvę senatorių apsaugos būriai nesikišo. Archyvo sudeginimą iki šiol jaučia istorikai, tiriantys Reformaciją Lietuvoje, nes nebėra sistemiškos dokumentacijos,

kuri buvo kaupiama sinodo archyve. Pulti minia pasinaudojo pretekstu, kad šventadienio nešvenčiantis miestelėnas Vilhelmas Kepurninkas metęs akmenį į katalikų procesiją. Vėl vyko teismas, kuris priėjo prie nevienareikšmiškų sprendimų: nukentėjusieji tapo atsakovais. Visuomenei reikėjo paaiškinti, kas kaltas: kaltais pripažinti reformatai, o katalikams, sukėlusiems pavojų kitų sveikatai, paskirtos baudos. Šį minios antpuolį aprašė ir reformatai, ir katalikai. Katalikai rašė, kad reformatai kalti, nes yra užėmę daug katalikų bažnyčių, o reformatai kaltino katalikų kunigus, kad šie kursto sąmyšius ragindami žmones „išnaikinti ereziją“. Šiuos sąmyšius evangelikai reformatai vertino kaip iš Vakarų valstybių – Prancūzijos, Vokietijos – atneštą svetimą, netinkamą elgesį. Tokie kas dešimtmetį pasikartojantys fanatiški antpuoliai liudijo, kad skirtingai tikinčiųjų jėgų pusiausvyra jau griūna, kad palyginti taikaus skirtingai tikinčiųjų sambūvio laikotarpis baigiasi. Buvusio stačiatikio, tapusio evangeliku, Naugarduko pateisėjaičio Teodoro Jevlašausko atsiminimuose apie 1604 metus parašytuose žodžiuose: „Juk tuo metu tikybos skirtumai nebuvo kliūtis bičiulystei ir būtent todėl man tas amžius auksinis atrodo, kai palygini su dabartiniu, kai veidmainystė ir vienos tikybos žmonių draugystei užkerta kelią“, girdime suvokimą, kad laikai keičiasi, ir kartu praėjusio laiko ilgesį.

Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir valstybė

Žvelgdami iš tolimo laiko retroperspektyvos galime pasvarstyti, ar XVI amžiaus septintasis–aštuntasis dešimtmečiai buvo lemiami Reformacijai LDK įsitvirtinti, ar jos šalininkai sugebėjo jos idėjas panaudoti valstybės, kai kurių visuomenės kultūros sričių modernizacijai. Ar tą modernizaciją palaikė Bažnyčia, žengianti į ankstyvuosius Naujuosius laikus. Tad verta nors hipotetiškai aptarti, ar buvo tokia galimybė.

Reformacija buvo religinis, visuomeninis ir kultūrinis judėjimas, kurio idėjos plito įvairiuose visuomenės sluoksniuose ir jos turėjo nevienodą reikšmę skirtingose valstybėse. Reformacijos plitimas buvo labai sudėtingas, nes jos idėjos patekdavo į skirtingas terpes, skirtingas politines ir kultūrines aplinkybes. Antra vertus, beveik visose Europos valstybėse daliai visuomenės tos idėjos buvo artimos, galėjo teikti lūkesčių realizacijos gali-

mybes. Daugelyje šalių stichiškai formavosi bažnyčios, parapijos, o kai kur buvo tik grupelės, priėmusios vieną ar kitą reformuotų Bažnyčių doktriną. Tačiau visuose kraštuose visa visuomenė iš karto netapo vieno tikėjimo. Visuose kraštuose buvo laikotarpių (kiekvienoje šalyje skirtingą laiką), kai visuomenėje vienu metu gyveno skirtingai tikintieji, daugelyje jų kilo religiniai karai arba sąmyšiai. Reformacijos sukurtos Bažnyčios įsigalėjo tose valstybėse, kur pasaulietinės valdžios palaikomos buvo sukurtos evangelikų Krašto bažnyčios ir jos tapo dominuojančiomis viso Krašto bažnyčiomis. Reformacijos judėjimo įsitvirtinimui, arba pralaimėjimui, daugelyje šalių buvo labai svarbu, kaip į ją žvelgė pasaulietiniai valdovai: ar jiems buvo priimtinas reformuotų Bažnyčių tikėjimas, ar Reformacijoje jie įžvelgė galimybes savo politinėms, valstybinėms problemoms spręsti, kilusioms įtampoms su Bažnyčia ir Vatikanu tvarkyti. Kartu valstybės sandaros, politinės valdžios modeliai skatino rinktis lengviau pritaikomas Reformacijos kryptis. Tad Reformacijos raida daug priklausė nuo politinių procesų. Į visą to meto istoriją galima žvelgti kaip į religinių, kultūrinių ir politinių judėjimų pynę, kurioje viskas taip artimai susiję, kad nematydami jos visumos negalime suprasti to meto.

Europos valstybėse XVI amžiuje politinės vadžios galios pasiskirstė keliose institucijose. Daugelyje šalių (Ispanijoje, Anglijoje, Prancūzijoje, Šventosios Romos imperijoje) svari buvo monarcho ar kito rango valdovo galia, nors ją jau ribojo luomus atstovaujančios institucijos (parlamentai, senatai, luomų suvažiavimai, seimai), patariamosios tarybos, daug reiškė ekonominę galią savo rankose telkiantys didieji miestai, jų patriciatai ir magistratai. Tačiau ankstyviesiems Naujiesiems laikams prasidėjus daugelio valstybių politinėse sandarose valdovų, dinastijų valdžia buvo dar labai reikšminga.

Vokietijoje Reformacija savo kelią pradėjo universitetiniame mieste Vitenberge, skirtingose žemėse protestantų bendruomenės sparčiai formavosi daugelyje miestų, kur buvo stiprūs magistratai, tačiau žemė, hercogystė, markgrafystė tik tada tapo liuteroniškos, kai priimti liuteronybę apsisprendė jų valdovai. Tokių Vokietijoje iki XVI amžiaus ketvirtojo–penktojo dešimtmečių buvo Saksonijos kurfiurstystė, Kurpfalcas, Heseno grafystė, Viurtembergo hercogystė ir Prūsijos Kunigaikštystė (Vokietijos istoriografijoje vadinama hercogyste). Jau minėta, kad Šventosios Romos imperijos dalis žemių, kurių valdovai, palaikomi kai kurių žemvaldžių ir miestų, priėmę 1530 metų *Augsburgo tikėjimo išpažinimą* ir, apsisprendę tapti evangelikais, sudarė vadinamąją Šmalkaldeno lygą. Tarp kataliko impera-

toriaus, jo sąjungininko Vatikano, likusių katalikiškomis imperijos žemių ir evangelikų lygos 1531–1547 metais vyko didžiulio masto religiniai karai. 1555 metais kariaujančiosios pusės Augsburgo Reichstage sudarė taiką, kuria buvo nustatyta, kad Šventosios Romos imperijos žemėse pavaldiniai privalo priimti savo valdovo (kurfiursto, hercogo ir kt.) tikėjimą, sprendimo galią turėjo valdos valdovas, o nenorintieji šio tikėjimo priimti turėjo išsikelti į tą žemę, kurioje tikėjimas jiems priimtinas. Pasirinkimas galiojo tik dviem tikėjimams: katalikams ir liuteronams. Kalvinistams Reichstage priimta Augsburgo taika negaliojo. Taip buvo įtvirtintas principas „kieno valdžia, to ir tikėjimas“ (*Cuius regio, eius religio*) ir kartu nustatyta, kad sprendžiamąją galią turi valdovas, nors ir kokio rango jis būtų. Savo ruožtu kiekvienas valdovas svarstė, kokios jo pasirinkimo galimybės.

Prisimename, kad LDK kaimyno Vokiečių Ordino paskutinis magistras Albrechtas fon Hohencolernas pradėjo svarstyti galimybę keisti tikėjimą, kai Ordino valstybėlė pateko į politinę ir ekonominę krizę. Ordino magistras klausė Martino Liuterio patarimų, tarėsi su liuteronų teologais. Apsisprendęs kunigaikštis Albrechtas telkė šalininkus ir, jų padedamas, ėmėsi pertvarkyti valstybę. Vienu svarbiausių valstybės ramsčių tapo Evangelikų liuteronų bažnyčia, kurią kunigaikštis Albrechtas kartu su rėmėjais kūrė vienu metu kaip valstybę. Evangelikų liuteronų bažnyčia buvo kuriama kaip Krašto bažnyčia, kaip vyraujanti Bažnyčia, kuri per trumpą laiką turėjo apimti visus krašto gyventojus. Evangelikų liuteronų bažnyčiai per kelis dešimtmečius įsitvirtinus, kitų tikybų bažnyčios galėjo veikti tik gavusios valstybės vadovo ir Liuteronų bažnyčios vadovybės leidimą. Svarbiausius Prūsijos Kunigaikštystės vadovybės sprendimus priimdavo ir pasaulietis jos vadovas kunigaikštis Albrechtas, ir Bažnyčios vadovybė: vyskupai, konsistorija, kartu vis didesnę reikšmę įgijo vadinamieji luomai. Luomais vadinosi žemvaldžių, miestiečių atstovų suvažiavimai, jų pritarimo reikėjo Bažnyčios nuostatams, kitiems svarbiems jos administravimo dalykams priimti.

Anglijoje nepriklausoma nuo Vatikano Anglikonų bažnyčia formavosi ilgiau, tačiau ir joje labai svarbią vietą užėmė pasaulietinis valdovas. Anglijos bažnyčios atskyrimą nuo Romos vykdė arkivyskupas Tomas Kranmeris: pritarus parlamentui, 1534 metais jis paskelbė vadinamąjį Supremato (Viršenybės) aktą, kuriuo aukščiausiu Bažnyčios vadovu buvo skelbiamas karalius Henrikas VIII, nors vėliau tokios formuluotės atsisakyta. Po laikino katalikybės sugrąžinimo Elžbieta I 1559 metais vėl įtvirtino Anglikonų bažnyčią, išleido Supremato aktą, kuriuo visi pareigūnai buvo įpareigoti

prisiekti karalienei, kaip aukščiausiai Bažnyčios vadovei, Bažnyčia tapo valstybės Krašto bažnyčia. Vėliau aukščiausiuoju Bažnyčios autoritetu buvo pripažintas visuotinis sinodas.

Danijoje Reformacijos plitimas truko porą dešimtmečių, tačiau galutinai ji įsigalėjo, kai karalius Kristijonas III (1534–1559) tapo liuteronu ir paliepė suimti katalikų vyskupus, konfiskuoti Katalikų bažnyčios žemes. Pritarus Visuotiniam luomų suvažiavimui įvedė liuteronybę Karalystėje, 1537 metais jau buvo patvirtinti Danijos liuteronų bažnyčios nuostatai. Danijos Karalystei tuo metu priklausė Norvegija, todėl liuteronų tikėjimas buvo įvestas ir šioje šalyje.

Suirus Kalmaro unijai ir 1523 metais Švedijai įgijus nepriklausomybę Švedijos reichstagas Vasterose 1529 metais apsisprendė pasukti į Reformaciją ir paskelbė karalių Gustavą I Vazą Švedijos evangelikų liuteronų bažnyčios vadovu. 1531 metais Švedijos bažnyčia galutinai atsiskyrė nuo Romos ir tapo dominuojančia valstybės Krašto bažnyčia. Tai galiojo ir Švedijos Karalystei priklausiusioje Suomijoje. Liuteroniška tapo ir Islandija.

Taip Šiaurės Europoje susidarė kompaktiškas valstybių, paskelbusių Evangelikų liuteronų bažnyčias savo valstybės religija, regionas, apėmęs Skandinavijos pusiasalį, Daniją ir Islandiją. Šiam regionui priklausė ir Estija, kuri, nelygu laikas, priklausė tai Švedijai, tai Danijai. Šiose valstybėse visuomenės siekis kurti savo nepriklausomas Bažnyčias jungėsi su tuo tikėjimo turiniu, kuris keitė pačios Bažnyčios sampratą ir tikinčiojo santykį su Dievu bei Bažnyčia. Vienas lemtingų veiksnių tose valstybėse posūkiui į Reformaciją buvo ne tik visuomenės, ypač jos politinio elito, nuovoka, bet ir valdovo apsisprendimas, kurį diktavo ir politinės aplinkybės, ir vidaus politikos siekiai, ir Europoje stipriai pasireiškusi linkmė kurti valstybines Bažnyčias. O joms visoms buvo būdinga tai, kad Bažnyčios buvo nepavaldžios Vatikanui, kad aukščiausias Bažnyčios autoritetas buvo valdovas.

Kita Europos dalis atrodė kitaip: arba liko ištikima Katalikų bažnyčiai, popiežiui, arba suskilusi į skirtingai tikinčiųjų sluoksnius ar teritorijas išgyveno labai komplikuotus laikus. Europoje rungėsi Šventosios Romos imperijos valdovų siekiai kurti pasaulinę imperiją ir prasidėjusios išcentrinės jėgos, orientuotos į nacionalinių valstybių kūrimąsi. XVI amžiaus antrojoje pusėje Habsburgų dinastijos valdovai buvo vieni galingiausių Europoje. Ispanijoje karaliavo Pilypas II Habsburgas, 1580 metais išmirus Portugalijos karalių šeimai, jis tapo ir Portugalijos valdovu. Pilypas II valdė ir Portugalijos kolonijas, todėl jo valdžia siekė Braziliją, Šiaurės Afriką,

Indiją, Pietryčių Aziją. Jis buvo vadinamas pasaulio vandenynų valdovu. Pilypas II buvo galingiausias katalikybės Europoje rėmėjas. Habsburgų dinastija buvo ištikima Katalikų bažnyčiai ir kartu tapo galingiausia Katalikų bažnyčios reformos ir kontrreformacijos jėga. Jis planavo kartu su Vatikanu paveikti Anglijos valdovę Elžbietą I, kad ši grįžtų į katalikybę, o nepavykus ėmėsi įvairių intrigų, kad valdovė būtų pačių anglų pašalinta, be to, siekė sunaikinti Anglijos jūrinę galybę. Žinome, kad 1588 metais Ispanijos laivynas – Nenugalimoji armada pralaimėjo anglams, ir minėti siekiai nebuvo realizuoti.

Prancūzijoje dalis visuomenės savo ateitį siejo su Reformacija, tačiau situacija buvo labai sudėtinga, nes katalikų jėgos buvo labai stiprios, juos palaikė ir Valua dinastijos karaliai. Prancūzijos evangelikai rinkosi kalvinizmo kryptį ir buvo vadinami hugenotais. Skirtingų tikėjimų grupuočių prieštaravimus bandė išnaudoti užsienio valstybės ir pagalbos pretekstu pradėjo kištis į Prancūzijos vidaus reikalus. Trys hugenotų karai 1562–1570 metais vyko su permainінga sėkme. Kaip žinome, valdančioji dinastija siekė iššudyti evangelikų lyderius ir tai jiems pavyko padaryti klasta per 1572 metų Baltramiejaus naktį Paryžiuje. Karo situacija truko dar kelis dešimtmečius ir baigėsi Nanto taika 1598 metais. Valdovas įsitvirtino palaikomas Katalikų bažnyčios, vyraujanti tikyba Prancūzijoje liko katalikų. Visuomenės nevienalytiškumas tikėjimo požiūriu ir permainінga kova dėl valdžios skatino jos nuostatas ir sampratą, kad svarbiausia yra valstybė. Prancūzija, kurios valdovas buvo katalikas, ėjo absoliutizmo link.

Iš istorinės apžvalgos matome, kad XVI amžiaus septintasis–aštuntasis dešimtmečiai ir kitoms Europos valstybėms buvo reikšmingi; to meto įvykiai ilgam lėmė istorijos raidą. Reformacijai LDK, kaip ir kitose valstybėse, buvo svarbi valdovo – paskutinio Gediminaičio-Jogailaičio Žygimanto Augusto pozicija, o ji buvo nevienareikšmė. Iš pradžių jis domėjosi Liuteronų bažnyčios sandara, liuteronų tikėjimu. Susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu, priėmė ne vieno garsių Europos evangelikų teologų knygas, bet vienos religinės politikos laikėsi kaip Lietuvos didysis kunigaikštis, o kitos kaip Lenkijos karalius. Kaip karalius jis buvo griežtesnis kitatikiams. Kai iškilo santuokos su Barbora Radvilaite ir jos karūnavimo byla, jis ieškojo ir katalikų (pvz., Ferdinando Habsburgo), ir evangelikų lyderių paramos, bet evangelikai jo neparėmė. Norėdamas gauti Lenkijos bažnyčios vadovų pritarimą vedyboms, jis išleido įsaką prieš eretikus, kuriuo patvirtino Katalikų bažnyčios turėtąsias teises, leido eretikus patraukti į dvasinius teismus. Bet praėjus kiek laiko, po Barboros mirties, šio įsako veiksmingumą anuliavo.

Stiprieji politiniai Europos katalikų centrai dėjo dideles pastangas, kad Žygimantas Augustas išliktų katalikas: laiškais ragino jį popiežius Julijus III, imperatorius Karolis V ir kiti Habsburgų dinastijos asmenys. Žygimantas Augustas kurį laiką laukė, ar bus išspręsta dalis valstybės ir Bažnyčios santykių problemų sušaukus Lenkijos bažnyčios nacionalinį susirinkimą. Bet, kaip žinome, popiežiaus legatui pasipriešinus, Lenkijos bažnyčios vadovai tos minties atsisakė. Valdovas buvo pakantus kitaip tikintiesiems, bet išliko katalikas. LDK evangelikai pajuto pavojų, kai po Liublino unijos ir mirus Žygimantui Augustui prasidėjo renkamų karalių laikotarpis. Kaip minėta, renkamam valdovui Prancūzijos Henrikui Valua buvo pateiktos sąlygos: valdovas turėjo prisiekti, kad saugos taiką tarp skirtingai tikinčiųjų (*pax inter dissidentes*). Henrikas Valua taip trumpai karaliavo Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, kad laikas neišbandė jo priesaikos tvirtumo. Bet jam pateiktieji straipsniai tapo reikalavimu visiems kitiems renkamiems Lenkijos ir Lietuvos valdovams. O jie visi XVI–XVII amžiuje buvo katalikai. Steponas Batoras, kilęs iš religiniu požiūriu panašios šalies – Transilvanijos, gerai žinojo daugiareliginės visuomenės problemas ir vertino pakantumą. Siekdamas sustabdyti sąmyšius Lenkijoje, kur jie prasidėjo anksčiau ir vyko intensyviau nei LDK, 1578 metais išleido įsaką, kuriuo uždraudė sąmyšius dėl skirtingų tikėjimų. Karaliui teko išbandymas 1581 metais, kai vyko pirmasis sąmyšis Vilniuje religijos pagrindu. Karalius nuosekliai laikėsi priesaikos saugoti skirtingai tikinčiųjų taiką, patikėjo, kad sąmyšį sukėlė katalikai. Kitaip reikalai pradėjo suktis, kai į Lenkijos ir Lietuvos valstybės sostą sėdo Zigmantas Vaza. Augęs liuteroniškoje Švedijoje, bet prižiūrimas jėzuitų, Zigmantas Vaza tapo katalikišku karaliumi. Jis taip pat prisiekė straipsnius saugoti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų, bet jo laikysena dėl 1611 metų sąmyšio jau skyrėsi nuo Stepono Batoro laikysenos: nors buvo užmuštas evangelikų kunigas ir buvo įtarimų, kad sąmyšį sukėlė Vilniaus universiteto studentų pakurstyta minia, karalius jokios atsakomybės nesiėmė, viską spręsti paliko teismui. Iki karaliavimo pabaigos Lenkijos ir Lietuvos valstybėje Vazos stipriai rėmė Katalikų bažnyčios reformos šalininkus ir kontrreformacijos jėgas.

Kokia buvo karaliaus galia pakreipti Reformacijos plitimą ir jos šalininkų visuomenines pozicijas? Vienas iš svertų, kurie buvo karaliaus rankose, paskyrimai į aukštas pareigas, taip pat ir į tas, kurios teikė senatoriaus vietą. Didikams tai buvo labai jautrus klausimas, nes tokios pareigos reiškė jų statusą visuomenėje, valstybėje ir ekonominę padėtį. Vazų politiką išryškino į aukštas valstybės pareigas parenkami asmenys. Sena-

torių tikėjimo kaita atskleidžia Vazų siekius. LDK Senato tikybinė sudėtis keitėsi jiems nepalankiai: 1586 metais evangelikai sudarė 56,55 %, stačiatikiai 17,5 %, katalikai 26 %; 1596 metais evangelikai sudarė 42 %, stačiatikiai 20,5 %, katalikai 37 %; 1606 metais evangelikų liko 36 %, stačiatikių 4 %, o katalikų buvo jau 60 %.

Tačiau valstybė buvo ne tik valdovas, Senatas, buvo dar Seimas, seimeliai, kiti teisėkūros institutai, pavyzdžiui, Statuto redakcinė komisija. Seimų sprendimai po Liublino unijos atspindėjo daugiau Lenkijos visuomenės požiūrį į Reformaciją, tačiau LDK ikirinkiminiai seimeliai, suvažiavimai jau liudijo LDK bajoriškosios visuomenės požiūrį. 1582 ir 1584 metais Valkavisko suvažiavimai nesipriešino, kad Varšuvos konfederacijos aktas būtų įrašytas į Trečiąjį Lietuvos Statutą. 1584 metais Valkavisko suvažiavimas sutarė, kad dvasinių ir pasaulietinių teismų kompetencijos bus atskirtos dėl dvasininkų ir pasauliečių žemės bylų. Ikiseiminis LDK suvažiavimas Valkaviske 1592–1593 metais pritarė nutarimui, kad tuo metu, kai pretenduojantis į Švedijos sostą Zigmantas Vaza bus išvykęs, Lenkijos ir Lietuvos valstybėje draudžiami sąmyšiai religiniu pagrindu. To meto seimuose buvo siūlyta, kad tokio pobūdžio sąmyšiai būtų uždrausti visam laikui, bet pasipriešinus Lenkijos bažnyčios vadovams nutarta, kad draudžiami tik laikinai.

Ryškiausiai valstybės ir Reformacijos santykis atsekamas LDK teisėje. Nors Liublino unijos Seime buvo nutarta, kad LDK priderins savo teisę prie Lenkijos teisės, tačiau LDK politinis elitas šį kartą teisės istorijos raidą paėmė į savo rankas. Po Antrojo Lietuvos Statuto priėmimo sudaryta komisija dirbo taip, kaip reikėjo LDK visuomenei. Kaip minėta, komisijoje buvo ir katalikų, ir evangelikų, ir stačiatikių. Taigi religinius santykius liečiantys įstatymai buvo priimti susitarimu. Jau minėta, jog Trečiajame Lietuvos Statute įstatymu tapo Varšuvos konfederacijos nutarimas, kad bajorija įsipareigoja laikytis santaikos ir dėl skirtingų krikščionių tikėjimų nė vieno nediskredituoti. Vienas svarbiausių šio teisyno įstatymų buvo III skyriaus 3 poskyris „Apie taikos saugojimą tarp visų pavaldinių ir valstybės gyventojų skirtingai krikščionių tikėjimą suprantančių“. Teisyne patvirtinti kai kurie Naujiesiems laikams būdingi principai: nebūti teisėju savo paties byloje, nustatyta, kad tos bylos, kurių viena iš besiteisiančiųjų pusių yra dvasininkai, sprendžiamos pagal bylos pobūdį, o ne pagal šalies priklausomybę luomui, kaip buvo anksčiau. Šių principų formavime, be abejonės, dalyvavo evangelikai ne tik kaip komisijos nariai, bet ir kaip viešąją nuomonę formuojanti jėga. Jau Antrajame Lietuvos Statute kilus

ginčui dėl priesaikos, kuri būtų priimtina visiems krikščioniškai tikintiesiems, ši buvo modernizuota: nutarta prisiekti Dievo vardu. Buvo kilęs klausimas, kaip elgtis su dvasininkų siekiu turėti visišką mokesčių imunitetą ir mokėti karo mokesčius tik tada, kai patys nuspręs. Ši opi problema spręsta kompromisu: nuo bajorų bažnyčiai užrašytų dvarų bažnyčia privalėjo mokėti mokesčius karo reikalams, o nuo valdovo užrašytųjų – mokesčiams taikomas dvasininkijos imunitetas. Visa tai buvo valstybės modernizacijos ženklai. Kitaip tariant, LDK valstybė, kiek jai atstovavo valdovas, nepalaikė Reformacijos, nuo XVI amžiaus devintojo dešimtmečio prasidėjus Vazų valdymo laikotarpiui siekė jos plitimą pažaboti ir vienijosi su Europos kontrreformacinėmis jėgomis. Bet kitos valstybės institucijos, kuriose didelį svorį turėjo visuomenė, kartu ir Reformacijos šalininkai, iki XVII amžiaus pirmojo dešimtmečio pabaigos veikė, atsižvelgdamos į dalį Reformacijos šalininkų siekių ir daug ką pasiekė sutarimu ar konkurencija.

Kontrreformacinių jėgų siekius energingiau veikti jėga skatino Europos kontrreformacinių jėgų konsolidacija. Kontrreformacinius veiksmus LDK ir visą programą palaikė kai kurios galingos Europos katalikų bažnyčios jėgos. Evangelikų jėgos tarptautiniu mastu nebuvo suvienytos, nors daugeliu atveju, ypač kultūros srityje, jie veikė solidariai. Tad vis dėlto kryžkelėje į Reformaciją vairą išlaikė valdovai ir Europos sutelktos Katalikų bažnyčios jėgos: jos lėmė galutinio posūkio kryptį – į katalikybę.

Evangelikų liuteronų bažnyčia Prūsijos Kunigaikštystėje ir Mažoji Lietuva XVII amžiaus antrąjį–septintąjį dešimtmečius

Prūsijos Kunigaikštystės kelias į suverenumą ir Reformacijos raidos pokyčiai

Baigiantis pirmiesiems XVII amžiaus dešimtmečiams Prūsijos Kunigaikštystės politiniame, valstybiniame gyvenime, kartu ir Bažnyčios veikloje ryškėjo pokyčiai, kurie sukėlė Reformacijos raidos posūkius. Tas laikotarpis buvo reikšmingas Prūsijos Kunigaikštystės valstybingumui ir rezultatyvus ateičiai. Prūsijos Kunigaikštystės regentų teises turėjo Hohencolernų dinastijos Ansbacho linijos, kilusios iš Brandenburgo, kurfiurstai. Jie jas gavo iš Lenkijos karaliaus paveldėtinai. Antrąjį XVII amžiaus dešimtmetį Prūsijos Kunigaikštystės regentas buvo Brandenburgo kurfiurstas Johanas Sigismundas (1572–1620), kuris valdė Prūsiją nuo 1612 metų regento, o 1618–1619 metais jau Prūsijos markgrafo teisėmis. Jo apsisprendimas 1613 metais pereiti iš liuteronybės į evangelikų reformatų (kalvinistų) tikėjimą iš esmės palietė Kunigaikštystės liuteronų bažnyčią

ir komplikavo Reformacijos raidą – jis buvo Kunigaikštystės valdovas ir Krašto bažnyčios globėjas, jo rankose buvo daug Liuteronų bažnyčios administracijos ir doktrinos grynumo priežiūros pareigų. Be to, ne tik Brandenburgo markgrafystėje, bet ir Prūsijos Kunigaikštystėje galiojo principas *kieno valdžia to ir religija*. Tad iškilo nemenka problema. Liuteronų bažnyčios vadovaujantieji ir garsūs teologai nusprendė Brandenburgo markgrafystėje ir Prūsijos Kunigaikštystėje daryti išimtį ir nepaklusti šiai nuostatai. Tačiau teko ieškoti naujų sprendimų Bažnyčios valdymui.

1619 metais Johanas Sigismundas Kunigaikštystę valdyti perdavė sūnui Jurgiui Vilhelmui (1595–1640), kuris buvo Brandenburgo kurfiurstas ir Prūsijos kunigaikštis (hercogas) nuo 1619 iki 1640 metų. Tad Hohencolernų dinastijos Ansbacho linijos valdovai jau pusę šimto metų nepertraukiamai valdė Prūsijos Kunigaikštystę. Kunigaikštystės reikšmė dar padidėjo Jurgio Vilhelmo valdymo laikotarpiu, kai Šventosios Romos imperijos teritorijoje vyko žiaurus, daugybę gyventojų pasmerkęs mirčiai Trisdešimties metų karas (1618–1648). Vieni iš karą kursčiusių veiksnių buvo tikybiniai motyvai. Brandenburgo markgrafystė buvo nuniokota, prarado apie pusę gyventojų, o Prūsijos Kunigaikštystę karo veiksmai palietė palyginti nedaug: 1638 metais valdovas persikėlė reziduoti į Karaliaučių, čia ir mirė. Prūsijos Kunigaikštystės valdovu tapo jo sūnus Šventosios Romos imperijos kurfiurstas, Brandenburgo markgrafas Frydrichas Vilhelmas (1620–1688). Jis sugebėjo pasinaudoti Lenkijos valstybės nusilpimu XVII amžiaus vidurio karuose ir karinėmis (dalyvavo dviejuose Šiaurės karuose ir Švedijos Karalystės, ir Abiejų Tautų Respublikos pusėje) bei diplomatinėmis priemonėmis pasiekė, kad Abiejų Tautų Respublikos karalius 1657 metų Vėluvos ir 1660 metų Olyvos sutartimis pripažintų Prūsijos Kunigaikštystės suverenitetą. Ilgalaikė nuosekli, tikslinga valdovų Brandenburgiečių politika davė vaisių: žlunganti Vokiečių Ordino valstybė vėl tapo viena iš suverenių Vokietijos valstybių, o Frydrichas Vilhelmas Brandenburgietis – nuo Lenkijos Karalystės nepriklausomos Prūsijos Kunigaikštystės valdovu. Brandenburgo markgrafystę ir Prūsijos hercogystę (jei vadiname vokišku žemės rango įvardijimu) jungė valdovo asmuo, o 1701 metais buvo paskelbta, kad Brandenburgo markgrafystė ir Prūsijos hercogystė esanti viena valstybė – Prūsijos Karalystė. Ši valstybė stiprino savo galią ir XVIII amžiaus pabaigoje buvo viena iš pasidalijusiųjų Abiejų Tautų Respubliką. Bet grįžkime į XVII amžiaus antrąjį dešimtmetį; tuo metu Prūsijos Kunigaikštystė dar buvo Lenkijos vasalė.

Pradėjus valdyti Frydrichui Vilhelmui, jo išpažįstamo evangelikų reformatų tikėjimo ir liuteronų Krašto bažnyčios prieštaravimai sustiprėjo.

Konfliktas buvo pasiekęs tokią didelę įtampą, kad grupė įtakingų liuteronų ortodoksų atsisakė pripažinti Frydrichą Vilhelmą valdovu, kreipėsi paramos į Lenkijos Karalystę. Vyko vadinamosios Karaliaučiaus riaušės, tačiau jos buvo numalšintos.

Tokios aplinkybės stiprino liuteronų ortodoksų pozicijas ir vertė spręsti Bažnyčios administravimo klausimus. XVII amžių iš tikrųjų galiojo 1568 metų Bažnyčios nuostatai, kurie 1609 metais buvo dar kartą patvirtinti. Bet Bažnyčios valdymo klausimai tebebuvo svarstomi, tai daryti vertė valdovo apsisprendimas iš liuteronybės pereiti į reformatų tikėjimą. Jau nuo XVI amžiaus, kai valdė kunigaikštis Albrechtas, buvo sprendžiama, ar palikti vyskupų institutą (už jį buvo žemvaldžiai ir didžiųjų miestų miestiečiai, jie laikė luomo privilegija parinkti kandidatus nominacijai, o valdovas buvo už konsistorijas). Valdant Jurgiui Frydrichui buvo įsteigta konsistorija, bet pareigos jai ir vyskupams nebuvo aiškiai paskirstytos. XVII amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje buvo prieita prie kompromiso: valdovas įsteigė inspekcijas, po kiek laiko buvo sudarytos komisijos, vienos tų komisijų prezidentas (universiteto profesorius) tapo konsistorijos prezidentu, o kitus narius skyrė kunigaikštis. Tad sudarant konsistorijas valdovo žodis daug reiškė. Konsistorijos privalėjo kontroliuoti Bažnyčios nuostatų vykdymą, rengti vizitacijas, t. y. jų rankose buvo tiesioginiai ryšiai su bažnyčiomis, parapijomis, kunigais. 1643 metais Frydrichas Vilhelmas patvirtino dvi lygiavertes Sembos ir Pamedės konsistorijas, o vyskupų institucija galutinai panaikinta tik 1696 metais. Mažoji Lietuva priklausė Sembos konsistorijos jurisdikcijai.

Taigi Krašto bažnyčios vadovybė savo veiklą turėjo telkti į parapijas, aktyviau skleisti dievotumą, stiprinti bažnyčių ir tikinčiųjų ryšį. Parapijos dievotumo lygis ne be pagrindo buvo laikomas liuteronybės išlikimo Kunigaikštystėje laidu. Bažnyčia, panaudodama visas turimas priemones, stengėsi, kad liuteronų tikėjimas įleistų šaknis į visų sluoksnių ir visų tautų tikinčiųjų jausmus, sąmonę ir kasdienį gyvenimą. Dalis tų priemonių jau buvo parengtos ir išbandytos: parengta ir išleista knygų gausiausių Kunigaikštystės nevokiečių tautų kalbomis (lenkų, lietuvių), buvo rengiami tas kalbas mokantys kunigai, sutankintas bažnyčių tinklas, nustatyta bažnyčių lankymo tvarka ir atsakomybė dėl tos tvarkos nesilaikymo. Tad bažnyčia siekė tapti ir socialinės, ir tikybinės drausmės kontroliere. Šiuos jos siekius palaikė valstybės valdžia. Toks glaudus pasaulietinės valdžios ir Bažnyčios vadovybės bendradarbiavimas, norint paveikti visuomenę, istorikų vadinamas konfesionalizacija. Antra vertus, istorikai mano, kad

XVII amžiaus pirmąją pusę Prūsijos Kunigaikštystėje galima vadinti antrąja Reformacija. Ji vyko pakitusiomis sąlygomis: anksčiau čia dominavo viena – Liuteronų bažnyčia, o nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio įžengė ir evangelikų reformatų tikėjimas, ir Katalikų bažnyčia, kurios padėtis dar pagerėjo po Vėluvos ir Olyvos sutarčių. Dominuojančios Liuteronų bažnyčios šalininkai į besikeičiančią situaciją atsakė veiklos intensyvinimu.

Mažosios Lietuvos gyventojai pajuto tą veiklos intensyvumą. XVII amžiuje buvo tęsiama tradicija, kad pasaulietinė valdžia imasi kontroliuoti ir bažnytinę drausmę. Antai 1604 metais buvo paskelbti Įsruties apskrities valdymo nuostatai, o ši apskritis apėmė didelę dalį Mažosios Lietuvos. Nuostatuose numatyta visą apskritį suskirstyti į seniūnijas, o šias dar į mažesnius padalinius – kaufšulcystes. Iš Įsruties apskrities 1604 metų instrukcijos kaufšulcams sužinome, kokius įpareigojimus jie gavo: privalėjo kontroliuoti, kaip vykdomi 1568 metų Bažnyčios nuostatai, vizitacijų nutarimai, sekti, kad žmonės išpažintų tik liuteronų tikėjimą, neburtininkautų, nežoliautų, nepranašautų; privalėjo atpratinti Įsruties apskrities žmones švęsti „devintines“. Jas švęsdami susirinkę kaimai lankydavo javus ir laukų „ribas“. Kaufšulcai turėjo sekti, kad valstiečiai krikštynų, vestuvių nešvęstų ilgiau nei leidžiama, kad nebūtų geriama daug alaus, kad mirusįjį palaidotų per kelias dienas ir nerengtų šermenų. Visus prasižengusiuosius kaufšulcas turėjo suimti arba bausti piniginėmis baudomis. Įvesta bažnyčių lankymo kontrolė, kuriai vykdyti pasitelkti pasaulietinės valdžios pareigūnai.

Dar vienas parapijų bažnyčių veiklos ir parapijiečių bažnytinės drausmės laikymosi kontrolės būdas buvo vizitacijos. Prūsijos Kunigaikštystėje tai buvo ne naujas dalykas. Vizitacijos vyko nuo pat Bažnyčios formavimosi laikų, tačiau buvo tikrinami tik kai kurie Mažosios Lietuvos valsčiai arba jų dalys. Vizitacijos buvo pagrindinė Bažnyčios ir parapijų abipusio ryšio, svarbiausia parapijų ir jų kunigų veiklos kontrolės priemonė, kartu ir svarbiausias būdas sužinoti parapijose kylančias problemas. XVII amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį pirmą kartą visi Mažosios Lietuvos gyventojai buvo įtraukti į vizitacijų planus. Iki tol vyko tik kai kurių atskirų bažnyčių vizitacijos. Plačiausiai Mažosios Lietuvos valsčius aprėpė 1569 metų Sembos vyskupo Joachimo Merlino (1514–1571) vizitacija, kuri pasiekė kelis Klaipėdos valsčiaus kaimus, buvusius Kuršių nerijoje. Visi Mažosios Lietuvos valsčiai nuo 1632 metų buvo įtraukti į pradėtus vykdyti visuotinių vizitacijų planus. Rengiantis šiam planui 1638 metais vyko Lietuviškųjų vals-

čių visuotinė vizitacija, ją vykdė penki asmenys: trys vyriausybės aplinkos žmonės ir du kunigai (Įsruties ir Pėterkaimių). Nėra jokių žinių, kad jie būtų mokėję lietuviškai. Nutarimai, ką ir kaip reikia gerinti bažnyčių veikloje, 1639 metais išspausdinti 122 puslapių knygelėje: *Įsruties apskrities ir kitų Prūsijos Kunigaikštystės lietuviškų valsčių vizitacijos visuotinis potvarkis*. Kad būtų pagerinta lietuviškų bažnyčių būklė, nurodyta tikrinti, kaip vykdomi nutarimai. Išvardyti valsčiai, kuriems tie nutarimai skiriami: Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos, Labguvos, Toplaukio, Jurbarko (Prūsijos), Želvos, Šakių. Tokie nurodymai buvo rašomi specialiai tų valsčių bažnyčioms, parapijiečiams ir kunigams. 1638 metais dvidešimties bažnyčių, kuriose parapijiečių dauguma buvo lietuviai, kunigams nurodyta susirinkti Įsrutyje, kur jie privalėjo sakyti pamokslus lietuvių kalba, jiems vertinti sudaryta komisija. Gerai mokėti lietuvių kalbą Lietuviškųjų valsčių bažnyčių kunigams jau buvo valstybės lygiu skelbiamas reikalavimas.

Visuotiniame potvarkyje paskelbtas planas, kaip turėtų būti keliamas dievotumo lygis ir tvirtinamas tikėjimas. Rašiusieji nurodymus buvo prastos nuomonės apie tų valsčių tikinčiųjų dievotumą, apibūdino kaip „vargšus, nesuprantančius, barbariškus lietuvius“, todėl pirmiausia surašyta, kaip turi būti skelbiamas Dievo žodis, kas turi būti pabrėžiama. Svarbiausia tiems „vargšams lietuviams“ turėjo būti dėstoma tai, kas iš tikrųjų įėjo į veikiančių Bažnyčios nuostatų reikalavimus, tačiau su aiškiais nurodymais, kas turi būti pakeista ir ko atsisakyta. Vėl kartojami tie patys draudimai, kurie buvo paskelbti Įsruties apskrities kaufšulcams: kaip greitai turi būti pakrikštytas naujagimis, kiek turi trukti krikštynos, vestuvės, kaip turi būti laidojamas velionis. Atskiras skyrius skirtas „Pagalbinėms priemonėms“, kurios sudarytų galimybes deramai suprasti, skelbti sakramentus, melstis. Praėjus 40 metų vėl buvo prisiminta Jono Bretkūno Biblija lietuvių kalba ir pageidaujama, kad ji būtų pataisyta ir išleista. Minima, kad Karaliaučiaus dalies Zakheimo lietuvių bažnyčios buvęs kunigas Jonas Rėza yra gerai nurašęs ir taisęs Bretkūno Biblijos Naujojo Testamento vertimą ir kad juo galima sėkmingai pasinaudoti. Įsakmiai nurodoma, kad tos būsimos knygos būtinos kokybiškam darbui bažnyčioje ir pamokslavimui. Nurodymuose rašoma, jog būtina parengti lietuvių kalbos žodyną, gramatiką, pakartotinai išleisti Jono Bretkūno postilę, intensyviau mokyti lietuvių vaikus rašto ir rengti kandidatus tapti lietuviškų bažnyčių kunigais. Antroji dalis skirta bažnytinei drausmei, pastatų priežiūrai, išlaikymui, pareigūnų įsipareigojimams, specialiai aptarti būdai, kaip mokyti vaikus, ko jie turi būti mokomi ir ko mokomi

būtent lietuvių vaikai. Šie nurodymai buvo planas, kaip stiprinti lietuviškų bažnyčių parapijas ir gilinti parapijiečių dievotumą. Nurodymus įdiegti numatyta vizitacijomis. Mažosios Lietuvos valsčių bažnyčios nuo to laiko jau tikrinamos periodiškai, nors tarp vizitacijų buvo maždaug 20 metų tarpai. Yra išlikę 1644–1645 metų, 1666, 1681–1685 metų tolimiausio nuo Karaliaučiaus Klaipėdos valsčiaus bažnyčių vizitacijų dokumentai.

Iš jų sužinome, ko siekė Bažnyčia ir kokie pokyčiai vyko parapijose. Pirmiausia Bažnyčios vadovybė dėjo daug pastangų, kad parapijose būtų lietuviškai mokantis kunigas, jei tokio nepavykdavo rasti, būtinai turėjo būti kalbą mokantis potabelis – kunigo pagalbininkas. Kunigai privalėjo atsiskaityti už bažnyčios ir mokyklų pastatų būklę, vizitatoriai ją atidžiai tikrino ir rašė rekomendacijas, ką reikia taisyti. Be to, kruopščiai tikrino, kaip tvarkomos bažnyčios lėšos, kaip vyksta pamaldos, krikštijimas, jungtuvės, laidotuvės, kaip parapijiečiai laikosi bažnytinės drausmės, į kurią vizitatoriai kreipė daugiausia dėmesio. 1644 metais Klaipėdos valsčiaus bažnyčių kunigams nurodyta sudarinėti sąrašus asmenų, kurie nepriima Šventosios Vakarienės sakramento, ir jų pavardes skelbti iš sakyklų. Tokius sąrašus kai kurie kunigai sudarinėjo itin uoliai. Vizitatoriai, kaip ir XVI amžiaus paskutinį ketvirtį bažnytinė vyresnybė, ypač stengėsi iš Mažosios Lietuvos gyventojų apeigų, skirtų svarbiausiems gyvenimo momentams, pašalinti tradicinius papročius. Nurodymuose reikalaujama laikytis Bažnyčios nustatytos švenčių trukmės, išgeriamo alaus kiekio (per vestuves ne daugiau kaip 5 statinaites), naujagimius krikštyti ne vėliau kaip per dvi ar tris dienas, laidotuvėms būtinai kviesti kunigą ir skambinti varpais. Ne viską buvo galima įvykdyti: antai Ragainės bažnyčia buvo kairiajame Nemuno krante, o kai kurie parapijos kaimai – dešiniajame, kaip galėjo atplukdyti naujagimį valstietis per pavasarinį ledonešį ar potvynį.

Daug dėmesio bažnyčia skyrė socialinei drausmei, pavyzdžiui, Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigo pagalbininkas turėjo sekti, kad į bažnyčią neateitų įkaušusių žmonių. Bažnytinei ir socialinei drausmei palaikyti numatytos bausmės: ir piniginės (už vėlavimą krikštyti 1 florenas, pagautas bažnyčioje įkaušęs ar girtas baudžiamas 10 florenų), nusikaltusiems pakartotinai skiriamos fizinės bausmės: kaklo tvėrimas į geležį, sodinimas į pilies bokštą, bet dėl to reikėjo žmogų perduoti valstybės pareigūnui. Tokie nurodymai buvo nuolat kartojami, todėl akivaizdu, kad Mažosios Lietuvos gyventojai nebuvo linkę atsisakyti savo tradicinių papročių. Tačiau Bažnyčios pastangos per XVII amžių kai kuriuos dalykus vis dėlto pakeitė: beveik išnyko paprotys apraudoti mirusįjį, amžiaus pabaigoje paskutinį

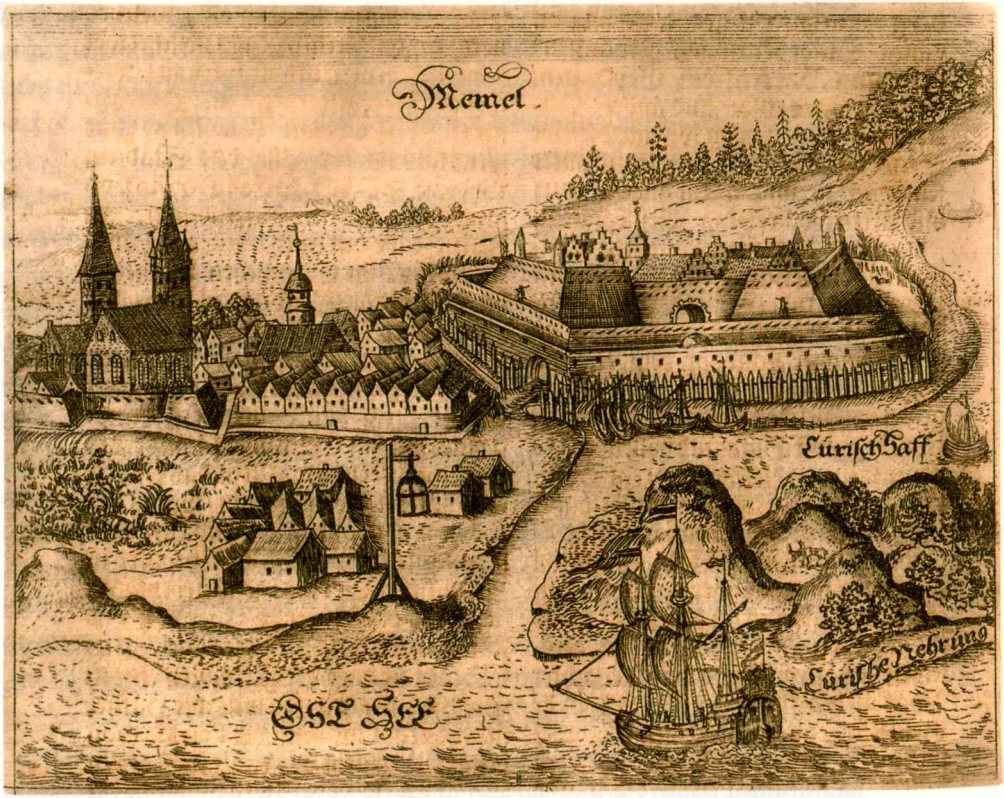

Klaipėda XVII amžiuje. Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt, Leipzig, 1684, S. 420

kartą aprašytas raudojimas. Matas Pretorijus, gerai pažinojęs Mažosios Lietuvos parapijiečius ir ilgai buvęs lietuviškos bažnyčios kunigu, rašė, kad XVII amžiaus antrojoje pusėje valstiečiai patys jau neraudojo, bet kai kurie kviesdavosi raudotojus iš Didžiosios Lietuvos, kur paprotys tebebuvo gyvas. Vėliau parapijų gyvenimą tikrinę vizitatoriai pastebėjo, kad žvejai, mirus šeimos nariui, nelinkę kviesti kunigo. Tad akivaizdu, jog Mažosios Lietuvos gyventojai laikėsi savo papročių, švenčių, jų apeigų, ypač žyminčių svarbiausius gyvenimo etapus (gimimą, santuoką, mirtį), visko, kas sudarė jų liaudies kultūros visumą. Prūsijos Kunigaikštystės valstybinė valdžia plačiai reglamentavo ir kasdienį valstiečių gyvenimą, leido įsakus (*Pagraudenimus*) lietuvių kalba ir kontroliavo, kaip jie vykdomi. Nurodydavo, kur kasti šulinius, kuo dengti stogus, kaip elgtis su naujagimiais. Daugelis šių nutarimų buvo pamatuoti, gerino sanitarinę ar priešgaisrinę sodybų būklę, retino kūdikių nugulimo atvejus ir kita.

XVII amžiaus pirmąją pusę šiek tiek patankėjo bažnyčių tinklas Mažojoje Lietuvoje. Kai kurios buvusios dukterinės bažnyčios tapo savarankiškomis. Per tą laiką Klaipėdos laukininkų – Šv. Mikalojaus lietuvių bažnyčia formaliai atsiskyrė nuo vokiečių miesto bažnyčios. Iki tol ji veikė atskirai, tačiau nepajėgė išlaikyti špitolės. Apie 1620 metus atsirado lietuvis klaipėdietis verslininkas, kuris užrašė lietuvių bažnyčiai didelę sumą ir taip padidino jos materialinį savarankiškumą. Maždaug nuo tada galime tarti, kad Klaipėdoje veikė savarankiška lietuvių parapinė bažnyčia. Tačiau dar 1644 metais vokiečių miesto bažnyčios vyresnieji teikė vizitatoriams pageidavimus, kad lietuvių bažnyčia būtų prijungta prie miesto bažnyčios, nes nesą pakankamo formalaus ir materialaus pagrindo jai būti savarankiškai, didesnę dalį išlaidų špitolei esą padengianti miesto bažnyčia, be to, naujoji lietuvių bažnyčia statoma vokiečių bažnyčios sklype. Laukininkų bažnyčia liko savarankiška, ir 1642–1644 metais vyko naujo pastato statyba.

Kiek galima spręsti iš vizitacijų, kai kurios parapijos, kaip ir anksčiau, buvo labai didelės. Antai 1644 metų vizitacijoje rašoma, kad Priekulės parapiją sudaro 500 dūmų (prievolės vienetų). Kai kurie istorikai mano, kad to meto dūmą vidutiniškai sudarė apie aštuonis asmenis, jei šeimą sudarė dvi kartos (tėvai ir vaikai), bet jei šeimą sudarė trys kartos ir ji buvo neišsidalijusi – didžioji šeima, dūme galėjo būti ir 20–30 asmenų. Tad, net jei skaičiuotume minimalią aštuonių asmenų šeimą, Priekulės parapijoje būta apie 4000 žmonių; tai labai gausi parapija, bet jei joje gyveno ir neišsidalijusių šeimų, parapijiečių turėjo būti dar daugiau. Matyt, nors bažnyčių

tinklas tankintas, dar nebuvo deramų sąlygų kunigo veiklai ir parapijiečių aptarnavimui.

Beveik prie kiekvienos bažnyčios Klaipėdos valsčiuje buvo parapinės mokyklos, išlaikomi mokytojai arba kunigo pagalbininkai potabeliai, einantys mokytojo pareigas. Mokytojai gaudavo atlyginimą pagal išsilavinimą. Vizitatoriai Klaipėdos, Priekulės,Verdainės/Šilutės, Rusnės mokytojams rašė specialius nurodymus. Priekulės parapijoje kunigui buvo nurodyta, kad iš kiekvieno kaimo būtinai vienas ar daugiau berniukų lankytų mokyklą ir taip kaime nuolatos būtų nors keli raštingi žmonės.

Kaip ir praėjusį laikotarpį, Mažojoje Lietuvoje veikė lietuviškų bažnyčių institucija; kad bažnyčiose būtų deramai darbui pasirengusių kunigų, rūpinosi konsistorija; dažniausiai kandidatus rinkosi iš Karaliaučiaus universiteto absolventų, tikrino, kaip tie, kurie moka ar išmokę lietuviškai, geba ta kalba teikti bažnytinius patarnavimus, konsistorijos sudaryta komisija egzaminavo kunigus, ar gali pasakyti pamokslą lietuviškai. Lietuviškų bažnyčių kunigų kontingentas susidarė jau įprastu būdu: kunigais tapdavo dalis senbuvių lietuvių ir iš Prūsijos kilusių kunigų palikuonių, kai kurių seniau į Kunigaikštystę atvykusių kunigų vaikų, lietuviškai mokėsi kai kurie naujai atvykusieji iš Vokietijos žemių, daugiausia iš etniškai mišrių teritorijų (Pomeranijos, Silezijos). Lietuviškuose valsčiuose dirbo jau kelios kartos senbuvių, lietuvių ir atvykusiųjų. Jie gerai pažinojo Mažosios Lietuvos valstiečių ir miestų samdinių, pakraščių gyventojų gyvenimo būdą, kasdienybę, problemas. Išsiskyrė bažnyčios, kuriose pagal tradiciją nuolat buvo lietuviškai mokantis kunigas ir kurių kunigai aktyviai prisidėjo prie lietuviškų leidinių rengimo. Tokios buvo Karaliaučiaus, Ragainės, Klaipėdos, Įsruties, Tilžės ir kitos bažnyčios.

Klaipėdos ir vokiečių, ir lietuvių bažnyčios XVII amžiaus pirmojoje pusėje tapo pageidaujama kunigų darbo vieta. Kaip grupavosi kunigai bažnyčiose iliustruoja Klaipėdos laukininkų bažnyčioje dirbusių kunigų seka: XVI amžiaus viduryje dirbo iš Didžiosios Lietuvos atsikėlęs Mikalojus Blotnas. Pačioje amžiaus pabaigoje Lozorius Zengštokas, kurio tėvai buvo kilę iš Rygos. Nuo XVII amžiaus paskutinio ketvirčio vyravo iš Vokietijos atsikėlę kunigai: Furmanai, Hopneriai, Lėmanai. Jonas Hopneris (vyresnysis, iš Tiuringijos) kurį laiką dirbo Ragainėje Augustino Jomanto diakonu, ten tiek išmoko lietuviškai, kad vėliau dirbo Širvintoje, prie LDK sienos, o dar vėliau tapo Ragainės parapijos kunigu, baigė darbą Įsruties vokiečių kunigu. Lietuvių kalbą jis mokėjo – buvo paskirtas vienu iš Bretkūno Biblijos vertimo recenzentų. Jo sūnus, taip pat Jonas

(jaunesnysis), gimęs Įsrutyje, baigęs universitetą, lietuviškai parašė pasveikinimą Kristupui Pretorijui (Mato Pretorijaus tėvui) universiteto baigimo proga. Nuo 1615 metų dirbo jau Klaipėdos lietuvių bažnyčioje. Po Hopnerio Klaipėdoje pradėjo dirbti Lėmanų giminė: Jonas (vyresnysis, iš Šverino) dirbo Vindenburgo (Ventės) bažnyčioje, paskui Klaipėdoje. Jo adjunktas 1661 metais buvo klaipėdietis Matas Pretorijus (apie 1635–1704 m.) – plačios Prūsijos istorijos ir kultūros istorijos autorius. Jono Lėmano sūnus, taip pat Jonas (jaunesnysis), perėmė tėvo pareigas Klaipėdoje. Manoma, kad jis buvo vienas iš neišlikusio giesmyno (apie 1648 m.) vertėjų į lietuvių kalbą, be to, kartu su kitais peržiūrėjo Danieliaus Kleino *Lietuvių kalbos gramatiką*. Jono (jaunesniojo) sūnus Johanas Teodoras, gimęs Klaipėdoje, vėliau taip pat darbavosi gimtojoje Klaipėdoje. Tad Lėmanai dirbo Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigais beveik šimtą metų.

Apžvelgus lietuviškų bažnyčių kunigus matyti, kad buvo kelios jų grupės. Mažosios Lietuvos lietuviškose bažnyčiose iš senųjų XVI amžiaus viduryje atsikėlusių iš LDK kunigų tebedirbo Gedkantų, Blotnų, Jomantų, Rodūnionių, Virčinskių giminių asmenys; prie jų tikriausiai galima priskirti Siautilas. Galime spėti, kad kai kurie kunigai buvo kilę iš vietinių, buvusių prūsų (galbūt Sapūnas). Kitų kilmės nežinome. Tokie buvo Rėzos, Kleinai, Partacijai. Dėl Jono Rėzos, pirmojo paminėto XVI amžiaus paskutinį ketvirtį, Tilžės mokyklos mokytojo ir rektoriaus, kilmės esama dviejų nuomonių: vieni, remdamiesi pavardės forma, mano jį buvus vokiečių kilmės, o Vaclovas Biržiška, remdamasis Tilžės magistrato dokumentais, kuriuose jo sūnus Jonas Rėza vadinamas lietuviu, mano jį buvus lietuvį ir tautine prasme. Dar kiti Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių kunigai buvo kilę, kaip minėta, iš Vokietijos arba jos paribių žemių. Tai jau minėtieji Zengštokai, Hopneriai, Lėmanai, Pretorijai. Buvo ir atvykusiųjų iš Vokietijos žemių, menkai mokančių lietuvių kalbą. Nuo XVII amžiaus trečiojo dešimtmečio konsistorija dėjo pastangas, kad norintys čia dirbti kunigai mokytųsi lietuviškai.

Dauguma minėtų grupių kunigų, ypač mokančių lietuviškai, savo pareigas ėjo giliai tikėdami, kad skelbti Dievo žodį „žmoneliams“ (taip savo parapijiečius vadino Bretkūnas) lietuvių kalba esąs jų pašaukimas. Bretkūnas rašė: „[...] pripažinau, kad esu įpareigotas“.

Lietuviški leidiniai ir jų reikšmė Mažosios Lietuvos gyventojų kultūrai

Verta atidžiau pasižvalgyti po XVII amžiaus pirmosios pusės leidinius, aptarti, kas ir kaip juos rengė, kokie jie buvo. Pabandykime praskleisti užmaršties uždangą nuo tų žmonių, kurie dirbo, kūrė ir grindė kelius mūsų moderniai kultūrai.

Nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio lietuviškų knygų rengimas įgijo kelias kryptis. Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių kunigai gerai žinojo, kas išleista praeitame amžiuje, naudojosi tais leidiniais, bet, kaip žinome, dažnai vartomos knygos suskaitomos iki skutelių. Tad pirmiausia buvo rengiamos tos, kurių reikėjo bažnyčios apeigoms, parapijiečių dievotumui stiprinti. Dauguma šios grupės leidinių buvo XVI amžiuje išleistųjų pakartotiniai leidimai, tačiau peržiūrėti, redaguoti, taisyti ir papildyti. Kita kryptis – atnaujintos bažnyčios praktikai reikalingos ir pradėtos rengti knygos apie lietuvių kalbą, jos sandarą, kilmę, skirtos mokytis kalbos, bet turėjusios kur kas didesnę reikšmę. Buvo vykdomi 1638 metų vizitacijos *Visuotinio potvarkio* planai. Tai kėlė lietuvių kalbos pažinimo lygį, statusą, vertę. Sąmoningai iškelti kalbos norminimo reikalai – savo svarba neprilygstami žingsniai lietuvių kalbos raidai. Kalbos aprašymas, jos taisyklių aiškinimasis jau dėjo pagrindus norminei literatūrinei lietuvių kalbai.

XVII amžiaus pirmąjį ketvirtį aktyviausiai dirbo Lozorius Zengštokas (1562–1621), kunigavęs Verdainėje, Rusnėje, Klaipėdoje ir Karaliaučiuje. Kaip minėta, jo tėvai gyveno Rygoje, bet būsimasis kunigas gimė Liubeke. Eidamas Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kunigo pareigas parengė ir 1612 metais išleido tuos leidinius, kurių, matyt, tuo metu labiausiai trūko darbui: trečiąjį Baltramiejaus Vilento *Enchiridiono*, t. y. mažojo katekizmo, antrąjį Vilento *Evangelijų ir epistolų* leidimą, Jono Bretkūno maldyną, sudarė naują giesmyną (1612). Į giesmyno rengimą Zengštokas įdėjo daugiausia autorinių pastangų. Nors daugumą iš 151 giesmės jis perėmė iš Martyno Mažvydo ir Jono Bretkūno giesmynų, bet buvo ir seniau parašytų Augustino Jomanto (vyresniojo), Aleksandro Rodūnionio (jaunesniojo), Stanislovo Virčinskio (mirusio apie 1612 m.) ir nežinomų autorių naujų, niekur nespausdintų giesmių. Giesmynas atnaujino tik nedidelę dalį giesmių repertuaro, bet sutelkė beveik visų XVI amžiaus antrosios pusės ir XVII amžiaus pradžios kunigų giesmių vertimus bei seniau sukurtas gies-

mes. Jis tarsi susumavo liuteroniškų giesmių repertuarą lietuvių kalba. Zengštoko giesmyne išspausdintos giesmės buvo 54 metus giedamos bažnyčiose, bet po dvidešimties metų jau kilo ne viena iniciatyva repertuarą atnaujinti.

Kita iškili to meto asmenybė buvo Jonas Rėza (jaunesnysis, 1576–1629), Tilžės mokyklos rektoriaus Jono Rėzos sūnus, gimęs Tilžėje, dirbęs Tolminkiemyje (nuo 1600 m.), Karaliaučiuje (nuo 1621 m.). Šis Jonas Rėza (jaunesnysis) ėmėsi prikelti Bretkūno Biblijos vertimą: susirado Bretkūno rankraštį, iš Senojo Testamento parengė Dovydo psalmyną ir jį suredagavęs, pataisęs 1625 metais išleido. Taip pat nurašė Biblijos Naująjį Testamentą, jį redagavo, taisė ir rengė spaudai. Rėza taisė pasenusias kalbos formas, Bretkūno tarmybes, nustatė nemaža norminių lietuvių kalbos formų. Apie šį Rėzos rankraštį 1638 metais rašė vizitacijų nutarimas Lietuviškiesiems valsčiams. Bet pikta lemtis neleido darbo baigti: Rėza, kaip ir Bretkūnas, staiga mirė nuo maro. Kaip žinome, tos pačios giminės palikuonis po maždaug pusantro šimto metų Liudvikas Gediminas Rėza (1776–1840), ilgametis Karaliaučiaus universiteto profesorius, parengė ir išleido kelis Šventojo Rašto lietuvių kalba leidimus, 1818 metais paskelbė Donelaičio *Metus*, buvo viena iškiliausių XIX amžiaus lituanistikos asmenybių.

Naujus kelius lietuvių kalbos istorijoje pramynė ir ženklius pėdsakus Mažosios Lietuvos liuteronų bažnyčios veikloje paliko Danielius Kleinas (1609–1666) su talkininkais. Kleino tolimųjų protėvių kilmės nežinome, bet aišku, kad kilo iš šeimos jau seniai gyvenusios Mažojoje Lietuvoje: jo tėvas Baltazaras gimė Tilžėje, 1598–1608 metais buvo Kraupiško kunigas. Kitas Kleinas – Jonas (galbūt Danieliaus brolis) gimė Tilžėje, dirbo Katniavoje, rašė giesmes lietuvių kalba. Pats Danielius nuo 1637 metų iki mirties dirbo Tilžėje. Čia jis parašė lietuvių kalbos gramatiką (išleista 1653 m. Karaliaučiuje), trumpą jos santrauką, žodyną, parengė ir 1666 metais išleido giesmyną *Naujas giesmių knygas* ir maldaknygę. Danieliaus Kleino gramatika buvo pirmoji išlikusi spausdinta lietuvių kalbos gramatika. Bet tai, kad tos pačios iniciatyvos prieš dešimtį metų ėmėsi Didžiųjų Rudupėnų kunigas Kristoforas Sapūnas (1589–1659), liudijo, jog buvo jau pribrendęs laikas parengti gramatiką ir metas vykdyti 1638 metų *Visuotinio potvarkio* planus. Sapūno gramatika tuo metu (apie 1643 m.) liko rankraščiu, tik 1673 metais ją išleido Teofilis Šulcas. Rašyti gramatikas, matyt, jau buvo didžiai pribrendęs laikas, jų reikėjo. Pirmiausia, jos turėjo palengvinti lietuvių kalbos mokymąsi, ypač gerai kalbos nemokantiesiems, kurie norėjo išlaikyti darbo vietas Mažosios Lietuvos bažnyčiose. Antra, gramatikos buvo svarbios

rašomajai kalbai kurti, kalbai stabilizuoti ir norminti. Be to, kaip rašė pats Kleinas, surasdamas ir aptardamas kalbos taisykles, jis norėjęs parodyti, kad nėra teisinga lietuvių kalbą laikyti maišyta ir netvarkinga, nepastovios vartosenos ir įvairuojančia dėl daugelio tarmių. Tai buvo jau sąmoningas kalbos statuso teigimas. Kleinas pasirinko geriausią, jo manymu, Kauno krašto – vakarų aukštaičių tarmę, tai padėjo šiai tarmei įsitvirtinti lietuvių rašytinėje kalboje. Šios tarmės pagrindu jis parašė gramatiką ir taip prisidėjo prie jos iškilimo XIX amžiaus raštuose.

Kitos Kleino knygos buvo skirtos bažnyčios veiklos praktikai. Jo giesmynas pakeitė Zengštoko sudarytąjį ir šimtą metų formavo lietuviškų giesmių repertuarą, kurį, palyginti su Zengštoko giesmynu, gerokai atnaujino, paskelbė daug savo meto kunigų verstinių ir sukurtų giesmių. Naujo giesmyno poreikis buvo toks didelis, kad beveik tuo pačiu metu – 1652 metais buvo parengti du giesmynai: Valtarkiemio kunigo Merkelio Švobos (apie 1624–1663 m.) ir Tilžės kunigo Danieliaus Kleino. Net kilo sudarytojų konfliktas, kuris jų turėtų būti spausdinamas. Švobą, kaip geriausią poetą lietuvių kalba, po pusantro šimto metų vertino Gorfrydas Ostermejeris. Buvo paskirtos net kelios komisijos giesmynams įvertinti. Po kelių pasitarimų nuspręsta spausdinti Kleino giesmyną. Ginčai dėl to, kuris giesmynas bus išleistas, Kleino sudarytojo ir 1652 metais įteiktojo spausdinimą sutrukdė 14 metų, bet buvo parengtas toks, kuris tiko daugumai lietuviškų bažnyčių. Jame buvo 17 Švobos vertimų ir dvi originalios jo giesmės.

Kleino giesmynas atnaujino maždaug pusę lietuviškų giesmių repertuaro, iš Zengštoko perimtoje dalyje nebuvo senųjų Rapolionio, Mažvydo, Rodūnionių ir kitų giesmių. Vyravo jau XVII amžiaus pirmosios pusės vertėjai ir autoriai. Visi vėliau leisti Jono Rikovijaus (1685), Frydricho Zigmanto Šusterio (1705), Jono Berento (1732), Adomo Fridricho Šimelpenigio (1750), Karolio Gotardo Keberio (1832), Fridricho Kuršaičio sudaryti giesmynai rėmėsi Kleino darbu, bet kiekviename iš jų buvo įdedama daugiau Švobos ir kitų autorių originaliųjų giesmių. Tad šie giesmynai išlaikė nemažai tradicinių giesmių, bet repertuarą atnaujindavo. XIX amžių pasiekęs giesmių repertuaras buvo kruopščiai per amžius atrinktas ir nušlifuotas.

Kleinas prie giesmyno pridėjo maldaknygę. Ši taip pat daugelį kartų pakartotinai leista su giesmynais ir buvo pagrindinė maldaknygė beveik du šimtus metų. Tad Kleino pasirinktoji lietuvių kalbos tarmė, kalbos norminimo principai kūrė rašytinę lietuvių kalbą ir buvo žingsnis literatūrinei kalbai formuotis.

Po gramatikų atėjo eilė dvikalbiams, trikalbiams žodynams. Juos rengė daugelis lietuviškų bažnyčių kunigų: Kleinas (1652 m. dar buvo nebaigtas, rankraštis sudegė), Ragainės kunigas Jonas Hurtelijus (prieš 1666 m.), Katniavos Teodoras Šulcas (apie 1673 m.), Įsruties Fridrichas Partacijus (prieš 1687 m.), Įsruties superintendentas Jokūbas Perkūnas (jaunesnysis, apie 1711 m.). Deja, kai kurių šių žodynų rankraščiai iki šiol nerasti, žinoma, kad kai kurie yra žuvę. Dviejų XVII amžiaus žodynų rankraščius (*Lexicon Lithuanicum*, 1987 ir Fridricho Pretorijaus vyresniojo *Clavis Germanico-Lithvana*, 1995–1997) parengė ir išleido Vincentas Drotvinas.

Kai žvalgomės, kur buvo parašyti pagrindiniai XVII amžiaus pirmosios pusės leidiniai, akivaizdu, kad centrai buvo Karaliaučiaus, Tilžės, Klaipėdos ir Ragainės bažnyčios. Jose dirbę kunigai rengė ir spausdino lietuviškas knygas. Šis darbas nebuvo sutelktas kurioje nors vienoje bažnyčioje ar valdžios institucijoje. Kaip ir praėjusį amžių, svarbiuosius leidinius – Biblijos vertimą, giesmynus, gramatiką – autoriai, konsistorija teikė svarstyti, įvertinti, koreguoti lietuviškų bažnyčių kunigams. Į šitą darbą įsitraukė arba buvo įtraukti kunigai beveik iš visų Mažosios Lietuvos kampų: Ragainės, Klaipėdos, Tilžės, Įsruties, Jurbarko (Prūsijos), Stalupėnų, Didžiųjų Rudupėnų, Rusnės, Katniavos, Kraupiško, Verdainės, Žilių, Nybudžių, Valtarkiemio ir kitur. Taip rengiamos knygos buvo įvertinamos, suderinamos nuomonės dėl kalbos vartojimo, buvo užbėgama už akių konfliktams dėl jų naudojimo. Pagaliau toks bendradarbiavimas pakeldavo leidinių kokybę. Antra vertus, didino kunigų, kad ir atokiuose bažnytkaimiuose dirbančių, aktyvumą. Tokio aktyvumo liudijimas yra giesmynai. Visi išleistieji Mažosios Lietuvos liuteronų giesmynai yra daugelio vertėjų ir autorių darbas: Zengštoko giesmyne žinomi devynių, o Kleino – dešimties asmenų kūriniai, kai kurių vertėjų ar autorių tyrinėtojai nėra nustatę, todėl galime spėti, kad jų būta daugiau. Jie darbavosi įvairiausiose Mažosios Lietuvos vietovėse. Taigi dalis lietuviškųjų raštų, ypač giesmynai, buvo Mažosios Lietuvos kunigų sutelktinė kūryba, platinama visose bažnyčiose. Be to, kunigai žinojo vokiečių kalba kuriančiųjų giesmes, jas atsirinko ir vertė, pavyzdžiui, daug giesmių yra versta iš klaipėdiečio Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Simono Dacho (1605–1659) kūrybos.

XVII amžiaus pirmosios pusės lietuviškų bažnyčių kunigai beveik visi buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą, dažniausiai baigę universitetus arba mokęsi Karaliaučiaus, Frankfurto prie Oderio ir kituose universitetuose. Dauguma jų mokėjo lietuvių, vokiečių kalbas, o universitete privalomai išmokę lotynų, studijavusieji teologiją dar turėjo pramokti hebrajų ir graikų kalbų,

kai kurie, kaip patys rašė, mokėjo ir kuršių kalbą. Ne vienas galėjo darbe remtis kitomis kalbomis leista literatūra. Žinome, kad Kleinas, rašydamas gramatiką, rėmėsi daugelio autorių lotynų, iš dalies graikų kalbų gramatikomis, kaip jis pats rašė „[...] turime visų kalbų gramatikos vadovėlių: Rytų kalbų keletą, lotynų kalbos beveik nesuskaičiuojame". Nustatyta, kad Kleinas ir kiti giesmynų sudarytojai gerai žinojo anksčiau leistus lietuviškus giesmynus ir kitus raštus, jais rėmėsi. Tokia lietuvių kalbos vartojimo atmosfera Mažosios Lietuvos bažnyčiose skatino raštingus, išsilavinusius pasauliečius taip pat laikytis lietuvių kalbos. Turime išlikusius Frydricho Gedkanto, XVI amžiaus lietuvių raštijos darbuotojo, Širvintos kunigo Jono Gedkanto anūko inžinieriaus lietuvišką įrašą Kristijono Otero albume „Ne wissi medei artojem priduoti" (pasirašė Bridžus Getkants, 1624). Tokių lietuviškų įrašų, priesaikų yra išlikę nedaug, bet jie rodė, kad sakytinė lietuvių kalba viešajame gyvenime buvo vartojama.

Apžvelgę asmenis ir vietoves, kuriose dirbo kunigai vertę, kūrę giesmes, rašę žodynus, svarstę, koregavę, vertinę XVII amžiaus pirmosios pusės lietuviškus leidinius, matome, kad tai daugumos lietuviškų bažnyčių dvasininkai, jie buvo įsitraukę arba įtraukti į tekstų rengimą. Dalyvavimą komisijose, svarstančiose tekstus, lėmė konsistorijos nuomonė, o giesmes vertė ir kūrė kunigai savo iniciatyva. Iniciatyvos turėjo po visą kraštą pasklidę kunigai net ir nedidelėse parapijose. Matyt, šis darbas buvo jų saviraiškos būdas. Palyginę su to meto LDK katalikų Saliamono Mozerkos Slavočinskio giesmynu (1646), tokios bendruomeninės kūrybos nepastebėtume. Slavočinskis rašo, kad pats išvertęs giesmes; tyrinėtojai nustatė, jog versta iš kelių giesmynų lenkų kalba. Verta atkreipti dėmesį į dar vieną liuteroniškųjų giesmynų savybę – giesmynų sudarytojai gerai pažinojo ne tik spausdintų giesmynų tekstus, bet ir esančius rankraščiuose, tai liudija perspausdinamuose giesmynuose vis atsirandančios jau mirusių autorių nespausdintos giesmės. Galime daryti išvadą, kad kunigai palaikė glaudžius ryšius, žinojo apie vieni kitų darbus, matyt, kai kurios giesmės plito nuorašais. Sudarytojo darbas buvo surinkti ir atrinkti pavienių kunigų įvairiausiose bažnyčiose išverstas ar sukurtas giesmes ir pateikti visiems tinkamą repertuarą.

Galime susidaryti apytikrį lietuviškos bažnyčios liuteronų kunigo paveikslą: išsilavinęs, skaitantis knygas, kuriantis ir rengiantis raštus, kuriuos mano esant reikalingus parapijiečiams, atliekantis apeigas ir sakantis pamokslus lietuviškai, verčiamas nurodymų, kas kiek laiko keliaujantis po savo parapijos sodžius ir egzaminuojantis, kaip jo parapijiečiai

moka katekizmą ir kitus būtiniausius tikėjimo dalykus. Kontroliuojantis, reikalaujantis bažnytinės drausmės. Nuo kunigo priklausė, kaip dažnai jis paskelbdavo iš sakyklos nepakankamai dievotų, nemokančių tikėjimo tiesų, nesilaikančių reikalaujamos moralės žmonių sąrašus ir atiduodavo juos į pasauliečio pareigūno rankas nubausti. Kaip ir XVI amžiuje, iš kunigų išsiskirdavo lyderis, ne paskirtas, bet įgijęs autoritetą dėl savo darbų. Toks kelis dešimtmečius buvo Danielius Kleinas, nors Merkelis Švoba su keliais bendraminčiais bandė ginčytis dėl jo autoriteto formuojant giesmių repertuarą. Kaip ir XVI amžiaus paskutinį ketvirtį, šita grupė turėjo visus visuomeninės grupės bruožus, tik jie buvo ryškesni. Lietuvių raštijos darbuotojai labai aiškiai skelbė savo tapatybę. Jonas Bretkūnas postilės tituliniame rašė, kad ji parašyta „per Jana Bretkuna Lietuvos plebona Karaliaucziuie Prusuosu", Lozoriaus Zengštoko tituliniame puslapyje parašyta: „*Enchiridion Cathechismàs mazas*[...] per Lazara Sengstack Lietuvos plebona Karaliauczios atnaugintas", Danieliaus Kleino giesmyne rašoma „su pritarimu wissu Baznyczos Mokitoju per musų Lietuvą yra pridėtos". Kas ta mūsų Lietuva?

Be abejo, tai Mažoji (Prūsų) Lietuva, administratorių tuo metu vadinamieji Lietuviškieji valsčiai. Lietuviškų bažnyčių kunigai sudarė savitą Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų kunigų grupę. Juos vienijo atranka, darbas lietuviškose parapijose, kur reikėjo tam tikrų kunigavimo įgūdžių, kitokios patirties nei vokiškose parapijose, kalbų mokėjimo; į bendriją būrė darbas su tekstais lietuvių kalba, juos rengti buvo jų įsipareigojimas, parengtų negalėjo iš niekur gauti. Šie kunigai dirbo kitokios kultūrinės terpės parapijose nei tie, kurių parapijų daugumą sudarė vokiečiai arba suvokietėję senieji krašto gyventojai. Nors ilgainiui šios visuomeninės grupės asmeninė sudėtis keitėsi, siekiai liko tie patys, keitėsi tik įgyvendinimo būdai. Mirus vieniems lyderiams, juos pakeisdavo kiti. Jie nebuvo aukšti Bažnyčios administracijos pareigūnai, bet kurios nors Mažosios Lietuvos bažnyčios, kurioje buvo stipri lietuviška parapija, kunigai. Dėl viso to šią bendriją šiuolaikinė sociologija apibūdina kaip visuomeninę grupę. Jos vaidmuo to krašto Reformacijos raidai ir visos Lietuvos kultūros istorijai buvo reikšmingas ir ilgalaikis. Kartu tai buvo ir lietuviškos protointeligentijos grupė arba, kitaip tariant, lietuvių inteligentijos užuomazga.

Pabandysime trumpai apžvelgti jos vaidmenį Mažosios Lietuvos istorijai. Tuo metu palaikoma valstybinės ir bažnytinės valdžios ši grupė turėjo užduotį ir galimybę bendru tikėjimu ir jo raiška vienyti visos Mažosios Lietuvos gyventojus. Diegiamos apeigos, tikėjimo tiesų, giesmių mokymas

gimtąja kalba, kai kur ir raštingumo platinimas lietuvių kalbos pagrindu kūrė bendrą visų dar gana skirtingos kilmės gyventojų kultūros klodą. Ši lietuviškų bažnyčių kunigų grupė galėjo stiprinti ir stiprino Reformacijos poveikį visiems Mažosios Lietuvos gyventojams.

Mažosios Lietuvos baltų tautybių gyventojų kilmė, kaip žinome, buvo įvairi. Mažosios Lietuvos branduolio teritorijoje, Prūsijos Kunigaikštystės administracijos vadinamuose Lietuviškuosiuose valsčiuose, gyveno senųjų prūsų, skalvių, nadruvių, kuršių ir lietuvių palikuonys. Per Reformacijos judėjimo šimtmetį čia įvyko nemažai kultūrinių tautinių pokyčių: apie prūsus jau neberašoma, skalvių ir nadruvių etnonimai minimi tik senųjų žemių pavadinimuose. Anksčiau baltų gyventoje teritorijoje, Mažojoje Lietuvoje plačiąja prasme, Sembos pusiasalyje, dar buvo likę prūsų, bet jie jau nebegyveno kompaktiškai, visai išnyko sūduviai, kuriuos dar minėjo kunigaikštis Albrechtas skirdamas jiems alumnų stipendijas Karaliaučiaus universitete. Po 1561 metų trečiosios knygos prūsų kalba *Enchiridiono*, ta kalba nebeparengta nė vienos knygos. Nors kuršiai minimi, ir kai kurie pretendentai į lietuviškų bažnyčių kunigų vietas kaip savo tinkamumo įrodymą dar rašė moką kuršių kalbą, bet nė vieno leidinio ta kalba nebuvo parengta. Mažosios Lietuvos raštijoje įsivyravo viena – lietuvių kalba. Ji tapo Mažosios Lietuvos gyventojų rašto kalba bažnyčioje, buvo norminama, jos taisyklės rašomos gramatikose, o leksika – žodynuose. Tad lietuvių kalba tapo visus Mažosios Lietuvos baltų kilmės gyventojus vienijančia kalba ir tai buvo Reformacijos poveikio rezultatas.

Reformacijos skleidžiamas tikėjimas ir bažnyčios veikla turėjo dar vieną krašto gyventojų kultūrą vienodinantį veiksnį – veikė visą valstiečių tradicinę liaudies kultūrą. Labai iš lėto, po truputį iro senoji paveldėtoji kultūra. Į gyvenimą iš lėto terpėsi Liuteronų bažnyčios ir valstybinės valdžios diegti nauji elgsenos būdai, iš kitų kultūrų perimami įpročiai, ir tai skatino kultūros kaitą, kuri iš lėto tolino Mažosios Lietuvos valstiečius nuo Didžiosios Lietuvos valstiečių kultūros. Be to, plintantis dievotumas liuteronų tikėjimo pagrindu taip pat skyrė juos nuo Didžiojoje Lietuvoje gyvenančios tautos, nors ne tiek, kad galėtume tarti juos nesant jos dalimi. Reformacijos laikotarpiu Mažosios Lietuvos branduolio gyventojams, jų kultūrai apibūdinti atsirado lietuvininkų etnonimas, kuris rodė, kad save jie apibrėžia kaip lietuvių potautę: buvo labai artimi Didžiosios Lietuvos lietuviams, bet jau ir daug kuo skyrėsi. Formuojantis moderniai lietuvių tautai ir jos valstybei lietuvininkų įnašas į visos Lietuvos kultūros raidą buvo labai reikšmingas.

Reformacijos saulėlydis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, XVII amžiaus antrasis dešimtmetis–XVII amžiaus vidurys

Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kintančiomis istorinėmis aplinkybėmis

Viešojo LDK gyvenimo atmosferoje po 1611 metų sąmyšio Vilniuje buvo juntami Reformacijos šalininkams nepalankūs pokyčiai, tačiau jų jėgos nebuvo išsekusios. Katalikų bažnyčia tolygiai stiprėjo. Ji vykdė Tridento Visuotinio Katalikų bažnyčios susirinkimo nutarimus ir jos reformos buvo sėkmingos. Viena didžiausių jos sėkmių LDK buvo Vilniaus universiteto veikla. Nuo XVII amžiaus pradžios jau stipriai buvo juntamas universiteto poveikis daugeliui kultūros sričių. Universitetas tapo aktyviu kultūros centru, pamažu darėsi svarbia mokslo ir mokymo institucija, patrauklia ne tik LDK jaunimui. Universiteto absolventai tapo svarbiu Katalikų bažnyčios veiklos ramsčiu. Aukštoji mokykla ugdė išsilavinusių,

vietinius poreikius suvokiančių ir tikslingai veikiančių dvasininkų sluoksnį. Ilgainiui Lietuvos katalikų bažnyčioms nebetrūko kunigų, dauguma jų buvo parengti universitete ir dviejose kunigų seminarijose. Savo ruožtu stiprinama kunigų veiklos kontrolė ir Bažnyčios administracijos aktyvumas bažnyčias darė veiklias, galinčias pasiekti ir nedidelių parapijų tikinčiuosius. Jėzuitų kolegijose ir universitete mokslas vyko lotynų kalba. Bet jėzuitai buvo atidūs vietinių gyventojų poreikiams ir ieškojo balanso tarp Gniezno katalikų bažnyčios valdančiųjų šimtametės nuostatos favorizuoti lenkų kalbą bažnyčiose (kur galėjo būti vartojama ne lotynų kalba) ir būtinybės skelbti Dievo žodį gimtąja žmonių kalba. Tai reiškė, kad Lietuvoje jėzuitai daugiau nei kiti paisė lietuvių kalbos, nors kaip pagalbinę kalbą buvo linkę vartoti lenkų kalbą, ypač kai lenkai jau sudarė daugumą provincijos vienuolynuose. Jėzuitai rengė misijas į atokius Lietuvos kampelius, steigė kolegijas stačiatikių teritorijose esančiuose miestuose. Stiprėjo ir prievarta. Amžininkai pripažino, kad jėzuitai ir jų kurstomi universitetų ar kolegijų studentai ėmėsi daugiausia iniciatyvos prievartos akcijoms. Vilniaus akademijos autonomijos privilegija sudarė galimybę jiems tapti mažai kontroliuojama nauja jėga šiuose kraštuose.

Reformacijai nepalankūs pokyčiai anksčiau nei LDK buvo pajusti Lenkijos Karalystėje. Kas keleri metai čia vyko sąmyšiai religiniu pagrindu: minia griovė evangelikų bažnyčias Krokuvoje, Poznanėje, Liubline. Įvykių grandinė rodė kintančią Reformacijos šalininkų situaciją LDK. 1606 metais buvo išniekintos liuteronų kapinės Kaune. 1610 metais vyskupas Benediktas Vaina patraukė į teismą reformatų bažnyčią dėl reformatų ir liuteronų mokyklų veiklos, bet karalius, atsiliepdamas į dviejų evangelikų skundą, paliepė nutraukti bylinėjimąsi ir nieko nesiimti be karaliaus žinios. 1611 metų sąmyšis Vilniuje buvo reikšmingas evangelikams daug kuo. Sąmyšio prologas buvo italo Franko de Franko teismas birželio mėnesį. Nekilmingas svetimšalis sustabdė procesiją Vilniuje ir pareiškė, kad Ostijoje nesą Kristaus. Jį teisė, kaip manoma, Lenkijos senatoriai, susiję su karaliaus dvaru, ir nuteisė už karalienės Konstancijos karališkojo orumo įžeidimą (ji ėjo procesijoje), bet ne už tikėjimą. Nekilmingą svetimšalį nubaudė taip žiauriai, kad net Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo teisėjai atsisakė posėdžiauti Vilniuje, iki iškabintos nuteistojo kūno dalys nebus paimtos iš aikštės. Kitą mėnesį prasidėjo sąmyšis: minia nužudė evangelikų kunigą, sugriovė bažnyčią, mokyklą, sudegino sinodo archyvą. Kaip skelbė teisme pateiktas kaltinimas evangelikams, vienas iš jų metęs į procesiją akmenį. Simptomiška buvo tai, kad neatsirado jėgos, kuri sustabdytų savavališką susidorojimą.

Vaivados Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio Vilniuje nebuvo, Vilniaus kaštelionas Jeronimas Chodkevičius paskyrė 10 haidukų, magistratas nieko nesiėmė, kiti pareigūnai nereagavo į pagalbos prašymą, o evangelikų reformatų kvartalą minia degino ir griovė tris dienas. Teismuose buvo apkaltinti evangelikai, kaip pirmieji pažeidę taiką tarp kitaip tikinčiųjų. Visa tai vyko su tyliu karaliaus Zigmanto Vazos pritarimu. Įstatymai galiojo tie patys, bet teisėtvarkos realybė jau suko kitu keliu. Jau tada Kristupas Radvila, kalbėdamas seimelyje, perspėjo bajorus, kad vyskupas Benediktas Vaina siekia išvaryti reformatų bažnyčią iš Vilniaus miesto Tai pavyko ne iš karto. 1620 metais bernardinai Vilniuje uždraudė pro jų vienuolyną ir bažnyčią lydėti mirusius evangelikus į kapines už miesto. Iš tiesų, mirus Zigmantui Vazai, tarpuvaldžiu, 1632 metais Gniezno arkivyskupo primo iniciatyva buvo priimtas nutarimas neleisti statyti evangelikų bažnyčių vadinamuosiuose karališkuosiuose, t. y. valstybiniuose, miestuose. 1638 metais minia sugriovė liuteronų bažnyčią Polocke. Didžiulį smūgį Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčiai ir kartu Vilniaus reformatų centrui sudavė 1639 metų įvykiai. Pretekstas buvo 1639 metų spalio mėnesį įvykęs incidentas: Jono Jurskio, šventusio krikštynas, svečiai šaudė iš lankų į varnas, strėlė pataikė į Šv. Mykolo bažnyčios sieną ar stogą ir į pranciškonių vienuolyno teritoriją. Minia įsiveržė į evangelikų mokyklą, sumušė ir įmetė į Vilnią gimnazijos rektorių Jurgį Hartlibą, įsibrovusi į špitolę sumušė visus ten buvusius, evangelikų reformatų bažnyčią nuo visiško sugriovimo apgynė vaivados Kristupo Radvilos (1585–1640) pėstininkai. Kaip evangelikus kaltino bernardinai, per susidūrimą žuvo Šv. Jono bažnyčios zakristijonas ir elgeta. Antrą sąmyšio dieną susitiko vaivada evangelikas Kristupas Radvila ir vyskupas Benediktas Vaina, jie paskyrė komisiją įvykiams paaiškinti, vyskupas išleido universalą, kuriuo kvietė žmones laikytis santarvės. Nors komisija dar nebuvo baigusi tyrimo, vienuolės pateikė skundus teismui ir net Varšuvoje vykusiam Seimui. 1640 metais Kristupas Radvila išsiuntė laiškus Lenkijos Karalystės ir LDK seimeliams, kuriuose ragino pasiuntinius reikalauti revizuoti Vilniaus akademijos teises, kad studentai taptų pavaldūs LDK teisei. Tai nepavyko. Galutiniam sąmyšio dalyvių teismui vadovavo karalius, teisė pagal Lenkijos Karalystės teisę ir teismas nutarė dalyvius nubausti, bet svarbiausia – reformatų bažnyčia, mokykla ir špitolė turėjo būti iškeltos už miesto, mieste reformatams uždrausta laikyti pamaldas ir savo mirusiuosius lydėti per miestą dieną. Evangelikai reformatai turėjo išsikelti už miesto sienos į valdą, kurioje jų bažnyčia stovi iki šiol. Tokį būdą karalius rado saugoti taikai tarp skirtingai tikinčiųjų. Formaliai

teisėtumas buvo išlaikytas, bet remtasi ne LDK teise. 1642 metais Lietuvos evangelikų reformatų sinodas prašė Jonušo II Radvilos (1612–1655), kad gautų karaliaus leidimą reformatų ministrams dirbti mieste, nes čia reikią teikti Krikštą, tuokti, lankyti ligonius, lydėti mirusiuosius. Karalius kreipėsi į vyskupą Abraomą Vainą, gindamas evangelikų reikalus, tačiau nėra žinių, kad vyskupas būtų pritaręs karaliui.

1647 metais kilo reformatams nemalonus incidentas Jonušo II Radvilos valdoje Svėdasuose. Jis nurodė nugriauti kryžius prie vieškelių į Vilnių, Užpalius ir Kupiškį. Reformatų požiūriu, kryžius esąs Kristaus kankinimo įrankis ir todėl negarbintinas. Kilo sąmyšis. Vyskupo Abraomo Vainos vardu pateikto skundo Seimas nesvarstė, o byla baigėsi taikos susitarimu – Radvila sutiko, kad jo Svėdasų valdoje stovėtų kryžiai ir išmokėjo 4000 auksinų kompensaciją katalikų klebonui.

Mirus Vladislovui Vazai pradėjo karaliauti Jonas Kazimieras Vaza (1609–1672, valdė 1648–1668 m.). Jo laikais vykę Maskvos–Abiejų Tautų Respublikos ir Švedijos–Abiejų Tautų Respublikos karai, juos lydėję maras ir badas sukėlė visuomenėje katastrofos nuojautą. Visuomenės būsena buvo tokia, kad reikėjo ieškoti katastrofos priežasčių. Tokias priežastis iš sakyklų, spaudoje skelbė Katalikų bažnyčia – kalta esanti paplitusi „erezija“. Reformacija buvo pavadinta erezija. Karalius Jonas Kazimieras Vaza kartu su Lenkijos katalikų bažnyčios vadovais paskelbė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Marijos žeme, o joje neturėjo būti vietos „eretikams“.

Kaip reagavo į visus šiuos įvykius LDK seimeliai, kurių nuomonės, mūsų dienų kalba kalbant, buvo bajorų ir didikų viešosios nuomonės rodiklis? Lenkijos istoriko Henriko Visnerio seimelių instrukcijų pasiuntiniams į Seimą tyrinėjimai atskleidė, kad LDK bajorai dėl tikėjimo kylančius nesutarimus dar ilgai siekė spręsti teisiniu būdu pagal LDK teisę ir tos taikos saugojimą laikė savo bajorų teisių sudedamąja dalimi. Didžiausią atgarsį sukėlė 1611 metų reformatų bažnyčios sugriovimas ir vieno iš evangelikų dvasininkų nužudymas. Minsko, Ašmenos ir Vilniaus seimeliai reikalavo, kad Seimas tol nepradėtų darbo, kol nebus nubausti Vilniaus įvykių kaltininkai. Ašmenos ir Polocko, Žemaitijos seimeliai Vilniaus įvykius vertino kaip viešosios taikos suardymą ir reikalavo teisingumo. Polocko seimelis atkreipė dėmesį į tai, kad burmistras nepakluso Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo, posėdžiavusio įvykių metu, sprendimui stabdyti Vilniaus akademijos studentų savivalę, tai jau kėlė bajorų ir Magdeburgo teisės miestuose taikymo problemą. Kai kurie LDK seimeliai atsiliepė ir į Lenkijoje vykusius įvykius: 1615 metais sudeginus Poznanės evangelikų reformatų bažnyčią ir špitolę

Brastos, Naugarduko, Minsko, Ašmenos seimeliai pasiuntiniams prisakė reikalauti, kad viešoji taika būtų palaikoma bausmės baime dėl jos ardymo. Prasidėjus teismams dėl Kėdainių bažnyčios grąžinimo katalikams, iš pradžių Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas bažnyčią pripažino reformatams, tačiau karaliaus dvaro teismas sprendimą panaikino. Dėl Tribunolo sprendimų negerbimo protestavo Slanimo, Upytės, Ukmergės seimeliai. Aktyviai reagavo seimeliai ir į Gėluvos įvykius: Žemaitijos vyskupo Stanislovo Kiškos nurodymu, 1620 metais buvo sudeginta Gėluvos reformatų bažnyčia ir pagrobti varpai. Bažnyčia stovėjo bajorės Kristinos Kęstartienės valdoje. Raseinių, Upytės, Minsko, Ašmenos seimeliai reikalavo bausti viešosios taikos griovėjus ir laikytis Varšuvos konfederacijos akto. Viešoji nuomonė ir reikalavimas laikytis LDK teisės lėmė teismo sprendimą: vykupas buvo pripažintas kaltu, bažnyčia atstatyta. Iš tiesų seimeliai reagavo beveik į visus evangelikų teisių pažeidimus ir LDK, ir Lenkijoje. Iki XVII amžiaus ketvirtojo dešimtmečio iš tikrųjų seimeliai reikalavo išlaikyti esamą padėtį, nors keli iš jų – Naugarduko ir Ukmergės – siekė patvirtinti Varšuvos konfederaciją visos Lenkijos ir Lietuvos valstybės mastu, o Trakų seimelis – net pripažinti kitatikiams tikybos laisvę. Bet laikas tokioms teisėms gauti jau buvo praėjęs.

Seimelių reakcija į 1639 metų Vilniaus sąmyšį buvo jau kiek kitokia. Dauguma jų reikalavo nustatyti kaltininkus ir kaltuosius nubausti, kiti – imtis priemonių, kad daugiau tokių sąmyšių nevyktų, tik Vilkmergės (Ukmergės) ir Upytės seimeliai nutarė, kad reikia pažaboti Vilniaus akademijos studentų savivalę ir patikrinti Seime akademijos privilegijas. Kai kaltininkais galiausiai buvo pripažinti evangelikai, seimeliai daugiau šio klausimo nebekėlė. Bet studentų galimybes nebaudžiamai savavaliauti dar du kartus svarstė Vilkmergės seimelis. Tačiau nemažai Vilniaus akademijos studentų tuo metu jau buvo stipriai indoktrinuoti, jiems buvo įteigta, kad tikslas pateisina priemones. Vilniaus universitetas tuo metu buvo toliausiai į rytus nutolusi Vidurio Rytų Europos mokslo ir mokymo institucija, ugdžiusi Europos lygio studiozus ir mokslininkus, tačiau buvo ir tamsioji pusė. 1643 metų, 1646 ir 1648 metų bekaralmečio seimeliai jau buvo labiau susirūpinę valstybės saugumo reikalais, ir tik keli jų – Upytės, Lydos, Naugarduko ir Vilniaus – priminė, kad turi būti apsaugotos kitaip tikinčiųjų teisės ir vykdomos *Pacta conventa* sąlygos, kurioms prisiekdavo sėsdamas į sostą renkamas karalius.

XVII amžiaus pirmojoje pusėje teisinė tris Reformacijos kryptis atstovaujančių bažnyčių padėtis pradėjo smarkiai skirtis. 1632 metais Abiejų Tautų Respublikos Konvokaciniame seime priėmus nutarimą, draudžiantį

Deltuvos evangelikų reformatų bažnyčia. Napoleono Ordos piešinys, 1875, KNM, *Album Żmudź*, inv. nr. MNK III-r.a-4040

statyti reformatų bažnyčias valstybiniuose miestuose, Vilniaus liuteronų bažnyčiai 1633 metais pavyko gauti karaliaus Vladislovo Vazos privilegiją, kuria buvo suteikta teisė laisvai veikti Vilniaus mieste. Lėmė Vilniaus liuteronų bendruomenės narių statusas ir turtas: buvo turtingų pirklių, galėjusių teikti paskolas net valdovams, galbūt atsižvelgta ir į liuteroniškos Švedijos nuomonę. LDK liuteronų bendruomenėje būrėsi nemažai turtingų cechų meistrų, juristų, gydytojų. Taip Vilniaus liuteronų bažnyčios veikla buvo įteisinta ir bendruomenė toliau aktyviai veikė.

Visai kitaip klostėsi arijonų bažnyčių reikalai. Nors XVII amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais tebevyko jų sinodai, tebebuvo aktyvių asmenybių, tačiau nuo LDK arijonų vis stipriau atsiribojo ir kalvinistai, ir liuteronai. Tai lietė ne tik doktrinos sritį, buvo formuojama ir viešoji nuomonė. Arijonų padėtis ypač pablogėjo, kai 1592 metais mirė galingiausias jų globėjas Lietuvos Brastos vaivada, senatorius Jonas Kiška, išsilavinęs žmogus, savo dvare Loske įsteigęs spaustuvę ir išspausdinęs ne vieną arijonų veikalą. Jo brolis Stanislovas perėjo į katalikų tikėjimą. Arijonai LDK tebeveikė, bet jų veikla silpo. Evangelikai reformatai ir liuteronai arijonų nelaikė evangelikais. Kai kurie katalikai arijonų antitirinitorių, ypač unitorių, kurie neigė Kristaus dieviškumą, nelaikė krikščionimis. Nors nuo XVI ir XVII amžių sandūros arijonai neneigė Kristaus dieviškos prigimties, bet viešoji nuomonė juos siejo su negarbinančiaisiais Kristaus, todėl buvo nesunku paskelbti juos eretikais. Bajorams nepatrauklus atrodė ir jų teiginys, kad krikščionis neturi teisės atimti kito krikščionio gyvybės. Ir nors šis postulatas po ilgų diskusijų buvo sušvelnintas, arijonai pripažino krikščioniui teisę gintis ginklu, bet draudimas veikti ginklu jau buvo neatsiejamas nuo jų įvaizdžio. Per 1632 metų bekaralmetį kai kurie senatoriai Varšuvos Seime pateikė *Pareiškimą* (*Manifestacją*), kuriame teigė, kad arijonams negalioja Varšuvos konfederacijos aktas, kad jų negalima vadinti kitatikiais, dokumentuose vadinamais disidentais (*dissidentes*). Nors *Pareiškimas* neturėjo teisinės galios, diskusijų metu paaiškėjo, kad ir katalikai, ir evangelikai nebuvo linkę arijonų laikyti kitatikiais, tai reiškė, kad jų, net ir bajorų, nebesaugos Varšuvos konfederacijos aktas. Tik Vilkmergės seimelis 1640 metų instrukcijoje pasiuntiniams rašė, kad nepalaikytų arijonams priešiškų nutarimų. Tačiau laikas veikė arijonų nenaudai ir jų veiklos LDK katastrofa atėjo kartu su Abiejų Tautų Respublikos karais su Švedija ir Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Baigiantis Zigmanto Vazos karaliavimui dėl jo urėdų skyrimo politikos evangelikų galia buvo apsilpusi: tarp LDK senatorių nebebuvo nė vieno

evangeliko. Nors Vladislovo Vazos valdymui įpusėjus evangelikų Senate padaugėjo iki 16 %, bet jie nebeatgavo ankstesnės galios. Dauguma tokių skyrimų keitėsi ne tik dėl to, kad kai kurie pretendentai jau buvo perėję į katalikybę. Karaliai Zigmantas ir Vladislovas Vazos, skirdami aukštuosius pareigūnus, akivaizdžiai teikė pirmenybę katalikams, net kartais neatsižvelgdami į pretendento kvalifikaciją – lėmė tikėjimas. Toks atvejis buvo su Leono Sapiegos (1557–1633) paskyrimu. Jis buvo garsus kaip Trečiojo Lietuvos Statuto komisijos narys, puikus teisininkas, geras pakancleris 1585–1589 metais, kancleris 1589–1623 metais, tad suprantamas buvo jo paskyrimas Vilniaus vaivada (1623–1633), bet paskyrimas didžiuoju etmonu 1625 metais amžininkams jau kėlė dideles abejones. Pirmiausia LDK ilgokai nebuvo paskirtas didysis etmonas, nes karalius neskyrė didžiuoju etmonu patyrusio karo vado reformato Kristupo II Radvilos (1585–1640), ėjusio lauko etmono pareigas. Tuo metu jau katalikas Sapiega buvo silpnos sveikatos, 69 metų, ir iš karto savo etmono įgaliojimus perdavė kitam. Smolensko mūšyje jau nepajėgė dalyvauti, bet karaliaus valia buvo etmonas iki mirties.

XVII amžiaus pirmojoje pusėje gausėjo į katalikybę pereinančių didikų giminių narių ir vidutinių bajorų. Kai kurie stiprūs Reformacijos rėmėjai, prisidėję prie Reformacijos XVI amžiaus šeštąjį–septintąjį dešimtmečius, XVII amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais mirė, o jaunesnioji karta jau dairėsi, kuris tikėjimas suteikia daugiau karjeros perspektyvų. Iš buvusių ryžtingų Reformacijos rėmėjų į katalikybę pasuko jaunieji Chodkevičiai, Kiškos, Valavičiai, Kęstartas, kai kurie iš Holovčinskių bei Tolvaišų (Talvošų). Kaip ir XVI amžiaus pabaigoje, buvo nemažai giminių, kuriose, palyginti su praėjusiu laikotarpiu, gausėjo skirtingų tikybų asmenų, tačiau mažėjo stačiatikių ir evangelikų, daugėjo katalikų. Išliko ir evangelikų reformatų, ir liuteronų bažnyčioms ištikimų giminių. Kaip žinome, iki paskutinės Biržų-Dubingių kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Rudojo palikuonės Liudvikos Karolinos Radvilaitės giminė liko ištikima reformatų (kalvinistų) tikėjimui, nors šis pasirinkimas labai trukdė karjerai. Mikalojaus Radvilos Rudojo sūnaus Kristupo Radvilos Perkūno (1547–1603) vaikai: Vilniaus kaštelionas Jonušas I (1579–1620), Vilniaus vaivada ir etmonas Kristupas II tęsė svarbausių Reformacijos LDK rėmėjų įsipareigojimus. Pastarojo sūnus etmonas, vienas iš Kėdainių sutarties iniciatorių Jonušas II itin rūpinosi, kad kalvinistų tikėjimas plistų visuose Lietuvos visuomenės sluoksniuose. Boguslavo Radvilos (1620–1669) ir Onos Marijos Radvilaitės (Jonušo II dukters, 1640–1667 m.) duktė Liudvika Karolina (1667–1695) darė viską, ką

jai patarė sinodo patarėjai, kad apsaugotų ateičiai Biržų kunigaikštystės ir Kėdainių valdos bažnyčių ir mokyklų fundacijas, didino joms skirtas lėšas. Jai patarinėjo Mikalojus Minvydas, gerai pažinojęs Žemaitijos ir Užnerio distriktų reikalus. Stipriai rėmė Reformatų bažnyčią ir aktyviai dalyvavo bendruomenės veikloje Naruševičiai, Manvydai Dorohostaiskiai, Gruževskiai, Franckevičiai-Radziminskiai, Blinstrubai, vidutinio turtingumo ar neturtingi bajorai Abramavičiai, Andriaus Volano palikuonys ir daugelis kitų. XVII amžiaus viduryje tokių būta apie 50 vidutinių ir smulkiųjų bajorų giminių. Lenkų mokslininkų duomenimis, XVIII amžiaus trečiąjį dešimtmetį LDK dar buvusios 126 evangelikų bajorų giminės, daugiau nei kartu sudėtos to meto Mažosios Lenkijos (37) ir Didžiosios Lenkijos (47) evangelikų giminės.

Reformacijai, kaip judėjimui, neatitaisomą smūgį sudavė XVII amžiaus vidurio Abiejų Tautų Respublikos karai su Švedija ir Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste. 1655 metais pirmą kartą Lietuvos istorijoje kitų valstybių kariuomenės okupavo visą LDK. Buvo sugriautas ūkis, miestai. Kilęs maras, badas, karo veiksmai, gyventojų deportacijos į Maskvos Kunigaikštystę sumažino LDK gyventojų maždaug per pusę. Buvo sugriautos daugelis reformatų bažnyčių, dauguma neteko lėšų. Dar karų metu Abiejų Tautų Respublikos Seimas 1658 metais paskelbė arijonus už įstatymo ribų: jie turėjo atsisakyti savo tikėjimo, uždrausta pereiti į kurį nors kitą evangelikų tikėjimą, nepaklusniesiems grėsė turto konfiskacija ir tremtis. Simptomiška, kad tai nutarė Seimas, o ne kuris nors aukštas pareigas užimantis asmuo. Karų metu bajoriškos visuomenės nuomonei formuoti ir priešiškai nuteikti prieš arijonus buvo parankus praėjusio amžiaus pabaigoje diskutuotas teiginys, kad tikras krikščionis neturi žudyti kito. Nors jau seniai arijonai šios nuostatos nebeskelbė beatodairiškai, tačiau krizės metais reikėjo ieškoti kaltų. Pokario laikotarpiu reformatų ir liuteronų bendruomenės atsistatinėjo iš lėto: tokių bendruomenių išliko, ypač tose vietovėse, kur reformatai gyveno kompaktiškai, tai yra Biržų-Dubingių šakos Radvilų valdose, tačiau teisinė jų padėtis kasmet blogėjo. 1664 metais uždrausta Vilniuje prekiauti atvežtomis kitatikių knygomis, taip pat nekatalikus priimti į Vilniaus knygrišių cechą. 1668 metais Seimas uždraudė pereiti iš katalikų tikėjimo į kitą, 1669 metais nutarta, kad valdovu gali būti tik katalikas, 1670 metais Seimas priėmė įstatymą prieš slapta savo tikėjimą išpažįstančius arijonus, 1673 metais Seimas uždraudė bajorystę suteikti nekatalikams, 1674 metais pakartotas draudimas veikti evangelikų bažnyčioms valstybiniuose miestuose, o Varšuvoje uždrausta evangelikams

melstis net privačiuose namuose. Tad iš tikrųjų Katalikų bažnyčios pastangomis valstybės valdžia pripažino šiai Bažnyčiai valstybinės statusą. Reformacija, kaip judėjimas, nebeturėjo vidinių jėgų pakeisti padėtį, bet jos šalininkų sukurtos bažnyčios veikė tvariai. Turėtume skirti Reformacijos, kaip judėjimo, pabaigą nuo jos sukurtų bažnyčių veiklos mažumos teisėmis. Reformacija buvo judėjimas, įtraukęs į savo gretas įvairius sluoksnius, kūręs ne tik kitokias Bažnyčias kaip institucijas, bet ir daugelį kitų institucijų. Judėjimo požymiu galime laikyti tokias iniciatyvas, kurios veikė visą visuomenę. Po XVII amžiaus vidurio liko veikti kai kurios atsistačiusios evangelikų bažnyčios, per amžius jos turėjo taikytis prie laiko, kai ką keisti, bet ne visus pokyčius galime vadinti Reformacija. LDK likusios veikti evangelikų bažnyčios ir bendrijos nebeturėjo religinio, visuomeninio ir kultūrinio judėjimo galios.

Taip atrodė Reformacijos judėjimo pabaiga, bet nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio iki septintojo dešimtmečio dar buvo beveik pusė amžiaus, per kurį LDK evangelikai daug nuveikė. Kodėl jie pajėgė išsilaikyti ir kurti stiprėjančios kontrreformacijos sąlygomis net sėkmingai veikiant Katalikų bažnyčiai?

Evangelikų bažnyčių veikla ir taikymasis prie naujų istorinių aplinkybių

LDK Reformacijos šalininkai, nepaisydami kintančių istorinių sąlygų, veikė ir toliau. Aktyviai ieškojo atsako į kylančius iššūkius. Jų veikla dar buvo juntama visose LDK politinio ir kultūrinio gyvenimo srityse, jie dar turėjo ir asmenybių, ir institucijų.

Nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio iki XVII amžiaus vidurio evangelikai reformatai ir liuteronai išlaikė daugumą savo bažnyčių. Tai pareikalavo didelių pastangų, aktyvumo, gebėjimo organizuotis ir telkti lėšas. Kintant veiklos sąlygoms, buvo labai sunku išlikti bažnyčių tinklui, susiformavusiam nuo XVI amžiaus šeštojo–septintojo dešimtmečių. Perėjęs į katalikybę žemvaldys dažniausiai keitė savo valdoje buvusią evangelikų bažnyčią į katalikišką. Prasidėjo panašus procesas, kaip Reformacijos pradžioje, kai katalikiškos bažnyčios buvo keičiamos į evangeliškas, dabar jos buvo atsiimamos, ir tai vyko teisėtai, laikantis Trečiojo Lietuvos Statuto

įstatymų. Katalikų klebonas, atvykęs į buvusią katalikų bažnyčią, pradėdavo teismo procesą; nors tokie teismai kartais vykdavo ir 10 metų (pvz., teismas dėl Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčios truko apie 20 metų), bažnyčios tikėjimą lemdavo pirmojoje privilegijoje nurodytas tikėjimas. Teismai ypač suintensyvėjo nuo trečiojo dešimtmečio: 1619–1626 metais dėl Kuršėnų, 1621 metais dėl Smurgainių, 1622 metais dėl Šiluvos, 1625–1627 metais dėl Slucko, 1628 metais dėl Liolių ir kitų bažnyčių. Bet šis įstatymas nelietė naujai įsteigtų evangelikų bažnyčių. Tad evangelikai reformatai ir kai kurie liuteronai ėmėsi steigti naujas bažnyčias, kurioms skirdavo lėšų iš savo dvarų. Naujai įsteigtosios iš dalies kompensavo prarastąsias. Turime žinių apie XVII amžiaus pirmojo ketvirčio pabaigoje Vilniaus vyskupijos teritorijoje veikusias visų evangelikų krypčių 114 bažnyčių (įskaitant arijonų ir reformatų dvarų koplyčias), o Žemaitijoje – 30 evangelikų bažnyčių. Tad, palyginti su XVI amžiaus pabaiga, evangelikų bažnyčių padaugėjo, nors keitėsi veiklos vietovės.

Evangelikai reformatai tuo metu ėmėsi kai kurių bažnyčių fundacijų apsaugos. Sinodo archyvo dokumentai 1611 metais buvo sudeginti, todėl buvo sunku rasti dokumentų teismams ir tais atvejais, kai fundacija nauja. Reformatai ir sinodas ėmėsi svarbių dokumentų apsaugos: įregistruodavo juos į kelių institucijų dokumentų registrus: žemės teismų, Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo dokumentus, darė ne vieną kopiją ir jas skleidė sinodo, asmeniniuose žemvaldžių ir parapijų archyvuose. Pavyzdžiui, dingus Papilio, Salamiesčio ir kitų bažnyčių fundacinėms privilegijoms, paskutinė iš reformatų Radvilų Liudvika Karolina Radvilaitė suteikė toms bažnyčioms ir mokykloms atnaujinančias fundacijas, kuriose įrašė senųjų fundacijų tekstus, tikriausiai iš dokumentų Radvilų giminės archyvuose, ir papildė tų bažnyčių lėšas bei aprūpinimą, o atnaujintąsias privilegijas, norėdama dokumentus apdrausti, įregistravo ir Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo dokumentuose, ir žemės teismų knygose, kopijas pateikė sinodui, o šis savo ruožtu jas ne kartą kopijavo.

Evangelikams reformatams pavyko gauti Lietuvos evangelikų reformatų sinodui teises į parapinių bažnyčių turtą. Sinodas tapo juridiniu asmeniu, galinčiu disponuoti jam pavedamu parapinių bažnyčių ar asmenų užrašytu turtu. Liudvika Karolina Radvilaitė ištekėjo už Noiburgo kunigaikščio, jai mirus, po ilgų teismų jam atiteko dauguma jos dvarų. Paskutinė Radvilaitė taip sutvarkė reformatų ir jos valdose esančių reformatų bažnyčių aprūpinimą, kad net XIX amžiaus pirmąjį trečdalį, kai jau nebebuvo

LDK valstybės, iš jos buvusių dvarų reformatų kunigai ir mokyklos, stipendiatai dar gaudavo jiems skirtas lėšas.

Prasidėjus teismams dėl buvusių katalikų bažnyčių grąžinimo, sinodas įsteigė vadinamąją aktoriaus pareigybę. Aktorius buvo renkamas asmuo, jis atstovavo bažnyčiai, sinodui, turėjo rūpintis teismo procesais, ieškoti ir tvarkyti teismams reikalingus dokumentus, atstovauti sinodui teismuose, kartu tvarkyti ir valdyti sinodui pavestą turtą. O sinodo valdomo turto vis daugėjo. Bajorai reformatai, manę, kad jų palikuonys pereis arba jau perėjo į katalikybę, užrašydami valdas testamentuose, numatydavo įvairias sąlygas (ir moralines, ir teisines), kad būtų išsaugotos reformatų bažnyčios. Antai Brastos vaivada Kristupas Despotas Zenavičius 1611 metais prašė, kad jį palaidotų jo paties įsteigtos Smurgainių reformatų bažnyčios rūsyje, kad paveldėtojai joje visados išlaikytų reformatų kunigą ir mokyklą, o jeigu pakeistų tikėjimą, kad jo palaikus išneštų į tolimą dykynę ir ten užkastų... Trakų vaivada reformatas Jonas Hlebavičius, 1590 metais užrašydamas turtus paveldėtojams, nurodė, kad jei kuris iš jų pakeistų tikėjimą, turėtų būti nušalinamas nuo bažnyčios fundacijos ir teisės parinkti kunigą; visas teises testatorius perleido Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčiai. Vėliau kitų reformatų testamentuose reformatų bažnyčios patronatas ir lėšų bei turto valdymas pavedamas sinodui.

Būta ir kitos reformatų veiklos, kuri XVII amžiuje pradėjo duoti rezultatus. Viena svarbiausių aplinkybių tvariai Reformacijos šalininkų veiklai XVII amžiuje buvo kompaktiškų reformatoriškų teritorijų susidarymas. Ypač reikšmingas buvo Biržų kunigaikštystės kompaktiškų valdų suformavimas XVI amžiaus paskutinį ketvirtį. Nuosekli Radvilų veikla, apgalvotas, numatant perspektyvą, reformatų bažnyčios bei jos veiklos rėmimas, sudarė galimybes Šiaurės Lietuvoje susikurti vientisai reformatų gyvenamai teritorijai. Prie jos šliejosi dar kelios privačios valdos, pavyzdžiui, Martyno Švobos užrašytoji sinodui. Biržų kunigaikštystėje Radvilų valia ir dėl nuoseklios tikybinės politikos reformatų tikėjimas pasklido visuose sluoksniuose. Radvilos aprūpino lėšomis Biržų, Papilio, Nemunėlio Radviliškio, Salamiesčio bažnyčias ir mokyklas, stengėsi, kad jose vyktų pamaldos lietuvių kalba, palaikė Užnerio ir Žemaitijos distriktų vyresniųjų pastangas, kad jose nuolat dirbtų lietuviškai mokantys kunigai. Antra tokia teritorija kūrėsi Kėdainių valdose, kurios nuo 1614 metų iš Kiškų giminės galutinai perėjo į evangelikų Radvilų rankas; ten kūrėsi stiprus evangelikų reformatų centras, kuriame aktyviai veikė ne tik patys Radvilos, bet ir miestiečiai. Vedybomis XVII amžiuje Radviloms atiteko ir Slucko kunigaikštystė.

Nepaisant vedybinės sutarties, kuria Jonušas I Radvila pasižadėjo neversti katalikės žmonos atsisakyti savo tikėjimo (šią sutarties dalį Radvila įvykdė) ir nestatyti kalvinistų bažnyčios, katalikui klebonui išvykus iš miesto, Sluckas ilgainiui tapo garsiu gudų teritoriją apimančių distriktų kultūros centru.

Per XVII amžiaus pirmąją pusę tose teritorijose buvo įsteigta nemažai bažnyčių. Kai kurios naujos bažnyčios tapo tvariais veiklos centrais. Viena tokių bažnyčių, įsteigta XVI amžiaus paskutinį ketvirtį, tvirtėjo Biržuose. Ji buvo centrinė Užnerio distrikto bažnyčia, jos kunigas dažniausiai buvo renkamas distrikto superintendentu. Jam talkino netoli esančių ir gausias parapijas turinčių Biržų kunigaikštystės Papilio, Nemunėlio Radviliškio, Salamiesčio kunigai. Ilgus dešimtmečius lietuviškai girdintiems Dievo žodį parapijiečiams reformatų tikėjimas tapo jų tikėjimu. Šis tikėjimas išlaikė laiko išbandymus ir XVII amžiaus antrojoje pusėje, atsikūrė ir po XVIII amžiaus karų. Tą išbandymą 400 metų gyvuojanti bendruomenė išlaikė ir per sunkiausią XX amžių. Antra centrine Žemaitijos distrikto bažnyčia tapo naujai pastatytoji Kėdainiuose. Kai Šv. Jurgio bažnyčią teko grąžinti katalikams, Kristupas II Radvila ir jo žmona Ona Kiškaitė 1631 metais pažadėjo skirti lėšų dviem mūrinėms bažnyčioms. Kodėl reikėjo dviejų? Radvilų pastangomis buvo pastatyta ir 1652 metais pašventinta mūrinė bažnyčia. Didelė, talpi, su įrengta kripta laidojimams. Joje buvo laikomos pamaldos lenkų ir anglų kalbomis. Kitoje, vadinamoje senąja, kuri buvo pašventinta 1629 metais, vyko pamaldos lietuvių kalba. Kėdainiuose buvo dvi parapijos, viena jų buvo lietuvių, veikė „šviesiausioji gimnazija". Kėdainių mūrinė bažnyčia tapo centrine bažnyčia, tačiau abiejų bažnyčių kunigai dirbo išvien.

Ilgą veiklos stažą turėjo Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčia. Jai bajorai dažnai užrašydavo lėšų, turtus, valdas, pavesdavo užsidarančių parapinių bažnyčių valdas ir lėšas. Ji buvo centrinė Vilniaus distrikto bažnyčia. Evangelikų reformatų bažnyčios valdymo modelyje nebuvo vyskupijų, katedrų, tačiau distriktų centrinės bažnyčios ir jose dirbantys kunigai tapdavo jų veiklos organizatoriais. Distrikto bažnyčių veiklos strategiją, pagrindinius veiklos sprendimus, ką reikia ir būtina pirmiausia daryti, spręsdavo į distrikto sesiją susirinkę kunigai ir pasauliečiai seniūnai. Jie atsižvelgdavo į visos Lietuvos evangelikų reformatų sinodo sprendimus, tačiau sprendė ir savo distrikto reikalus. Nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio turime žinių apie didėjantį distriktų sesijų dalyvių aktyvumą, apie lietuvių kunigų, dirbusių lietuviškose parapijose, iniciatyvas. Jos buvo svarstomos distrikto sesijose ir priimami sprendimai, kas būtina ir ką galima padaryti. Daug

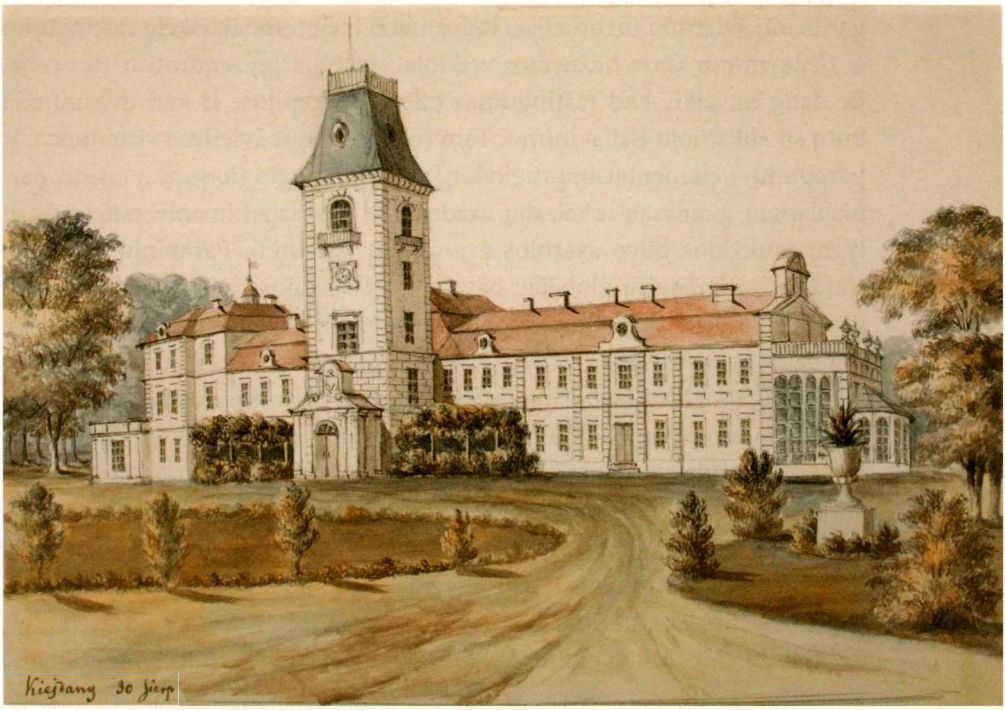

Radvilų rūmai Kėdainiuose. Napoleono Ordos piešinys, 1875, KNM, *Album Żmudź*, inv. nr. MNK III-r.a-4049

tokių iniciatyvų ir padaryti darbai distrikto mastu keitė viso LDK Reformacijos judėjimo padėtį. Įnašą į lietuvių kultūrą kūrė tų distriktų iškilieji ir aktyvieji kunigai, remdamiesi distriktų sesijų sprendimais.

Jausdami spaudimą iš išorės evangelikai reformatai būrėsi ir ieškojo būdų glaudinti gretas ir veikti sutartinai. Buvo nemažai sričių, kur sutartinis kolektyvinis vadovavimas, koks buvo sinodo veikimo būdas, ir galingų globėjų Radvilų veikla davė rezultatų. Toks veiklos baras buvo organizuoti švietimo institucijas. Reformatai ir liuteronai, iškėlę raštingumo ir išsilavinimo vertę bažnyčios veikloje, siekė tai įgyvendinti ir tikrovėje, jie daug nuveikė, kad raštingumas kiltų ir parapijose ir kad dvasininkai būtų su aukštuoju išsilavinimu. Tam reikėjo pilnos švietimo sistemos: t. y. parapinių – elementariųjų mokyklų, vidurinio lygio (lotyniškų miesto, partikuliarinių, gimnazijų ar kolegijų, akademinių gimnazijų) ir universiteto. Visų lygių mokyklos buvo svarbios evangelikų išlikimui. Parapinių mokyklų tinklą kūrė bažnyčių globėjai; beveik visose naujose bažnyčių fundacijose minima, kad skiriamos lėšos parapinės mokyklėlės mokytojui. Parapinės mokyklėlės šalia bažnyčios buvo pagrindinės institucijos tikėjimui skleisti, parengti vaikus pamaldoms, išmokyti giesmių ir pamaldų tvarkos. Kai kuriose buvo mokoma skaityti, ne visose rašyti. Nuo vidurinio lygio mokyklų veiklos priklausė, ar bus išugdyta pakankamai raštingų, galinčių dirbti parapinėse mokyklose žmonių, parapinėms mokykloms kartais pakako tiesiog raštingo žmogaus. Vidurinio lygio mokyklos buvo būtinos evangelikų dvasininkams, būsimiems pareigūnams pasauliečiams lavinti, ir joms reformatų sinodas bei globėjai pasauliečiai skyrė daug dėmesio. Susitelkti į vidurinio lygio mokyklų steigimą vertė ir jėzuitų konkurencija. Kai 1570 metais Vilniuje pradėjo veikti jėzuitų kolegija ir pradėtos steigti kolegijos kituose LDK miestuose, sėkmingai evangelikų veiklai vienos Vilniaus gimnazijos nepakako, nors XVII amžiaus pirmąjį ketvirtį ji buvo pasiekusi aukštą lygį. Joje dirbo žinomi mokytojai, rašę vadovėlius. Sofijos Vnučkienės 1592 metais įsteigta partikuliarinė mokykla Šiluvoje kurį laiką sėkmingai veikė, bet nuo XVII amžiaus antrojo dešimtmečio sąlygos jos veiklai blogėjo, nes Katalikų bažnyčia pradėjo teismo procesą dėl Šiluvos bažnyčios. Evangelikų reformatų sinodas ir pasauliečiai globėjai Radvilos ėmėsi į ateitį orientuoto projekto: steigti gimnazijas tuose distriktuose, kur buvo susitelkusios stiprios bendruomenės. Tokia vietovė buvo Biržai, kuriuose arti jų ir arti viena kitos jau ne vieną dešimtmetį sėkmingai veikė parapinės mokyklos. Tačiau iš karto tų planų realizuoti nepavyko. Kristupas Radvila 1615 metais sumanė įsteigti gimnaziją Biržuose. Buvo rastas ir

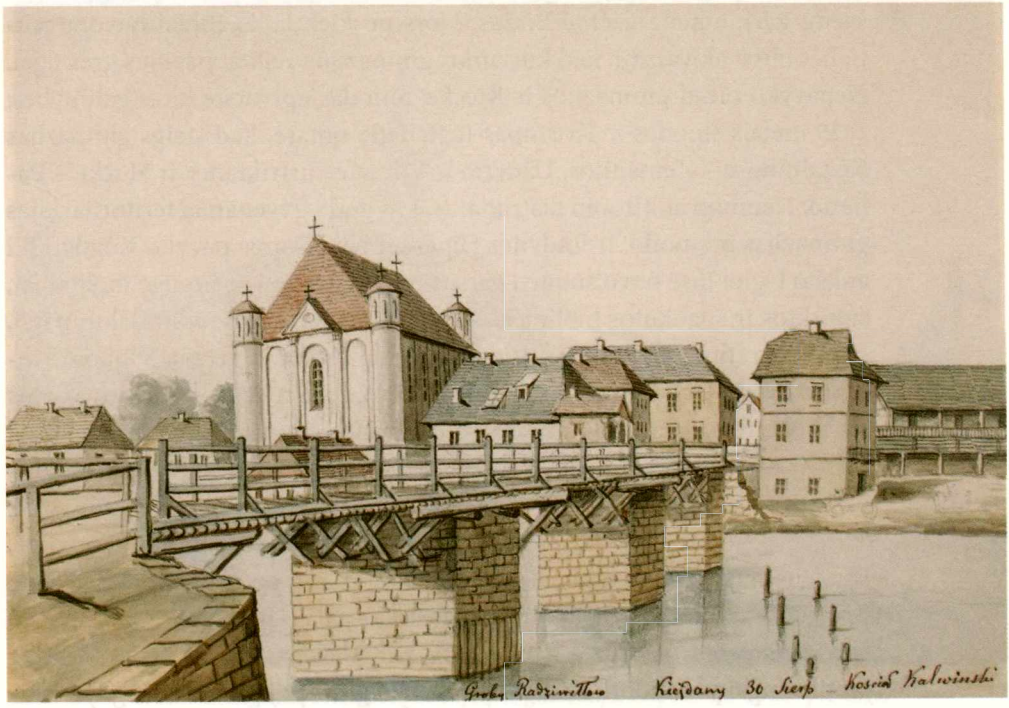

Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčia. Napoleono Ordos piešinys, 1875, KNM, *Album Żmudź*, inv. nr. MNK III-r.a-4052

Biržuose apsigyveno deramai išsilavinęs mokytojas, pažįstantis Gdansko akademinės gimnazijos darbą, profesionalus studijuojančiųjų aukštosiose mokyklose vadovas Adomas Rasijus, keliolikos traktatų lotynų kalba autorius. Apsigyvenęs Biržuose būrė mokinius, prašė Radvilos parūpinti lėšų antram ir trečiam mokytojui. Mokyklai pavojus kilo Livonijos karo metais: 1600–1611 metų veiksmai Biržams dar negrėsė, bet po 1621 metų, atsinaujinus Abiejų Tautų Respublikos ir Švedijos karui, 1625 metais švedų kariuomenė užėmė Biržus. Nors po kiek laiko Biržai buvo atgauti, bet buvo akivaizdu, kad kuriamos gimnazijos veiklai pavojus grės ilgai. Nepavyko plėsti gimnazijos ir Klecke. Sinodas apsvarstė kitas galimybes: 1625 metais sinodas ir Kristupas II Radvila nutarė, kad steigs gimnazijas Kėdainiuose – Žemaitijos, Užnerio ir Vilniaus distriktams, ir Slucke – Paliesio, Nemuno aukštupio distriktams, t. y. gudų gyvenamai teritorijai. Šias gimnazijas ir sinodo, ir Radvilos rūpesčiu bei lėšomis pavyko išugdyti iki aukšto lygio. Jose buvo suburti garsūs tokiam darbui pasirengę mokytojai, supirktos ir suaukotos bibliotekos, įrengti ir lėšomis aprūpinti alumnatai, sukauptas stipendijų fondas. Vieną iš fondų sudarė Martyno Švobos, Švobiškio dvaro savininko ir bažnyčios globėjo, 1606 metų testamentu skirtos lėšos „lietuvių tautos alumnams“, o bažnyčioje jis nurodė nuolat išlaikyti lietuviškai mokantį kunigą. Švobos stipendija pasinaudojo Kėdainių alumnas, pirmasis reformatų (kalvinistų) visos Biblijos vertėjas į lietuvių kalbą Samuelis Boguslavas Chylinskis. Gimnazijas išlaikė sinodas, Radvilos, daugelio bajorų aukojami ir testamentais skiriami pinigai. Didelę reikšmę turėjo tai, kad sinodas, kaip juridinis asmuo, galėjo įvairiais būdais (užstato teise, paskolomis, gaunamas testamentais, parduodamas valdas) kaupti lėšas ir jas tikslingai panaudoti. Kėdainių ir Slucko gimnazijose buvo išugdyti iškiliausi XVII amžiaus trečiojo–septintojo dešimtmečių evangelikų dvasininkai, kultūros elitas. Jose dėstė garsūs mokslininkai ir pedagogai. Vilniaus, Kėdainių, Slucko gimnazijų veiklą sunku pervertinti, tačiau Bažnyčios ir visos evangelikų bandruomenės išlikimui buvo svarbu, ar bus išugdyta gerų dvasininkų, suvokiančių visuomenės poreikius, o tam reikėjo aukštojo mokslo institucijos, kurios evangelikai LDK jau negalėjo įsteigti. Vilniaus universitetas buvo patrauklus didžiajai visuomenės daliai, į jį priėmė studijuoti ir evangelikus. Ne vienas iš evangelikų ir iš turtingų bajorų giminių studijavo Vilniaus universitete, bet sinodas ne kartą perspėjo, kad šios studijos kelia pavojų jų tikėjimui. Universiteto patrauklumas XVII amžiaus pirmąją pusę sparčiai augo. Jaunimo buvo gausu, tarpusavio bendravimas buvo įprastas, veikė patrauklus mokyklinis teatras. Dėstytojų ir profesū-

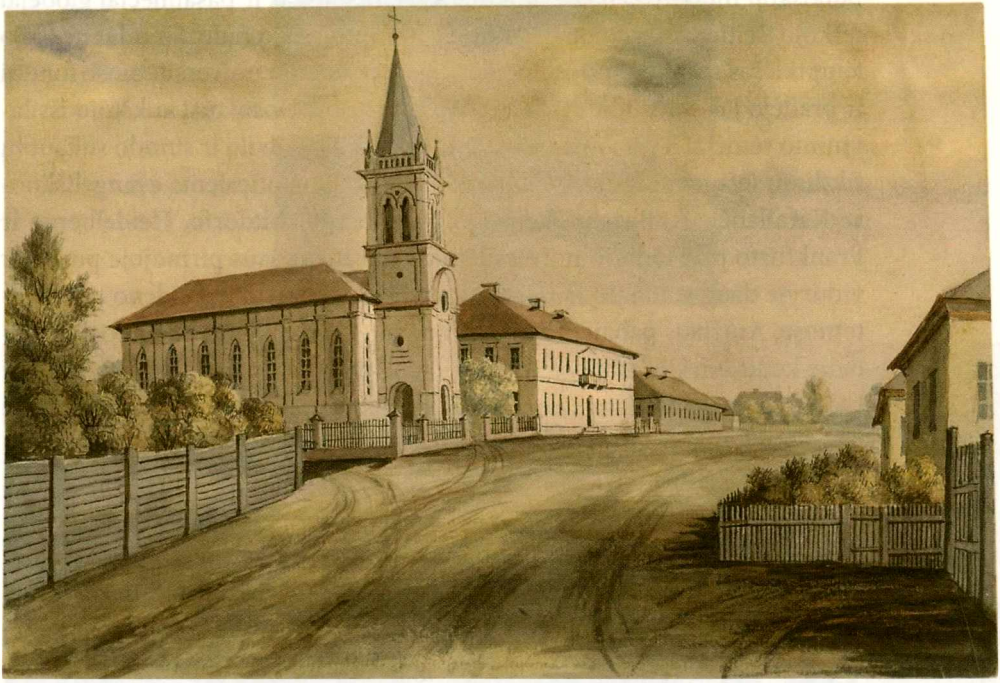

Slucko evangelikų reformatų bažnyčia ir gimnazija. Napoleono Ordos piešinys, 1875, Lietuvos nacionalinis muziejus

ros darbai pradėjo garsėti Europoje, tad jų, kartu ir universiteto autoritetas augo. Jau vidurinio lygio mokyklose tėvai baiminosi dėl evangelikų mokinių tikėjimo. Kristupas II Radvila 1620 metų instrukcijoje, kaip turi būti mokslinamas sūnus Jonušas II Vilniaus bažnyčios mokykloje, nurodė prižiūrėtojui, kad Jonušas pratintųsi bendrauti, bet turėtų vengti atsivertėlių tėvų jaunimo, ypač tų, kuriuos lydi jėzuitai. Vilniaus universitete katalikiškoji indoktrinacija vyko intensyviai. Sinodas ir pasauliečiai globėjai ieškojo išeities, kaip sukurti galimybę studijuoti, ir ją rado. Sinodas pradėjo kaupti lėšas stipendijų studijuojantiesiems užsienio universitetuose fondui ir pradėjo jas skirti nuo XVII amžiaus pradžios. Dosniausi aukštojo išsilavinimo rėmėjai XVII amžiuje buvo Radvilos. Iš Radvilų ir sinodo sukauptų tikslinių lėšų sinodas skyrė stipendijas studijuojantiesiems evangeliškuose Karaliaučiaus, Bazelio, Leipcigo, Vitenbergo, Altdorfo, Heidelbergo ir Frankfurto prie Oderio universitetuose; XVII amžiaus pirmojoje pusėje ir viduryje daug studentų iš Lietuvos telkėsi Franekerio ir Leideno universitetuose. Amžiaus pabaigoje stipendijos su visu išlaikymu buvo skirtos Leidene keturiems, Marburge trims, Heidelberge keturiems, Frankfurte prie Oderio dviems, Berlyne (Joachimstalerio gimnazijoje) dviems, Karaliaučiuje trims studentams. Stipendiatus parinkdavo sinodas, pirmiausia stipendijos buvo teikiamos LDK evangelikų reformatų bažnyčiose dirbusių kunigų sūnums. Gavusieji stipendiją turėjo įsipareigoti kurį laiką dirbti dvasininkais LDK. Nors stipendiatų vienu metu nebuvo daug – šeši–dešimt asmenų, reformatų dvasininkų gretas nuolat papildydavo aukštąjį išsilavinimą įgijusieji Vokietijos, Nyderlandų, Prūsijos Kunigaikštystės, Šveicarijos universitetuose. Aukštasis išsilavinimas, įgytas skirtingų šalių universitetuose, turtino būsimų dvasininkų patirtį, padėjo susipažinti su ne viena kultūra, bažnytinio gyvenimo praktika, bet, antra vertus, tie skirtumai ne visada skatino tarpusavio supratimą ir bendradarbiavimą.

Sinodas ir evangelikų lyderiai pasauliečiai nuo XVII amžiaus pradžios atnaujino pastangas glaudinti santykius su Mažosios ir Didžiosios Lenkijos reformatais. Lenkijoje Reformacija slopo kur kas greičiau. Skirtingos Bažnyčios ne kartą mėgino vienytis, tačiau Sandomiero 1570 metų susitarimas, siekęs suvienyti Abiejų Tautų Respublikoje veikusias čekų brolių, reformatų ir liuteronų bažnyčias, parengti ir laikytis bendro tikėjimo išpažinimo, buvo neįgyvendintas. 1645 metais karaliaus iniciatyva Torunėje buvo surengtas katalikų, liuteronų ir reformatų „broliškas pokalbis“, vadinamasis Torunės kolokviumas, kurio tikslas buvo visoms Bažnyčioms susitarti ir išlaikyti tarpusavio taiką. Deja, pokalbis nedavė rezultatų.

Papilio bažnyčios Dievo stalo interjeras. Viršuje – fragmentas su citatomis iš Šventojo Rašto lietuvių kalba. Rimo Mikalausko nuotrauka, 2017

XVII amžiuje Lietuvos evangelikų reformatų, Mažosios Lenkijos ir Didžiosios Lenkijos sinodai bandė telkti jėgas kitu būdu, glaudžiau bendradarbiauti visoje jungtinėje valstybėje veikusioms reformatų bažnyčioms. Sudaryta bendra Bažnyčių komisija ėmėsi rengti *Agendą*, kurioje detaliai buvo išdėstyta apeigų tvarka, Bažnyčios organizacija. 1636 metais išleistoji *Agenda* galiojo Abiejų Tautų Respublikos evangelikų reformatų bažnyčiose, o LDK dar ir XIX amžiuje. Anksčiau išrinkta abiejų Bažnyčių atstovų speciali komisija pradėjo rengti naują Biblijos leidimą. Iš pradžių rengtasi redaguoti ir išleisti Radvilų (kitaip Brastos) Bibliją. Šiuo metu Lenkijos mokslininkai mano, kad buvo parengtas naujas vertimas, jį vertę Kujavijos reformatų superintendentas Danielius Mikolajevskis ir čekų brolių superintendentas Janas Turnovskis. Šį leidinį 1632 metais išleido Gdansko spaustuvė, todėl jis vadintas Gdansko Biblija. Jos išleidimą rėmė visos trys Abiejų Tautų Respublikos reformatų Bažnyčios: Lietuvos, Mažosios ir Didžiosios Lenkijos. Tiražą platinti pasidalijo tokiomis proporcijomis: LDK – 300, Mažoji Lenkija pageidavo 200, Didžioji Lenkija – 100. Akivaizdu, kad daugiausia jos reikėjo LDK.

XVII amžiaus pirmuosius dešimtmečius pradėjo rezultatų duoti, nors ir neplataus masto, studijos užsienio universitetuose. Stipendijos, teikiamos dvasininkų sūnums, pamažu ugdė gerai išsilavinusį dvasininką, kaupiantį šeimose įgytą santykių su parapijiečiais, globėjais ir studijų svetimose šalyse patirtį. Formavosi stabili kunigų grupė, gerai vietinių gyventojų poreikius suprantančių, norinčių dirbti savo bendruomenei. Radę pašaukimą skleisti Dievo žodį lietuvių kalba, jie šiam darbui suteikė svarbią prasmę. Lietuvių kalba atlikti apeigas, katekizuoti buvo labai svarbu Žemaitijos, Užnerio ir dalyje Vilniaus distrikto, t. y. etninėje Lietuvoje. Dauguma lietuviškai laikančiųjų pamaldas ir katekizuojančiųjų buvo lietuviai katekistai ir kunigai, kiti – atsikėlę į Lietuvą, bet integravęsi į jos visuomenę. Ilgainiui susidarė tokių kunigų giminės. Seneliai, tėvai, sūnūs katekizavo, mokė giesmių lietuvių kalba, sakė pamokslus, krikštijo, tuokė, laidojo. Daug reformatų kunigų ir lietuviškai kalbančių bajorų bei miestiečių iš savųjų išugdė Minvydų, Girdvilų, Jaugelių, Skrodskių, Skominų giminės. Atvykę ir išmokę lietuviškai sėkmingai dirbo ne vienos kartos Božimovskių, Bitnerių giminių asmenys. Turime duomenų, kad daugiau kaip pusėje Užnerio, Žemaitijos distriktų bažnyčių pamaldos vyko lietuvių kalba. Kai kuriose bažnyčiose lietuviškai dirbantis kunigas jau buvo visą pirmąją XVII amžiaus pusę. Jų iniciatyvos ir veikla paveikė visą lietuvių tautinės kultūros raidą ir suteikė jai stiprų impulsą.

Liuteronų bažnyčių veikloje per XVII amžiaus pirmąją pusę įvyko taip pat nemažai pokyčių. LDK XVII amžiaus pirmojoje pusėje veikė apie 10 liuteronų bažnyčių, dauguma etninėje Lietuvoje: Vilniuje, Kaune, Skuode, Šaukėnuose, Šiaulėnuose, Vepriuose, Pohoste, Gaičiūniškėse prie Vilniaus. Išnykus kai kurioms bažnyčioms Žemaitijos dvaruose, naujas įsteigė Radvilos Biržuose, Kėdainiuose, kad jų valdose būtų sudarytos sąlygos pakviestiems amatininkams. Nors liuteronų bažnyčios gyveno slopstančios Reformacijos sąlygomis, tačiau jų pastangos išsilaikyti buvo kiek kitokios. Didžiųjų miestų bažnyčios stiprino ryšius su Karaliaučiaus konsistorija ir bandė išnaudoti bendruomenių įtakinguosius, kad pagerintų savo bažnyčių situaciją. Po 1632 metų bekaralmečio ir priimto draudimo valstybiniuose miestuose statyti reformatų bažnyčias, Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčia, kaip jau minėta, gavo išimtinę teisę veikti Vilniaus mieste ir ta teisė galiojo kelis šimtmečius. Ši 1633 metų privilegija buvo suteikta tik Vilniaus liuteronų bažnyčiai, tačiau Katalikų bažnyčia į visas liuteronų bažnyčias žvelgė kiek nuosaikiau nei į reformatų. Ir vis dėlto Kaune stabiliai veikusiai apie 100 šeimų liuteronų bendruomenei teko patirti nemažai smurto: 1606 metais buvo išniekintos kapinės, 1610 metais apšaudyta bažnyčia ir mokykla. Bendruomenė daug kartų gynėsi teismuose, reikalavo teisės atstatyti ir remontuoti bažnyčią.

Vilniaus ir Kauno liuteronus palaikė stiprios miestiečių bendruomenės. Miestiečiai liuteronai amatininkai kovojo dėl teisių cechuose ir dėl teisių būti renkamais į magistratus. Kaune jiems tai pavyko 1655 metais. Liuteronų miestiečių bendruomenės abiejuose miestuose buvo tvarios, turtingos, tvarkėsi savarankiškai. Susilpnėjus reformatų bažnyčios pozicijoms Vilniuje, įsitvirtino liuteronai. 1639 metais išvijus reformatų bažnyčią iš miesto, turėjo nustoti veikusi ir jų gimnazija. Iniciatyvą perėmė liuteronai: įsteigė berniukų mokyklą, po kiek laiko ir pirmąją LDK viešą mergaičių mokyklą.

Vilniaus ir Kauno liuteronai išlaikė savo pasirinkimą veikti vokiečių kalba, tačiau derinosi ir prie bendros LDK krypties raštui ir bendrajai kalbai rinktis lenkų kalbą. XVII amžiuje lenkų kalba buvo jau plačiau vartojama miestuose ir turtingųjų dvaruose. Tad liuteronų bažnyčios taikėsi prie šių aplinkybių: pamaldos Vilniaus liuteronų bažnyčioje vyko vokiečių ir lenkų kalbomis, o vidaus dokumentacija buvo rašoma vokiečių kalba; Vilniaus liuteronų kolegijos ir Kauno liuteronų archyvų dokumentai rašyti vokiečių kalba.

Nors miestų bendruomenės, kaip minėta, glaudino ryšius su Karaliaučiaus konsistorija, bet viduje tvarkėsi savarankiškai. LDK nebuvo parengta

bendrų nuostatų visoms valstybėje veikiančioms liuteronų bažnyčioms, kaip tai buvo Prūsijos Kunigaikštystėje, t. y. liuteronai LDK nesukūrė bendros liuteronų Krašto bažnyčios institucijos. Žinome, kad savo bažnyčios nuostatus buvo parengusi Vilniaus bažnyčia. Išlikę yra 1648 metų nuostatai. Juose, kaip dera, teigiama, kad bažnyčia laikosi *Augsburgo tikėjimo išpažinimo*. Iš nuostatų sužinome, kad bažnyčios darbui vadovavo bažnyčios taryba, dar vadinama kolegija, sudaryta iš renkamo pirmininko, globėjo pasauliečio, bažnyčios vyresniųjų ir jų padėjėjų, kurie buvo renkami iš institucijos, vadinamos Trisdešimtis vyrų, narių. Jais tapdavo žinomiausi ir įtakingiausi Vilniaus miestiečiai liuteronai. Bažnyčia komplektavo biblioteką, kurioje buvo daug Karaliaučiaus leidinių, tačiau vyravo lotyniškieji. Iš bibliotekos knygų galima spėti, kad vilniečiai liuteronai nesidomėjo lietuviškais Karaliaučiaus leidiniais, nematė reikalo pasinaudoti Prūsijos Kunigaikštystės bažnytinė politika skleisti liuteronybei visuose gyventojų sluoksniuose. Ir Vilniaus, ir Kauno bendruomenės, kaip ir praeitame amžiuje, liuteronybę laikė savo vokiškos tapatybės bruožu. Didžiųjų miestų vokiškos bendruomenės formavo LDK liuteronų vokiečių bendruomenių įvaizdį. Iš dalies tai buvo galima pritaikyti Biržų ir Kėdainių liuteronams. Biržuose buvo nemažai iš Livonijos, Kuršo, Žiemgalos, Prūsijos kunigaikštysčių atsikėlusių amatininkų ir samdomų žmonių statyti, remontuoti Biržų pilį, dvasininkų. Steigdami liuteronų bažnyčią Biržuose Radvilos apribojo jų veiklą, kad nesudarytų konkurencijos reformatams. 1611 ir 1636 metais jie gavo fundacijas, lėšų bažnyčios veiklai, bet neturėjo teisės steigti mokyklos ir sakyti pamokslų lietuvių kalba. Biržų kunigaikštystėje ir aplink ją buvo vokiečių bajorų, tarnavusių Radviloms ir įsigijusių žemės valdų Lietuvos teritorijoje. Iš tų ir kiek ankstesnių laikų žinome Lietuvoje apsigyvenusias Tyzenhauzų, Grotusų, Nonhartų gimines. Biržų miestiečiai vokiečiai galėjo kandidatuoti į miesto magistratą, naudotis visomis Magdeburgo teisių suteikiamomis lengvatomis, būti vaitais. Kėdainiuose liuteronai buvo labai mišrios etninės sudėties, vokiečiai liuteronai dažniausiai buvo miestiečiai ir miestelėnai, t. y. amatininkai, pirkliai, kvalifikuoti samdomi įvairių specialybių asmenys. Šis vokiečių vyravimas miestuose ir keliuose miesteliuose sudarė įvaizdį, kad visi LDK liuteronai buvę vokiečiai, tačiau taip manantieji neatsižvelgia į kitą liuteronų bendruomenių grupę.

Lietuvos liuteronai neugdė dvasininkų, kaip tai darė reformatai. Tiesiog pasikliovė Karaliaučiaus konsistorija: prašydavo, kad atsiųstų kandidatą į kunigus, tačiau parapijos pačios sprendė, ar kunigas joms tinka. Karaliaučiaus konsistorija buvo arbitras visais teologijos klausimais, ordinavo

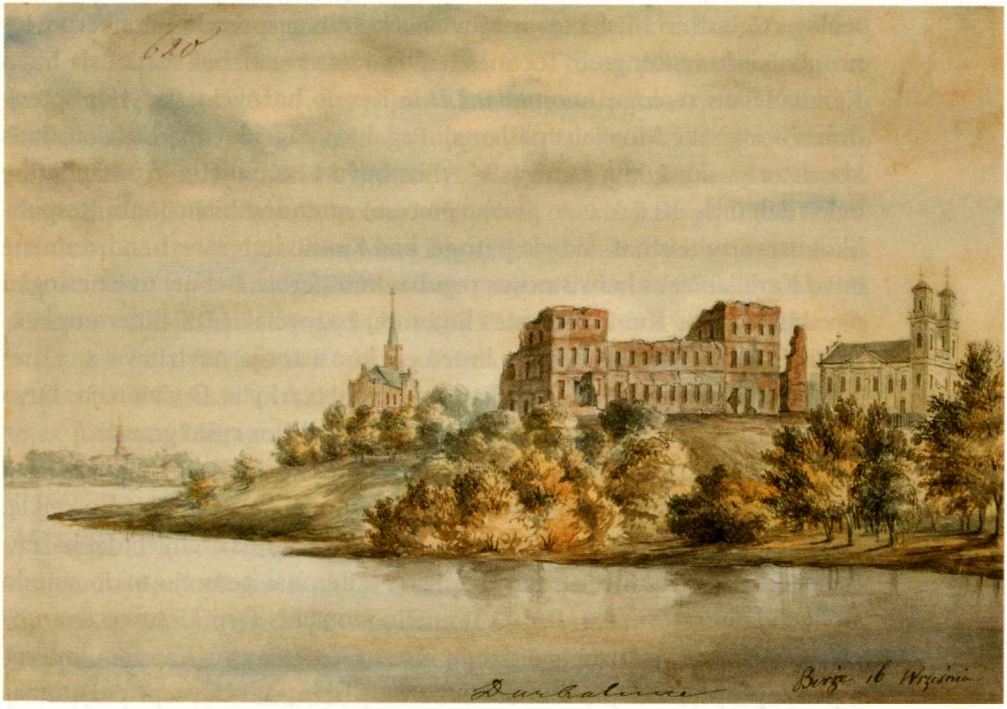

Biržų panorama ir evangelikų reformatų bažnyčia. Napoleono Ordos piešinys, 1875, KNM, *Album Žmudź*, inv. nr. MNK III-r.a-4034

kunigus, tačiau į parapijų vidaus reikalus nesikišo. Kunigų prašė ir dvaruose ar mažuose miesteliuose veikusios liuteronų bažnyčios. Artimiausiai su Karaliaučiaus konsistorija bendravo Vilniaus ir Kauno bažnyčios. Tai aiškiai atskleidė byla dėl Kauno kunigo Kasparo Movijaus (?–1639). Jis studijavo Rostoke, dirbo Karaliaučiaus mokykloje, gavo kunigo vietą Kaune ir čia dirbo 1619–1632 metais, kartu studijavo Karaliaučiaus teologijos doktorantūroje. Ortodoksiškosios liuteronybės šalininko Karaliaučiaus teologo Celestino Mislentos ir Movijaus konfliktą sprendė Vitenbergo, Jenos, Gdansko, Elbingo ir Torunės teologai liuteronai, bet svariausia buvo Karaliaučiaus teologų nuomonė. Lėmė Kauno bažnyčios tarybos sprendimas – atsisakė Movijaus paslaugų. Pagal jos pageidavimą Karaliaučiaus konsistorija skyrė kitą kunigą. Movijus buvo LDK pilietis ir pasaulietinę bylos dalį (bylą dėl daktarato gavimo proceso) sprendė Abiejų Tautų Respublikos asesorių teismas. Ši byla parodė, kad Kauno liuteronų bendruomenė buvo Karaliaučiaus konsistorijos reguliavimo sferoje, bet nebuvo tiesiogiai pavaldi Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų bažnyčiai. LDK liuteronų bažnyčių Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų konsistorija nevizitavo, t. y. nekontroliavo, nerašė nurodymų, kaip jos turėtų tvarkytis. O vizitacijos buvo viena svarbiausių parapinių bažnyčių ir konsistorijos ryšio grandžių.

Tačiau kitos liuteronų bažnyčios, veikusios privačiose valdose (tokių buvo apie pusę), buvo nevokiškos. Nedaug žinome apie tų bažnyčių veiklą, nes jų parapijų archyvų neišliko, o centrinio kolegijos archyvo dėl bažnyčios valdymo struktūros nesusidarė, t. y. liuteronai neturėjo tokio sinodo archyvo kaip reformatai. Per XVII amžių atotrūkis tarp Lietuvos dvaruose, miesteliuose veikusių ir didžiųjų miestų – Vilniaus ir Kauno – liuteronų bažnyčių nemažėjo; Vilniaus liuteronų bažnyčiai buvo pripažįstamas didžiausios autoritetas. Kai kuriuose miesteliuose ir dvaruose pamaldos liuteronų bažnyčiose vyko lietuvių kalba. Jos orientavosi į lietuvius miestelėnus ir valstiečius. Šių bažnyčių parapijiečiai maža ką bendra turėjo su didžiųjų miestų parapijiečiais, išskyrus viena – liuteronų tikėjimą.

Liuteronai LDK nekūrė raštijos lietuvių kalba. Žinome, kad Šiaulėnų bažnyčios kunigas naudojosi Prūsijos Kunigaikštystėje išleistu giesmynu lietuvių kalba. Bet liuteronų bažnyčios parapijiečių, kaip ir XVI amžiaus antrojoje pusėje, įnašas į LDK kultūrą buvo kitoks. Jie buvo kontaktiniai kultūrų sąveikos asmenys. Iškiliausieji studijavo užsienio, dažniausiai Vokietijos universitetuose, turėjo ryšių su Karaliaučiaus, Vitenbergo, Gdansko intelektualais, pažinojo Baltijos pakrančių regiono kultūrą, kai kurie buvo LDK piliečiai ir pažinojo jos gyvenimo realijas. Kitaip tariant, bu-

vo kultūrų sąveikos laidininkai. Žymiausi Vilniaus liuteronų bažnyčios kunigai buvo Samuelis Dambrovskis (1577–1625) ir Andrejas Šionflisijus (1590–1653). Dambrovskis persikėlė į Vilnių iš Didžiosios Lenkijos po 1616 metų Poznanės liuteronų bažnyčios nuniokojimo ir dirbo Vilniuje iki mirties, parengė ir išleido postilę vokiečių ir lenkų kalbomis. Ji buvo naudojama ne tik Vilniaus, bet ir daugelyje kitų liuteronų bažnyčių. Šionflisijus buvo giesmių kūrėjas, Liubčioje išleido postilę vokiečių ir lenkų kalbomis. Vienas žymiausių XVII amžiaus pirmojo trečdalio liuteronų buvo vilnietis Matas Forbekas Letovas (Lietuvis,1593–1668), plataus išsilavinimo Radvilų dvaro sekretorius, devyniolika metų dirbo lauko etmono Kristupo Radvilos karo gydytoju, paskui karaliaus Vladislovo Vazos sekretoriumi, įdomių atsiminimų autorius. Vidurinį išsilavinimą įgijo Vilniaus evangelikų gimnazijoje. Vilniaus liuteronų bažnyčioje 1665 metais adjunktu trumpai dirbo būsimasis istorikas, Mato Pretorijaus bendradarbis Christoforas Hartknochas (1644–1687), Karaliaučiuje parašęs ir Torunėje išleidęs plačios apimties veikalus apie *Senąją ir Naująją Prūsiją, Prūsijos bažnyčios istoriją* ir daugelį kitų. Vienas iš Kėdainių liuteronų – Radvilų dvaro gydytojas, artilerijos ir karinės architektūros teoretikas, Kėdainių gimnazijos dėstytojas Adomas Freitagas (1608–1650) buvo garsus Europoje. Jo atminimui pastatytas biustas Kėdainių liuteronų bažnyčioje.

Arijonai LDK XVII amžiaus pirmąją pusę pasitiko kitokį likimą. Garsiai nuskambėję jų teologiniai ginčai amžių sandūroje jau buvo aprimę. Ir Lenkijos, ir LDK arijonų lyderiu tapo Faustas Socinas (1539–1604). Jam pavyko susilpninti socialinių radikalų įtaką ir suartinti kraštutinius dogmatikos požiūrius. Tebevyko sinodai, nors bendruomenių sumažėjo. Sinodai nusprendė, kad galima nešioti kardą priešo smūgiams atremti, iš pašauktinių tarnybos siūloma išsipirkti pinigais, kad nereiktų pralieti kraujo, nereikalaujama atsisakyti pareigybių, turinčių kardo teisę. LDK arijonų pažiūrose į Kristaus prigimtį buvo gyvas nonadorantizmas (negarbinimas), kuris rėmėsi Simono Budno paskleistomis idėjomis apie žmogišką Kristaus prigimtį. Dviejuose 1599 ir 1600 metų sinoduose Naugarduke, padedant Lenkijos brolių atstovams, buvo pripažinta, kad Kristus buvęs ir dieviškos prigimties. Sinoduose net buvo svarstoma, kaip turi elgtis bajorai arijonai, jiems siūloma nesirengti puošniai, nesižavėti materialine gerove ir jos nedemonstruoti. Tačiau LDK buvo likusios šešios septynios didesnės bendruomenės. Kai XVII amžiaus antrąjį dešimtmetį Kėdainiai perėjo Radvilų žinion, naujieji žemvaldžiai uždraudė arijonų bendruomenės veiklą, nors pavieniai

asmenys veikė ir net dirbo Radvilų dvare. Iš Kėdainių 1617–1620 metais arijonai keliavo į Rakovą, kur lietuviškai įsirašė į garsaus veikėjo ir istoriko Andriaus Liubeneckio asmeninį albumą. Šie arijonai buvo Kėdainių miestiečiai ir miestelėnai. Vienam dvariškiui, priminusiam, kad valdytojas kontroliuotų arijonų veiklą Kėdainiuose, šis atsakęs: „Aš nežiūriu į tikėjimą, bet žiūriu saiko". Mirus Jonui Kiškai 1592 metais, o jo broliui Stanislovui perėjus į katalikybę, užgeso ir buvęs arijonų centras Loske. Dauguma jų būrėsi apie Naugarduką. 1588 metais mokykla gavo sklypą pastatui, joje beveik dešimtmetį dirbo ne vieną knygą parašęs mokytojas Jonas Licinijus Namysluvietis. Naugarduke tebeveikė stipri bendruomenė, čia rinkosi sinodai. Tačiau 1617 metais minia puolė ir išvaikė sinodą. Veikla persikėlė į Rapolo Koso dvarą netoli Naugarduko. Tuo tarpu Lenkijoje arijonai buvo puolami smarkiau: 1627 metais Liubline minia sugriovė arijonų maldos namus, tribunolas uždraudė juos atsatyti. Arijonai viešai nebegalėjo veikti valstybiniuose miestuose. 1638 metais Seimo sprendimu buvo uždaryta mokykla Rakove – privačiame dvare, nutraukta bendruomenės veikla, be teisės ją atnaujinti. Seimo narių evangelikų ir arijonų pastangų neužteko sutrukdyti sprendimui. Arijonai pradėjo burtis Ukrainos teritorijoje esančiuose dvaruose. Buvo akivaizdu, kad sąlygos veiklai sunkios, reikėjo labai tvirto tikėjimo, kad būtų galima jį išlaikyti. Bet tokių tikinčiųjų tebebuvo. Jų veiklos ženklų randame Radvilų dvaruose, kuriuose šio tikėjimo laikėsi išsilavinusios, savo veiklos srityse įgijusios aukštą kvalifikaciją asmenybės. Tokių buvo visas pulkas. Kristupo II Radvilos politinis informatorius buvo Kristupas Arciševskis. Biržų pilies karo inžinieriumi 1619–1624 metais dirbo Elijas Arciševskis. Jonušo II ir Boguslavo Radvilų dvaruose kartografu dirbo Juozapas Narūnavičius-Naronskis (1610/?1615–1678), padaręs ne vieną Radvilų dvarų, Biržų kunigaikštystės žemėlapį, parašęs kelias matematikos knygas. 1658 metais arijonus ištrėmus iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės, jį globojo Prūsijos Kunigaikštystės valdytojas Boguslavas Radvila savo Prūsijos dvaruose. Kartografas ten oficialiai tapo Brandenburgo elektoriaus geometru, kurfiursto inžinieriumi ir kartografu. Jam kurfiurstas užsakė padaryti Prūsijos Kunigaikštystės žemėlapį, kartografas spėjo padaryti 44 Prūsijos Kunigaikštystės valsčių žemėlapius. Radvilų dvaruose kurį laiką glaudėsi ir dirbo poetai Samuelis Pšipkovskis, rašęs lotynų kalba ir Zbignevas Morštinas, rašęs lenkiškai. Priėmus banicijos įstatymą, jie taip pat glaudėsi Boguslavo Radvilos dvaruose Prūsijos Kunigaikštystėje. Šie žmonės buvo ne tik ištikimi savo tikėjimui, bet ir tiems, kuriuos laikė vertais savo ištikimybės. Toks buvo bajoras Jonas Mieženskis (Miežinskis). Kurį

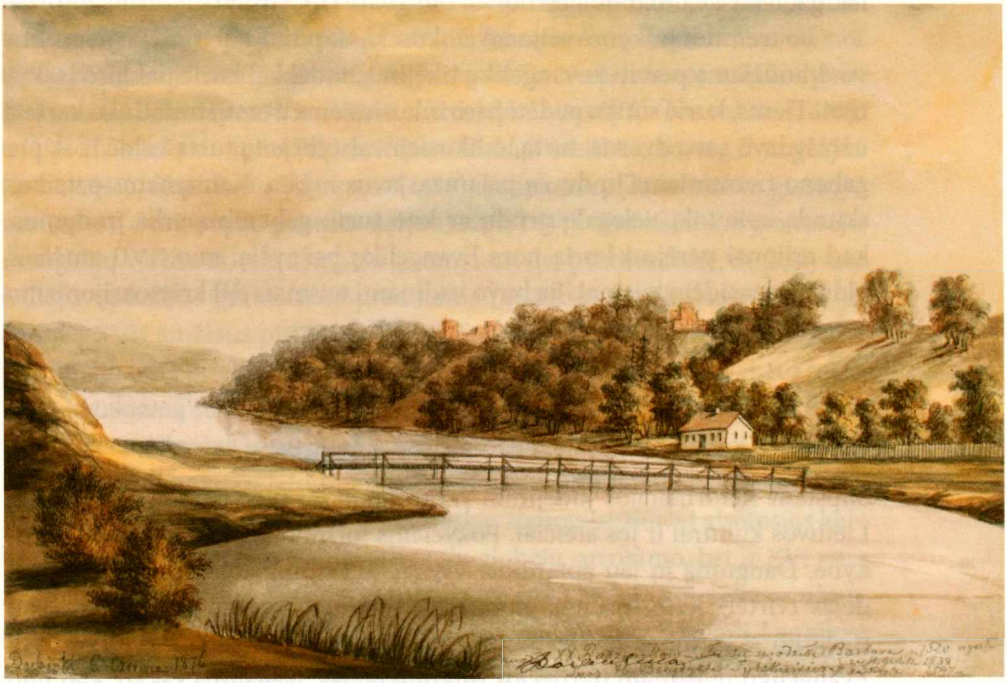

Dubingių ežeras ir Radvilų rūmų griuvėsiai. Napoleono Ordos piešinys, 1876, KNM, *Album Wilno*, inv. nr. MNK III-r.a-3984

laiką jis buvo Kristupo II, jam mirus Jonušo II Radvilų užsienio politikos agentas, daug kartų rinktas į seimus. Per Švedijos–Abiejų Tautų Respublikos karą palaikė Kėdainių uniją argumentuodamas tuo, kad Lenkija pirmoji sulaužė uniją be LDK žinios ieškodama totorių paramos. Mieženskis iki galo buvo su staigiai susirgusiu ir mirštančiu, Tykocino pilyje apsuptu Jonušu II Radvila. Visi jie buvo laisvos asmenybės, rinkosi neįprastas veiklas, gabiai ir kvalifikuotai dirbo.

Po tremties įsakymo arijonai rinkosi ką daryti. Kaip minėta, jiems buvo draudžiama pereiti į evangelikų tikėjimą, todėl kai kurie pakluso įsakymui. Tiems, kurie sutiko padėti pasirinkusiesiems tremtį, tremtiniai kartais užrašydavo savo dvarus, turtą, o likusieji valstybėje tą turtą valdė ir slapta gabeno tremtiniams jų dvarų pajamas, javus ir kita. Kaimynams pateikus skundą apie tokį nelegalų grūdų ar kito turto gabenimą arba įrodymus, kad arijonai perėjo į kurią nors Evangelikų bažnyčią, nuo XVII amžiaus vidurio prasidėjo teismai. Jie buvo vadinami teismais dėl kriptoarijonizmo ir kartkartėmis vis nuskambėdavo per LDK žemes.

Svarbūs visi parapijiečiai

Silpstant Reformacijos judėjimui įvyko nemažai pokyčių, daug reiškusių Lietuvos kultūrai ir jos ateičiai. Pokyčiams formuotis buvo ne viena aplinkybė. Daugumą jų jau aptarėme. Vienas reikšmingiausių pokyčių – pradėjęs tvirtėti Reformacijos globėjų ir veikliųjų kunigų suvokimas, kad tikėjimo skleidimas ir dievotumo įtvirtinimas visuose sluoksniuose yra Evangelikų reformatų bažnyčios išlikimo laidas. Negalima sakyti, kad nuo pat judėjimo pradžios LDK reformatai nesuvokė, jog būtina savo tikėjimą skleisti žemesniesiems sluoksniams. Jau pirmajame sinode Vilniuje 1557 metais buvo deklaruojama, kad būtina „teisingo mokslo mokyti“ šeimynykščius ir valstiečius. Simonas Budnas 1562 metais išleido katekizmą orientuodamasis į gudų teritorijose gyvenančius įvairių sluoksnių parapijiečius. Tačiau dauguma leidinių lenkų kalba buvo skirti dvikalbiams, trikalbiams bajorams, didikams, turingiesiems miestiečiams. XVII amžiaus pirmąjį ketvirtį dar telktasi į lenkiškus leidinius: 1605 metais išleistas Povilo Gilovskio katekizmas, 1614 metais Saliamono Rysinskio, Radvilų dvaro pedagogo, parengtas giesmynas, 1618 metais Jono Zigrovijaus katekizmas, 1620 metais katekizmas su giesmynu, 1636 metais išleistas ir vėliau tris ar keturis kartus pakartotas vadinamasis Gdansko giesmynas. Tad lenkiškai kalbančios ar dvikalbės reformatų bendruomenės bei jų kunigai buvo ge-

rai aprūpinti būtiniausiomis knygomis. Naują situaciją kūrė katalikų LDK išleisti leidiniai lietuvių kalba. XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amžiaus pradžioje jų keli katekizmų ir postilės vertimai dar buvo nedrąsi pradžia. Naują etapą katalikiškų leidinių leidyboje pradėjo į šią veiklą įsitraukusios Vilniaus universiteto asmenybės. Katalikai energingai veikti pradėjo dviem dešimtmečiais anksčiau nei LDK evengelikai reformatai. Apie 1620 metus pasirodė pirmoji kregždė: maždaug tuo metu buvo išleistas pirmasis Konstantino Sirvydo trijų kalbų žodynas (tikslios išleidimo datos nežinome, nes išlikęs tik egzempliorius be antraštinio puslapio). 1629 metais antrasis žodynas (pakartotinai išleistas 1631 ir 1642 m.), Sirvydo *Lietuvių kalbos raktas* (1630), tais pačiais metais Jono Jaknavičiaus *Maldos* (neišliko, 1630), *Evangelijos* (1637, 1647), *Katechetinės giesmės* (1638), Saliamono Slavočinskio giesmynas (1646), dvi Sirvydo postilės dalys (1629?, 1644). Tad katalikai jau turėjo evangelijų vertimus, maldyną, du giesmynus, dvi postilės dalis, du žodynus ir lietuvių kalbos gramatikos pradmenis (neišlikusius). Universitetas ir jo aplinka XVII amžiaus pirmojoje pusėje katalikų raštiją lietuvių kalba LDK pastūmėjo toli į priekį. Evangelikai reformatai Lietuvoje iki 1646 metų turėjo tik katekizmą su giesmynu ir postilę, tačiau Mažojoje Lietuvoje jau buvo parengtas ir išleistas ir turinio, ir žanrų požiūriu nepalyginamai įvairesnis liuteroniškų lietuviškų leidinių sąrašas. Kodėl LDK reformatai taip vėlavo?

Ko gero, tai lėmė užsitęsęs vienašališkas siauras požiūris į gimtosios kalbos reikšmę, inspiruotas ne tik galingųjų globėjų suvokimo, bet ir XVI amžiaus antrojoje pusėje vietinės kilmės dvasininkų stoka. Kol nebuvo užauginta nauja vietinių reformatų kunigų karta, daug jų atvykdavo iš Lenkijos. *Lietuvos vienetos* sinodas ir galingiausi globėjai sąmoningai nesiėmė formuoti kalbų vartojimo politikos bažnyčioje, todėl kalbos pasirinkimas vyko stichiškai – daryta taip, kaip buvo lengviau. Valstiečių, miestelių ir didžiųjų miestų priemiesčių gyventojų katekizacijai pritrūko dėmesio. Prisiminkime, kad XVI amžiaus pabaigoje gana vienišos buvo Vilniaus žemės teismo raštininko bajoro Merkelio Petkevičiaus ir Vilniaus amatininko meistro Jokūbo Morkūno pastangos parengti lietuviškus leidinius. Merkelis Petkevičius katekizmą lietuvių ir lenkų kalbomis išleido savo iniciatyva, Jokūbo Morkūno postilės vertimą palaikė bajorė Sofija Vnučkienė, bet leidinys taip pat buvo asmeninės iniciatyvos vaisius. Bajoro Martyno Švobos skirtoji stipendija „lietuvių tautos alumnams“ rodė, kad suvokimas, jog būtina vartoti lietuvių kalbą, bręsta, taip pat tai vyko dėl asmeninės iniciatyvos. XVII amžiaus pirmojoje pusėje padėtis jau keitėsi: formavosi grupės ir bažnytinės institucijos, kurios aiškiai suvokė, kad be katekizacijos lietuvių kalba reformatų

Bažnyčia nebus atlikusi savo pašaukimo. Tas supratimas brendo ne pačio aukščiausio lygio institucijoje, bet distriktų partikuliarinių sinodų lygiu.

Tokiam dievotumo skleidimui suvokti lemiama buvo Lietuvos evangelikų reformatų kunigų kultūrinė branda. Išaugusi vietinių lietuvių kilmės reformatų dvasininkų karta, jų studijos užsienio universitetuose, prasiplėtęs akiratis, ryšiai su daugelio šalių jaunuoliais, kurie rengėsi dirbti tą patį darbą savo šalyse. Visa tai ugdė reformatų kunigų mentalitetą, brandino suvokimą, kad lietuvių kalba svarbi skleisti Dievo žodžiui. Pamažu keitėsi ir evangelikų Radvilų pozicija. Stumiami iš reikšmingiausių postų, po Mikalojaus Radvilos Rudojo su Steponu Batoru, Jonušo I su Zigmantu Vaza konfliktų per 1606–1607 metų Zebžydovskio maištą, Kristupo II Radvilos nesutarimų su Zigmantu Vaza jų politinė karjera dėl tikėjimo buvo neužtikrinta. Radvilos iš lėto pradėjo keisti požiūrį į jų valdose gyvenančius parapijiečius. Be to, reformatų Radvilų valdų suglaudinimas tiesiog vertė ieškoti bendros religinės politikos valdose savo pavaldinių atžvilgiu ir tikėjimo tvarumą grįsti parapijų vidaus susitelkimu. Užnerio ir Žemaitijos distriktų kunigus išgirdo globėjai Radvilos, ypač paskutinė iš evangelikų Radvilų Liudvika Karolina.

Turime žinių, kad XVII amžiaus trečiąjį dešimtmetį ledai pajudėjo. Žemaičių distrikto partikuliarinėje sesijoje Šiluvoje 1644 metais svarstyta iniciatyva parengti giesmyną lietuvių kalba ir pradėti versti Naująjį Testamentą, o knygų išleidimą atidėta svarstyti Lietuvos evangelikų reformatų sinodui. Po aštuonerių metų sinode nutarta giesmyną spausdinti, o partikuliarinėse sesijose pradėtos rinkti lėšos. Į parengiamąjį darbą išleisti leidinį lietuvių kalba įsitraukė Kelmės žemvaldžio Gruževskio našlė, Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis Telega, paskelbta rinkliava, kuriai aukojo distriktų bajorai, kunigai. 1652 metais giesmynas jau buvo spausdinamas. Tai buvo tik dalis užmojo. Užsimota vienu ypu išleisti visas pagrindines bažnyčios veiklai reikalingas knygas: katekizmą, maldyną, psalmyną, postilę vienu pavadinimu *Knyga nobažnystės krikščioniškos.* Ši knyga buvo didžiausia XVII amžiaus lietuviška knyga, vienkalbė. Jai spausdinti ir Kėdainių gimnazijos reikalams Jonušas II Radvila įsteigė spaustuvę Kėdainiuose, pakvietė spaustuvininką Jurgį Rhetą (taip jis pats užrašė savo asmenvardį knygos antraštiniame puslapyje, jo tėvas, Gdansko spaustuvininkas, rašėsi Rhete). 1653 metais 682 puslapių leidinys pasirodė Kėdainiuose. Knygos pratarmėje minimi keturi vertėjai ir parengėjai: Žemaitijos distrikto superintendentas, Kėdainių lietuvių pamokslininkas Samuelis Tamošauskas (Tomaševskis), Žemaitijos distrikto superintendentas, Kėdainių lietuvių parapijos kunigas Jonas Božimovskis (vyresnysis), Kėdainių burmistras, miestietis Steponas Jaugelis

Telega ir Užnerio distrikto superintendentas Biržų kunigas, Radvilų dvaro pamokslininkas Samuelis Minvydas. Pirmųjų dviejų kunigų protėviai buvo atsikėlę iš Lenkijos, bet šeimos jau buvo įsigyvenusios į LDK visuomenę, Lietuvos sinodo lėšomis jie studijavo užsienio universitetuose. Jaugelis Telega ir Samuelis Minvydas mokslus ėjo Lietuvoje, bet visi jie dirbo lietuvių kalba. Tad šių asmenybių iniciatyva, Jonušo II Radvilos globa ir materialinė parama, Žemaitijos ir Užnerio bajorų bei miestelėnų, distriktų partikuliarinių sesijų dalyvių moralinis ir materialinis palaikymas sudarė sąlygas atsirasti *Knygai nobažnystės krikščioniškos*. Ši knyga tapo svarbiausiu Didžiosios Lietuvos reformatų leidiniu, pakartotinai išleista dar 1684 metais Karaliaučiuje, o kad būtų galima ja naudotis Lietuvoje, antraštiniame puslapyje įrašyta senoji 1653 metų data, t. y. leidinys buvo kontrafakcija. Šiuo leidiniu Lietuvos kalvinistai žengė didelį žingsnį formuodami rašytinę lietuvių kalbą. Kaip ir kiti to meto vertėjai, pagrindu rinkosi liaudies leksiką, stengėsi kuo mažiau vartoti skolinių. Tyrinėtojai nustatė, kad skolinių šiame leidinyje esama apie vidurkį. Tad rengėjai turėjo būti susipažinę su to meto lietuviškais leidiniais, įsigilinę į teologijos terminiją, nes sunkiausia buvo rasti lietuviškus atitikmenis. Žinome, kad giesmynų tekstai buvo gludinami dešimtmečiais; giesmės ir katekizmai buvo tie tekstai, kurie plačiausiai skambėjo bažnyčioje. 1684 metų *Knygos nobažnystės krikščioniškos* pakartotinis leidimas Karaliaučiuje buvo ne vienintelis to meto leidinys. Liudvika Karolina Radvilaitė pasitarnavo lietuvių raštijos istorijai dar vienu leidiniu: jos lėšomis 1680 metais Karaliaučiuje išleistas trumpas katekizmas *Pradžia pamoksla del mažu veykialu* su elementoriaus priedu. Tai reiškė, kad parapinėse mokyklose buvo ketinama mokyti vaikus rašto lietuvių kalba. Šį katekizmą parengė Didžiosios Lietuvos reformatų kunigai.Tai buvo svarbi naujovė LDK kultūros istorijoje, nors ir atėjusi į Didžiąją Lietuvą praėjus 133 metams po Martyno Mažvydo katekizmo su elementoriaus priedu.

Jau leidžiant *Knygą nobažnystės krikščioniškos* jų rengėjų aplinkoje pasirodė asmenybė, kuri visos Lietuvos ir kalvinistų raštijos istorijoje paliko neišdildomą žymę. Šio žmogaus – Samuelio Boguslavo Chylinskio gyvenimas, darbai ir likimas kaip lęšis sutvenkė Lietuvos kultūros istorijos raidos bruožus: asmeninės iniciatyvos jėgą, sėkmes ir silpnumą, kitų kultūrų asmenybių geranorišką paakinimą remtis savąja kalba ir išorinių jėgų sukeltų katastrofų griaunamąją galią, emigranto dalią ir jos pasekmes, kai šalies šeimininkės geranoriai išsemia savo galimybes. Ir, deja, kultūros raidai tragišką savųjų trumparegiškumą, negebėjimą suvokti kultūrinės vertės, ką jau suvokė jų pirmeiviai ir gretimos tautos.

Samuelis Boguslavas Chylinskis (apie 1632–1668 m.) buvo lietuviškai atliekančio apeigas kunigo Adriano ir bajorės Minvydaitės sūnus. Jį išugdė *Lietuvos vieneta*, Martyno Švobos stipendija, Kėdainių gimnazija, Užnerio ir Žemaitijos distriktų lietuvių kunigų aplinka ir siekiai. Jo paauglystės laikais Kėdainiuose kunigai jau aptarinėjo Naujojo Testamento vertimą į lietuvių kalbą. Chylinskis gavo sinodo stipendiją studijuoti Franekerio universitete; studijas pradėjo 1654 metais, bet tuo metu prasidėjo Švedijos–Abiejų Tautų Respublikos ir Maskvos Kunigaikštystės–Abiejų Tautų Respublikos karai, LDK buvo okupuota. Studentas buvo atkirstas nuo tėvynės, nutrūko stipendija. 1657 metais jis persikėlė į Oksfordą. Franekerio profesoriai ir Nyderlandų Generalinių luomų Biblijos (*Statenbijbel*) vaidmuo telkiant Nyderlandų reformatų bažnyčią ir kuriamą valstybę, Londone sutikti Biblijos vertimų į įvairias kalbas draugijos nariai profesoriai skatino jį apsispręsti ir jis ėmėsi milžiniško darbo – išversti visą Bibliją į lietuvių kalbą. Chylinskiui didelę paramą suteikė Oksfordo intelektualai: parėmė ir moraliai, ir materialiai. Pats Chylinskis išleido dvi knygeles – lotynų ir anglų kalbomis, kuriose įrodinėjo būtinybę lietuvių kalba turėti visą Šventąjį Raštą, jis rašė apie lietuvių kalbos vartojimą, apie lietuvių kalba statytiną „dvasinę šventovę“. Anglijos karalius pasirašė įsaką anglikonų bažnyčioms dėl rinkliavos Biblijai į lietuvių kalbą išversti ir išspausdinti. Chylinskis išvertė visą Bibliją, kaip dabar įrodyta, pagrindu paėmęs olandiškosios Biblijos tekstą, lygindamas su tekstais originalo kalbomis. Žinomas spaustuvininkas Londone pradėjo ją spausdinti. Per tą laiką Chylinskio tėvynėje baigėsi karai, suniokotoje šalyje stūksojo daugelio reformatų bažnyčių griuvėsiai, o atsigaunanti *Lietuvos vienetos* administracija, sinodas, siekdamas atstatyti bažnyčias, ieškojo lėšų. Jų akys nukrypo į tų valstybių, kuriose veikė artimos bažnyčios, pagalbą. Todėl 1660 metų pabaigoje sinodas išsiuntė pasiuntinį į Angliją Joną Kristupą Krainskį. Čia jis sužinojo, kad rinkliava jau vyksta. Anglijos bažnyčiose nebuvo surinkta tiek, kad užtektų ir Biblijai spausdinti, ir bažnyčioms atstatyti. Pačioje Anglijoje vertėjo rėmėjų situacija buvo pasikeitusi, ir jis negalėjo laukti ilgalaikės paramos. Krainskis 1662 metais Biblijos spausdinimą sustabdė motyvuodamas tuo, kad vertimas nėra sinodo aprobuotas. Pats vertėjas atvyko į Kėdainius, atsivežė rankraštį ir spausdintą teksto fragmentą. Juos Kėdainiuose vertino Jonas Božimovskis (vyresnysis) ir kiti lietuvių bažnyčių kunigai. Vertimas buvo įvertintas blogai. Dabar tyrinėtojai įrodė, kad Chylinskis vertimo pagrindu ėmė olandiškąją Bibliją, o vertintojai tikriausiai ją lygino su Gdansko Biblija. Palyginimui iš Karaliaučiaus bu-

vo atvežtas Jono Bretkūno Biblijos vertimas. Kaip žinoma, jos vertimo pagrindas buvo Martino Liuterio Biblija. Tad buvo lyginami tekstai, kurių vertimo pagrindai buvo skirtingi. Neigiamą požiūrį galėjo lemti Jono Božimovskio (vyresniojo) asmeninis interesas, nes jis pats jau buvo pradėjęs versti Šventąjį Raštą. Tad nors Chylinskis pradėjo Didžiojoje Lietuvoje visos Biblijos vertimo istoriją, kalvinistų Biblijos vertimo į lietuvių kalbą istorija truko dar beveik pusę šimto metų: Naujasis Testamentas, išverstas Didžiosios Lietuvos reformatų kunigų, buvo išleistas 1701 metais. Bet tai jau buvo kitas laikotarpis, kuris priskirtinas LDK evangelikų reformatų bažnyčios, kaip mažumos, istorijai.

LDK evangelikų reformatų bažnyčia vienintelė iš evangelikų suvokė, kad išsilaikyti valstybėje istorijos audrose gali tik sutelkusi pastangas į tvarias bendruomenes ir skleisdama savąjį tikėjimą visuose sluoksniuose, įskaitant miestelėnus ir valstiečius. Ši XVII amžiuje susiformavusi veiklos kryptis, nors ir pavėluotas Radvilų suvokimas, kad reikia investuoti į tas bendruomenes telkiančius kunigus, lietuviškai laikiančius pamaldas, leidinius lietuvių kalba, t. y. į lietuvių kalba veikiančią bažnyčią, padėjo evangelikų bendruomenėms išsilaikyti kelis šimtmečius, išgyventi 70 metų sovietinio valdymo laikus ir sulaukti XXI amžiaus.

Po XVII amžiaus vidurio karų LDK atsistatė kai kurios reformatų bažnyčios, kai kurios liuteronų, ypač didžiųjų miestų ir įsteigtosios Radvilų valdose. Tebeveikė reformatų ir liuteronų bažnyčių vienijamos bendruomenės. Ilgainiui šios bendruomenės tapo Abiejų Tautų Respublikoje įsivyraujančios netolerancijos atmosferos, valstybinės prievartos rinktis vyraujančią Katalikų bažnyčią taikiniais. Po XVIII amžiaus Šiaurės karo, stiprėjant užsienio valstybių įtakai Lenkijos ir Lietuvos vidaus politikai ir gyvenimui, užsienio valstybėms gebant pasinaudoti skaldyk ir valdyk politika, evangelikų bažnyčios tapo istorinės situacijos įkaitėmis, o jų padėtis – pretekstu užsienio valstybėms kištis į valstybės vidaus gyvenimą. Kovodamos dėl išlikimo ypač sunkiomis sąlygomis pačios bažnyčios turėjo daug ką keisti savo veikloje, ieškoti naujų būdų išlaikyti bendruomenėms, t. y. reformuoti savo veiklą, tačiau tų pokyčių negalime vadinti Reformacija. Reformacija buvo susijusi su konkretaus laiko visuomenės, žengiančios į ankstyvuosius Naujuosius laikus, poreikiais, su to meto iškeltais iššūkiais Bažnyčiai, vertusiais ją keistis ir su tų pokyčių konkrečiais pavidalais. LDK ir Mažojoje Lietuvoje Reformacijos judėjimas intensyviai rengė visuomenę Naujiesiems laikams, o jos šimtmetis paliko neišdildomą žymę visoje tikėjimo, visuomenės ir kultūros raidoje.

Ką Reformacija pakeitė Lietuvos kultūroje

Šešioliktojo amžiaus viduryje, kai prasidėjo Reformacija, LDK kultūroje buvo ne vieno Vidurio ir Vakarų Europos kultūros institucijose jau kuriamų ir tarpstančių reiškinių pradmenys, o besiformuojančios Prūsijos Kunigaikštystės dalies baltų kilmės gyventojai negalėjo naudotis daugeliu kultūros institucijų teikiamomis galimybėmis.

Baigiantis Reformacijai, XVII amžiaus viduryje, Lietuvos kultūros padangėje jau daug kas buvo pasikeitę: sukurta, perimta daug naujų reiškinių, kitų pradmenys išplėtoti. Be abejo, šimtas metų yra ilgas laiko tarpas, galbūt ir be Reformacijos būtų radęsi pokyčiai, tačiau sunku aptikti Lietuvos kultūros istorijoje panašų laikotarpį, per kurį taip intensyviai vyko kultūros kūryba.

Galime rasti visą pluoštą naujovių, pačios Reformacijos įneštų į Lietuvos kultūros raidą.

Viena iš reikšmingiausių, ženklinusių Naujųjų laikų pradžią, buvo spaudos technologijos tekstams dauginti. Po trumpalaikės Pranciškaus Skorinos spaustuvės veiklos Vilniuje dėl Reformacijos poveikio spauda, kaip kultūros naujovė, nepertraukiamai įsitvirtino Lietuvos kultūroje nuo XVI amžiaus vidurio, kai Reformacija pažadino didelį spaudos poreikį. Mikalojaus Radvilos Juodojo įsteigta ir jo lėšomis 1553–1554 ir 1558–1569 metais veikusi spaustuvė Brastoje buvo pirmoji nenutrūkstamai veikusių LDK spaustuvių sąraše. Spaustuves, veikusias iki 1575 metų, savo dvaruose steigė evangelikai, išskyrus vieną – Zabluduve, kuri spausdino stačiatikių leidinius. Jie tas spaustuves finansavo ir ieškojo profesionalių spaustuvininkų – meistrus kvietėsi iš Lenkijos, Rygos, Vienos. Reformacijos laikotarpis subrandino ir pirmąjį lietuvį meistrą spaustuvininką, leidinių lietuvių kalba

rengėją reformatą Jokūbą Morkūną. Intensyviausiai jis dirbo Vilniuje: jo knygrišykla veikė 1575–1602 metais, o spaustuvė 1592–1607 metais. Pradėta nenutrūkstama knygų leidyba buvo ženklas, kad LDK visuomenės gyvenime plečiasi rašto vartojimo sferos, o spaudos plitimą kaip kultūros reiškinį galime vertinti ir kaip rašto plitimo priežastį, ir kaip pasekmę. LDK evangelikų spaustuvių veikla ir išplėtota leidyba paskatino ir katalikus plačiai naudotis spausdinimo technologijos teikiamomis galimybėmis. XVI amžiaus paskutinį ketvirtį spaustuvės susitelkė Vilniuje, veikė katalikų, reformatų, stačiatikių ir komercinės spaustuvės, spausdinančios knygas pagal užsakymus. Nenutrūkstama spaustuvių veikla LDK nuo XVI amžiaus vidurio iki XVII amžiaus vidurio buvo kultūrų sąveikos vaisius, o pati spauda tapo perimta, savo meto visuomenės poreikiams pritaikyta naujovė, kuri sparčiai keitė visuomenės mentalitetą ir kėlė erudiciją.

Reformacijos skelbiami reikalavimai bažnyčioje plačiai vartoti *lingva vulgaris*, skelbiamą Dievo žodį ir apeigas padaryti suprantamus visiems luomams iškėlė klausimą, kokia kalba spausdinti bažnyčios veiklai reikalingas knygas. Šį klausimą skirtingai sprendė Prūsijos Kunigaikštystės bažnyčios vyresnybė ir Evangelikų reformatų bažnyčios lyderiai bei sinodas LDK. Rengti knygas gimtąja kalba Krašto bažnyčiai buvo nors ir nedidelio masto, bet viso rašto komplekso demokratėjimo pradžia. Nauja buvo ir tai, kad tikėjimo mokymas buvo susietas su raštingumu gimtąja kalba. Tačiau ši naujovė LDK pradėjo labai ilgą ir komplikuotą kelią, patirdama institucinį nebrandumą, organizacinį, ir intelektualinį silpnumą.

Pirmąsias knygas lietuvių kalba parengė lietuviai liuteronai, kilę iš visų etninės Lietuvos (dauguma iš LDK) regionų; jos buvo išleistos Prūsijos Kunigaikštystėje Prūsijos kunigaikščio Albrechto lėšomis Karaliaučiaus spaustuvėse. Per XVI amžiaus antrąją pusę evengelikai liuteronai Prūsijos Kunigaikštystėje sugebėjo parengti ir išleisti beveik visas bažnyčios veiklai reikalingas knygas lietuvių kalba (katekizmus, giesmynus, maldas, sakramentų formules, originalią, t. y. ne verstinę, postilę), visą Šventąjį Raštą ir pirmuosius teologijos tekstus. Pats precedentas, kad tokia bažnyčios praktikai reikalingų leidinių gausa jau egzistuoja, skatino šia kryptimi veikti ir Katalikų bažnyčią, vertė keisti santykį su šnekamąja kalba, pripažinti lietuvių kalbai spaudinių kalbos statusą. LDK katalikai į liuteroniškų spaudinių gausą atsiliepė 1595 metais Mikalojaus Daukšos Jokūbo Ledesmos katekizmo vertimu. Po trejų metų – 1598-aisiais LDK evangelikų reformatų katekizmą su giesmynu lenkų ir lietuvių kalbomis išleido bajoras Merkelis Petkevičius. Po katekizmų „poros“ ėjo postilės: 1599 metais Vilniuje išleista Mikalojaus

Daukšos išversta katalikiška Jokūbo Vujeko postilė, o kitais – 1600 metais evangelikų reformatų reikmėms pasirodė Jokūbo Morkūno parengta ir išspausdinta Mikalojaus Rėjaus postilė. 1605 metais katalikai išleido dar vieno katekizmo vertimą, kuriam „poros" evangelikai reformatai ilgokai neparengė. Lietuviškų knygų leidybos srityje per XVII amžiaus pirmąją pusę lyderiai buvo Vilniaus universiteto profesūra: Konstantino Sirvydo pirmieji du žodynai, kuriuose vienas iš komponentų buvo lietuvių kalba (lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodynas), pirmoji autorinė Didžiojoje Lietuvoje spausdinta postilė (nuo Jono Bretkūno išleistosios Mažojoje Lietuvoje ją skyrė trisdešimt aštuoneri metai) buvo pagrindas tolesnei lietuviškos raštijos raidai. Tad LDK katalikai, palyginti su LDK evangelikais reformatais, parengė ir išleido daugiau, įvairesnio pobūdžio ir originalesnių leidinių, tačiau Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų pralenkti neįstengė – ten raštija lietuvių kalba ir toliau buvo intensyviai plėtojama. Nors nuo XVI amžiaus pabaigos LDK evangelikai beveik pusę šimtmečio neleido bažnyčios apeigoms skirtų lietuviškų knygų, bet knygų lietuvių kalba rengimas jau nesustojo. 1653 metais išleista *Knyga nobažnystės krikščioniškos* ir 1680 metų katekizmas vaikams su elementoriaus priedu vainikavo jų pastangas. Šis mažas katekizmas buvo pirmasis lietuviškas leidinys LDK su elementoriaus priedu, skirtas ir valstiečiams.

Lietuvių kalbos vartojimo Dievo žodžiui skelbti skirtumus galime pamatyti palyginę evangelikų ir katalikų giesmynų leidybą: iki pirmojo spėjamo Jono Jaknavičiaus katalikiško giesmynėlio (1638) ir pirmojo išlikusio Saliamono Mozerkos Slavočinskio giesmyno (1646), LDK jau buvo išleistas reformato Merkelio Petkevičiaus giesmynas – priedas prie katekizmo (1598), o Mažojoje Lietuvoje per tą laiką net aštuoni liuteronų giesmynai. Iki 1666 metų iš viso evangelikai išleido dešimtį ir parengė du giesmių rankraščių rinkinius, o katalikai per tą laiką išleido tris giesmynus (čia suskaičiuoti tie leidiniai, kuriuose buvo ne mažiau kaip dešimt giesmių).

XVI amžiaus paskutinį ketvirtį–XVII amžiaus pirmąją pusę Prūsijos Kunigaikštystėje išleisti Mažajai Lietuvai skirti leidiniai liudijo, kad čia jau susidariusi pastovi lietuviškų bažnyčių kunigų institucija; kunigai sudarė visuomeninę grupę, jos lyderiai rengė bažnyčių veiklai reikalingas knygas ir, paraginti Bažnyčios vyresnybės, sukūrė naujus lietuviškos raštijos žanrus – lietuvių kalbos gramatikas, žodynus. Tuo jie siekė suteikti priemones lietuvių kalbai mokytis, plėsti lietuviškų bažnyčių kunigų kontingentą, kartu stabilizuoti kalbos vartojimą ir lietuvių kalbai suteikti aukštesnį statusą, prisidėjo prie lietuvių kalbos vakarų aukštaičių tarmės įtvirtinimo

formuojant literatūrinę kalbą. Lyderiai gebėjo bendram darbui sutelkti skirtingų bažnyčių kunigus ir rengti bendrą Lietuviškųjų valsčių bažnyčių giesmių repertuarą. LDK tokia visuomeninė reformatų kunigų grupė, dirbanti lietuvių kalba, susidarė gerokai vėliau nei Mažojoje Lietuvoje – maždaug apie XVII amžiaus trečiąjį dešimtmetį. Nors ji susibūrė vėliau, tačiau taip pat tapo protointeligentijos, vertinančios lietuvių kalbą, užuomazga. Jų veikla – indėlis į raštijos lietuvių kalba kūrimą susiejo reformatų parapijas su besiformuojančia moderniąja lietuvių tauta.

Raštijos lietuvių kalba kūrimo istorija per šimtmetį nuo XVI amžiaus vidurio iki XVII amžiaus vidurio liudija skirtingai tikinčiųjų (aktyviausiųjų kūrybiniu požiūriu) poveikį vieni kitiems. Pažvelgus į iki XVII amžiaus vidurio sukurtą ir išleistą lietuviškos raštijos visumą matyti, kad per šimtmetį religinė raštija buvo tiek išplėtota, jog bažnyčios buvo aprūpintos lietuviškais tekstais, katekizuoti ir skelbti Dievo žodį lietuviams buvo galima jų gimtąja kalba; suvoktos rašytinės kalbos problemos, imtasi kalbą norminti, klojami bendrinės kalbos kūrimo pagrindai, sparčiai gausinama leksika, būtina ištisų kultūros sričių sąvokoms įvardyti.

Reformacija sudarė galimybes LDK susiformuoti nescholastinės teologijos pradmenims. Kiek dabar yra žinoma, evangelikai parašė ir paskelbė pirmuosius viešai svarstytus teologijos veikalus (A. Kulvietis, S. Rapolionis, Mikalojus Radvila Juodasis, A. Volanas), jie pradėjo polemiką ir taip padėjo pagrindus teologijos raidai LDK. Tuose veikaluose jau buvo ne tik iš užsienio autorių veikalų perimta interpretacija, bet radosi ir savarankiško argumentavimo elementų.

Naujas kultūros reiškinys, kurį į Lietuvos kultūrą įnešė Reformacija kaip religinis, kultūrinis ir visuomeninis judėjimas, buvo per XVI amžių atlikti ir išleisti Šventojo Rašto tekstų vertimai, jų interpretacija. XVI amžiaus antrojoje pusėje prasidėjo ir vyko labai intensyvi veikla šia kryptimi. Verta prisiminti įspūdingą Biblijos ir jos dalių vertimų bei leidinių sąrašą. Jį pradėjo evangelikų reformatų Radvilų Biblijos vertimas ir leidimas (1563), pakartotinai išleistas Radvilų Biblijos Naujasis Testamentas (1568, 1580, 1593). Per Reformacijos, kaip judėjimo, šimtmetį evangelikai (įskaitant ir arijonus) LDK ir Mažojoje Lietuvoje parengė ir išleido du viso Šventojo Rašto leidimus (1563, 1632 lenkų kalba), parengė viso Šventojo Rašto vertimo tris rankraščius (lietuvių kalba: J. Bretkūno, Jomanto nerastas, S. B. Chylinskio pradėtas spausdinti), keturis Naujojo Testamento (lenkų kalba, 1570, 1572 1574, 1589?), tris evangelijų leidinius (du lietuvių: B. Vilento 1579, L. Zengštoko 1612, vienas V. Ciapinskio: bažnytine slavų ir rusėnų 1570–1580 m.), vieną

evangelijų vertimo rankraštį (lietuvių kalba), tris Dovydo psalmių knygas (dvi lietuvių: J. Rėzos 1625, S. Jaugelio Telegos 1653, vieną lenkų kalba S. Rysinskio psalmyno dalį 1614 m.). Šventąjį Raštą evangelikai išleido LDK lenkų, o jo dalis – evangelijas, psalmyną bažnytine slavų, rusėnų, lenkų ir lietuvių kalbomis.

Šiame kontekste stačiatikiai išleido kelis evangelijų leidinius (1569 m. Zabluduve ir 1575 m. Vilniuje) ir karaimų dvasininkas Izaokas Trakietis parašė veikalą, nagrinėjantį Senąjį Testamentą – svarbiausią karaimų religijos tekstą. Šventojo Rašto evangelikų vertimai, komentarai, interpretacijos ir polemika dėl Biblijos teiginių sukūrė LDK Biblijos interpretavimo, kaip kultūros reiškinio ir kaip istorijos šaltinio, pradmenis. Biblijos ir jos dalių vertimų į lietuvių kalbą lyderiai buvo Mažosios Lietuvos liuteronai. Čia liuteronas Simonas Vaišnoras Varniškis išleido pirmąjį teologijos kūrinio vertimą į lietuvių kalbą. Tad akivaizdu, kad Bibliją ir jos dalis pradėjo versti, leisti, komentuoti LDK evangelikai (lenkų, gudų kalbomis), o Mažosios Lietuvos liuteronai buvo nepralenkiami lyderiai Šventąjį Raštą teikdami visuomenei lietuvių kalba. Tai suteikė impulsą XVII amžiuje atsirasti ir dviems katalikiškiems Jono Jaknavičiaus evangelijų vertimams į lietuvių kalbą (1637, 1647 m. Vilniuje), bet visą Šventąjį Raštą katalikai išvertė į lietuvių kalbą ir išleido tik XIX amžiuje.

Tiesioginė Reformacijos įtaka įnešė naujovių į LDK teisę ir teismo procesus. Pirmiausia LDK evangelikų iniciatyva buvo paskelbta, jog turėtų būti išlaikytas ankstyvųjų Naujųjų laikų principas, kad teisėjas negali teisti savo paties byloje. LDK Reformacijos šalininkų iniciatyva buvo modernizuota priesaika teisme, pritaikyta visoms krikščioniškoms tikyboms. Kodifikuojant LDK teisę Antrajame (1566) ir Trečiajame (1588) Statute buvo apribota iš Viduramžių paveldėta *privilegium fori* kaip dvasininkų teisenos principas. Laikantis šios privilegijos, teismo pobūdis buvo parenkamas ne pagal nusikaltimo pobūdį, bet pagal teisminiame ginče dalyvaujančių šalių luominę priklausomybę: visos bylos, kuriose viena šalių buvo dvasininkas, buvo priskiriamos dvasinių teismų kompetencijai. Vertingas buvo Reformacijos įnašas į Trečiąjį Lietuvos Statutą – taikos tarp skirtingai tikinčiųjų nuostatos teisinis įtvirtinimas, t. y. Varšuvos konfederacijos aktas tapo įstatymu.

Reformacijos šalininkai keitė LDK ir Mažosios Lietuvos visuomenės požiūrį į bažnyčios vaidmenį kai kuriose jos reguliuojamose srityse. Pirmiausia LDK evangelikai (A. Kulvietis, L. Diskordija) siekė, kad bažnyčia mažiau išlaidautų prabangai, vizualiam įspūdžiui sudaryti, o daugiau lėšų

skirtų švietimui, t. y. mokykloms steigti, mokytojams ugdyti, šelpti neturtingiems mokiniams. Organizuodami savo švietimą jie šiuos siekius įgyvendino.

Naujas kultūros reiškinys buvo ir daug platesnis nei ikireformaciniais laikais knygos plitimas jau ne tik aukštųjų dvasininkų, didikų šeimose, bet ir tarp bajorų, parapijų bažnyčiose. Nuo XVI amžiaus šeštojo dešimtmečio iki XVII amžiaus pirmojo dešimtmečio šį daug platesnį knygos įsiveržimą į kilmingųjų, miestiečių, kunigų kasdienybę galime sieti su Reformacijos teiktu impulsu: Reformacija skatino daug aktyvesnį ir įvairesnį santykį su kultūrine veikla. Reformacijos vadovų intensyviai kurtas spaustuvių steigėjo, knygų mecenato, mokslus vertinančio asmens įvaizdis tapo prestižo ženklu, tai veikė daugelį bajorų: iš evangelikų didikų sluoksnio knyga „leidosi žemyn" į bajorijos, vidutinės ir net neturtingosios, sluoksnius. Tai liudija šie faktai: yra žinoma, kad XVI amžiaus viduryje daugiau kaip šimto tomų biblioteką turėjo liuteronas bajoras Abraomas Kulvietis. Bajoras, Radvilų pedagogas Saliamonas Rysinskis sukaupė apie 1000 tomų biblioteką, komplektuotą paskutinį XVI amžiaus ketvirtį ir XVII amžiaus pradžioje, ši biblioteka buvo saugoma Vilniuje. Nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų tomų buvo sukauptose evangelikų reformatų Vilniaus, Kėdainių, Slucko mokyklų ir bažnyčių bibliotekose ar knygų rinkiniuose. Būtent tie asmenys, kurie kaupė bibliotekas, dėstė mokyklose, ir kiti, kurie protiniu darbu pelnėsi duoną, telkėsi į protointeligentijos grupes. Naujovės plitimą skatino ir noras pakelti prestižą, ir suvokta raštingumo, išsimokslinimo nauda, o svarbiausia, paties evangelikų tikėjimo kurtoji nuostata – pažinti Šventąjį Raštą jį skaitant, t. y. šių dienų terminais tariant, šį pažinimą teoriškai pervedant į masinės kultūros (žinoma, atsižvelgiant į laikotarpio specifiką) elemento rangą.

Jau pirmieji Reformacijos šalininkai skelbė, kad švietimas yra vienas iš aktualiausių ir tvarkytinų Bažnyčios veiklos barų. Švietimo reformavimą jie siejo pirmiausia su reikalavimu kitaip, nei buvo ikireformaciniais laikais, naudoti bažnyčių turtą (kur kas daugiau jo skirti mokykloms ir neturtingiems mokiniams). Reformacijos šalininkų indėlis į švietimą buvo dvejopas: jie siekė reformuoti mokymo turinį ir kurti laiko poreikius atitinkančią švietimo sistemą, inicijavo visų pakopų švietimo sistemos kūrimą, bet tai nepavykus, sudarė konkurencines sąlygas Katalikų bažnyčios šalininkams ir paskatino juos perimti pilnos švietimo sistemos kūrimą. Apžvelgiant kultūros raidą matyti, kiek daug laimėjo Lietuvos visuomenė dėl tokių rungtynių švietimo srityje. Pirmosios evangelikų pastangos kurti vidurinio

lygio mokyklą ir universitetą 1561–1564 ir 1567 metais paskatino Vilniaus katalikų vyskupą apsispręsti ir po kelerių metų valdovo raginimo jis skyrė lėšų jėzuitų kolegijai ir universitetui steigti, nors anksčiau ir turtų buvo ne mažiau, ir visuomenės poreikis švietimui buvo didelis. Katalikų bažnyčia rado būdą aprūpinti kvalifikuotais dėstytojais steigiamas švietimo institucijas: pakvietė jėzuitų ordiną, o evangelikų sumanymas realizuoti savo siekius kaip tik dėl to nepavyko, kad jie laiku ir operatyviai nesugebėjo sutelkti tinkamo lygio kadrų. Tuo būdu Katalikų bažnyčiai pavyko LDK aukštojo mokslo organizavimą perimti į savo rankas, 1569 metais įsteigti Vilniaus kolegiją ir 1579 metais universitetą. Vilniaus universitetas netrukus tapo ir aukštąjį mokslą baigusiųjų sluoksnelio formuotoju, ir intensyvaus kultūrinio ryšio su Europos universitetais laidu, ugdė iš LDK kilusius mokyklų mokytojus ir universiteto profesorius. Ši naujovė greitai įsiliejo į valstybės kultūrą ir turėjo didelį poveikį visai jos raidai. Nors evangelikai ne pirmieji įsteigė vidurinio lygio mokyklą, bet praturtino Lietuvos švietimo istoriją keliais naujais mokyklų tipais: gimnazijomis, partikuliarine mokykla ir viešąja mergaičių mokykla. Pirmoji pradėjo veikti Vilniaus gimnazija, vėliau stabiliai ir kelis šimtmečius veikė Kėdainių ir Slucko gimnazijos. Sofijos Vnučkienės partikuliarinė mokykla ėmėsi užduoties lavinti vieno regiono reformatus. Vilniaus liuteronai XVII amžiaus pirmojoje pusėje pirmieji LDK įkūrė viešą mergaičių mokyklą, o Biržuose steigiamos gimnazijos mokytojas ir Kėdainių lietuvių kunigas Adomas Rasijus pateikė projektą steigti specializuotas gimnazijas bajorams ir miestiečiams, kurių mokymo turinys būtų pritaikytas jų veiklos poreikiams.

Panašų vaidmenį atliko teikdamos impulsus evangelikų steigiamos ir išlaikomos parapinės mokyklos. Siekdama atgauti įtaką visuomenei Katalikų bažnyčia taip pat tankino parapinių mokyklų tinklą. Kaip stipriai buvo pakitusi padėtis per šimtmetį, akivaizdu, kai prisimename, kad Vilniuje – sostinėje tik 1513 metais buvo įsteigta parapinė mokykla, anksčiau bijota konkurencijos veikiančiai katedros mokyklai, XVII amžiaus pradžioje buvo jau tokių miestelių, kuriuose veikė net po dvi, bet skirtingų tikybų mokyklėles, o XVII amžiaus viduryje parapinių mokyklų buvo net bažnytkaimiuose.

Neabejotinai Reformacija suformulavo aukštojo išsilavinimo reikalavimus dvasininkams. Išsilavinimas, gebėjimas bendraujant, polemizuojant remtis intelektualiniais argumentais, erudicija evangelikų elito kultūrinėje dvaro ir bažnyčios aplinkoje darėsi būtinas dalykas. Nuo XVI amžiaus penktojo–šeštojo dešimtmečio evangelikų bažnyčios savo praktine veik-

la gana nuosekliai formavo požiūrį į mokymąsi kaip į sąlygą tapti geru krikščioniu. Reformacija smarkiai pakeitė požiūrį į bažnyčios materialinių resursų naudojimą: evangelikai didesnę jų dalį, palyginti su ikireformaciniais laikais, skyrė mokymui, knygų leidybai ir per tai – tikėjimo mokymui skleisti. Iš tiesų keitėsi požiūris į kultūrinės veiklos vertę: prestižo dalyku darėsi parama knygai išleisti ar parengti, spaustuvei įkurti ir išlaikyti, dalyvauti sprendžiant, kokius leidinius reikia pirmiausia leisti. Visa tai sparčiai gausino pasauliečių ir dvasininkų, įsitraukiančių į rašytinę kūrybą, gretas. Savo ruožtu tai veikė ir katalikiškąją visuomenės dalį, ypač Katalikų bažnyčios potridentinės reformos šalininkus.

Reformacinis judėjimas LDK tapo kultūros kūrybos įtampos veiksniu, konstravo konkurencijos situaciją. Ir ši Reformacijos reikšmė buvo ne mažiau vertinga už jos pozityviąją veiklą. Daugelio šalių visuomenėse buvo ne vieno tikėjimo žmonių, tačiau daugumoje jų vyko nuožmūs karai, kuriems kilti viena iš priežasčių buvo kitoks tikėjimas. Konkurencinei situacijai susidaryti reikėjo ypatingų istorinių aplinkybių. Jos susiklostė LDK: XVI amžiaus antrojoje pusėje visuomenėje buvo gyva nuostata, kad tikėjimo klausimų negalima spręsti jėga. XVI amžiaus antrojoje pusėje ir XVII amžiaus pirmąjį dešimtmetį skirtingai tikinčiųjų taikaus sambūvio principai LDK buvo realiai įgyvendinami net ir tada, kai karinę valstybės jėgą valdė evangelikai. Antra, visuomenėje buvo susidariusi skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių jėgų pusiausvyra, tai varžė grupes, kurios vis dėlto siekė veikti represyviai. Visa tai, kartu ir LDK visuomeninio gyvenimo būdas per kelis Reformacijos vyksmo laikotarpius, konkrečiai – jos plitimo ir pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių tarpsniais, visuomenę orientavo į kultūrinę veiklą. Vienas didžiausių Reformacijos indėlių į Lietuvos kultūros raidą buvo jos paskatinta rašto komplekso plėtra. Daug ką kūrė Reformacijos šalininkai, kartu susidariusios kultūrinės konkurencijos sąlygos skatino kurti ir kitų tikėjimų asmenis bei institucijas.

Pradėtas knygų prūsų ir lietuvių kalba rengimas Mažojoje Lietuvoje ir nutrūkęs prūsiškųjų knygų leidimas rodė, kad vyksta sudėtingi kultūriniai, etniniai procesai. Pats knygų lietuvių kalba rengimas, šiam darbui susidariusi nuolatinė lietuviškų bažnyčių kunigų visuomeninė grupė tuos procesus spartino. O procesai buvo įvairūs: pirmiausia per XVI amžių susilpnėjo dalies šioje teritorijoje gyvenusių senųjų gyventojų prūsų, kuršių, sūduvių, skalvių, nadruvių palikuonių etninis gyvybingumas. Kai kurie vokietėjo, jei pavykdavo, išeidavo iš savo luomo, tapdavo dvikalbiais, vėliau atsisa-

kydavo gimtosios kalbos. Žmonės norėjo būti laisvi, tapti amatininkais, miestelėnais, imtis verslų, keisti gyvenimo būdą. Kartu jie išeidavo iš savo bendruomenės, netekdavo savo papročių, apeigų, kasdienių įpročių; iš jų gyvenimo nyko jiems suprantamas, artimas vaizdinių, simbolių pasaulis. Taip jie tolo nuo savo liaudies kultūros. Jų vietą užėmė kiti papročiai, kitoks gyvenimo būdas. Pamažu jie asimiliavosi ir nutauto. Bet buvo ir kita, matyt, didesnioji senųjų gyventojų dalis, kurie šliejosi prie jiems artimiausios kultūros, prie panašiai jaučiančiųjų ir suvokiančiųjų pasaulį, prie panašios kalbos. Per XVI amžiaus antrąją pusę senųjų baltų tautybių gyventojų lituanizacija vyko sparčiau, prie to prisidėjo intensyvus liuteronų tikėjimo platinimas lietuvių kalba. Pamažu ši kalba tapo bendrąja tos teritorijos baltiškų tautų kalba. Kultūriniai procesai keitė Mažosios Lietuvos gyventojų etninę sudėtį. Formavosi savita lietuvių kultūros atmaina – lietuvininkų subkultūra. Labai artima lietuvių kultūrai, bet kitokia nei Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūra. Lietuvininkų kultūroje klostėsi saviti bruožai, bet procesas vyko dar mažiausiai šimtmetį.

Reformacijos šalininkų veikla liudijo, kokia galinga jėga buvo teisingo tikėjimo ieškojimas. LDK buvo tokių kilmingųjų, kurie vardan surasto tikėjimo rizikavo savo karjera, skyrė daug lėšų savo siekiams realizuoti, norėdami išlikti ištikimi savo tikėjimo priesakams, ne vienas jų keitė gyvenimo būdą. Vienas tokių ištikimybės tikėjimui liudijimų buvo kai kurių didikų ir bajorų santykio su pavaldiniais pokyčiai. Tikėjimo galia formavo krikščionišką atjautą žemiausiems sluoksniams. Ir ši atjauta, realizuojama konkrečiais veiksmais, jau įsiterpė į to meto socialinius santykius. Nebuvo atsitiktinumas, kad visa grupė LDK evangelikų testamentais paleido į laisvę savo pavaldinius. Prisiminkime Eustachijaus Valavičiaus (1583), Smolensko kašteliono Jurgio Despoto Zenavičiaus (1582), Sofijos Vnučkienės (1593) testamentus, kuriais jie paleido į laisvę visus ar dalį pavaldinių. Didikas Jonas Kiška 1592 metų testamente nurodė paveldėtojams žiūrėti saiko apkraunant pavaldinius darbais ir prievolėmis, nedidinti nusistojusių prievolių. Tad viešojoje erdvėje ir dvaruose vykę svarstymai dėl žemvaldžių teisės gyventi iš pavaldinių darbo, paliko ženklą kai kurių žemvaldžių pažiūrose. Būta evangelikų, žvelgusių į visuomenės sandaros teoriją ir visuomenės socialinę realybę jau Naujųjų laikų asmenybių akimis.

Ar išnaudojo Reformacijos šalininkai tas galimybes, kurias siūlė jos idėjos? Galima tarti, kad dauguma jų LDK ir Mažosios Lietuvos Reformacijos judėjimo dalyviai pasinaudojo ir sukūrė arba perėmė nemažai

kultūros naujovių. Tačiau buvo ir nepakankamai suvoktų arba nepajėgtų įgyvendinti, pavyzdžiui, LDK tęsė Viduramžių tradiciją dokumentacijai vartoti svetimas rašto kalbas.

Galima teigti, kad Reformaciją LDK paskatino kultūrų komunikacija, tačiau, antra vertus, kaip visuomeninis judėjimas aukščiausio aktyvumo dešimtmečiais ji pati skatino kultūrų sąveiką, nuolat vertė ieškoti idėjų, požiūrių, veiklos būdų visuomenės poreikiams patenkinti, atitinkančių asmens įsitikinimus. Per ne visą šimtmetį kultūrų sąveika sparčiai kito: ji aprėpė ir asmeninių, ir institucijų ryšių įvairovę simboliais, ženklais, sąvokomis reiškiamą kultūros lygmenį. Reformacijos laikotarpiu vykusių kultūros procesų tyrinėjimas akivaizdžiai atskleidė, kad per tą šimtmetį LDK ir atskirai lietuvių tautos kultūros komunikacija su kitomis kultūromis ne tik suintensyvėjo, bet ir sustiprėjo šios komunikacijos daugiakryptiškumas, kultūrų sandūros ir sąveikos kryžiavosi su daugelio Rytų, bet svarbiausia su Vidurio ir Vakarų Europos valstybių ir tautų kultūromis, šioje sąveikoje buvo sričių, kur Lietuvos kultūra nebuvo pasyvi, tik priimančioji, bet gebėjo ir kurti. Lietuvos kultūra tą laikotarpį baigė praturtėjusi daugeliu sričių ir reiškinių.

Literatūra

Šaltiniai

1588 metų Lietuvos Statutas, t. 2: *Tekstas*, parengė Ivan Ivanovič Lappo, Kaunas, 1938.

Abraomas Kulvietis: pirmasis Lietuvos reformacijos paminklas, parengė Dainora Pociūtė, Vilnius, 2011.

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637, opracowali Marzena Liedke i Piotr Guzowski, Warszawa, 2011.

Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament, t. 2: *Tekst*, wyd. Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski, Poznań, 1958.

Bretkūnas Jonas, *Rinktiniai raštai*, parengė Jonas Palionis, Julija Žukauskaitė, Vilnius, 1983.

Budny Szymon, *O urzędzie miecza używaiącem (1583)*, Warszawa, 1932.

Citavičiūtė Liucija, „Įsruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio Recessus generalis (1636) reikšmė lietuvių raštijai ir jos vykdytojas Danielius Kleinas", in *Archivum Lithuanicum*, t. 11, 2009, p. 9–62.

Dainos pasauliui, saulei ir sau: Lietuvos XVI–XVII amžiaus poezijos antologija, parengė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius, 1993 (Lietuviškai knygai 450).

Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen, hrsg. v. Theodor Wotschke, Leipzig, 1908 (Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband 3).

Die litauische „Wolfenbütteler Postille" von 1573, hrsg. von Jolanta Gelumbeckaitė, 2 Bde., Wiesbaden, 2008.

Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia, t. 1–30. *Elementa ad fontium editiones*, t. 30–62, ed. Carolina Lanckorońska, Roma, 1973–1985.

Du laiškai / Two Letters. Popiežiaus nuncijaus Luigi Lippomano ir kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Juodojo polemika (1556). A Controversy Between Papal Nuncio Luigi Lippomano and Duke Nicolaus Radvilas The Black (1556), parengė Dainora Pociūtė, bendradarbiai Kęstutis Daugirdas, Jolanta Gelumbeckaitė, Nikolaus Neagu, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.

Giesmės dangaus miestui: XVI–XVIII a. lietuvių bažnytinių giesmių antologija, parengė Dainora Pociūtė-Abukevičienė, Mikas Vaicekauskas, Vilnius, 1998.

Hartknoch Christoph, *Preussische Kirchen-Historia, Darinnen Von Einführung der Christlichen Religion in diese Lande, wie auch von der Conservation, Fortpflanzung, Reformation und dem heutigen Zustande derselben ausführlich gehandelt wird..*, Frankfurt a. M., Leipzig, Danzig, 1686.

Hennenberger Caspar, *Erclerung der Preüssischen grössern Landtaffel oder Mappen. Mit leicht erfindung aller Stedte ... Auch die erbawunge der Stedte ... Sampt vielen ... Historien ... verzeichnet..*, Königsberg, 1595.

Jevlašauskis Teodoras, *Atsiminimai*, parengė Darius Vilimas, Vilnius, 1998.

Jono Bretkūno postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius, 2005.

Knyga nobažnystės krikščioniškos 1653, parengė Dainora Pociūtė, Vilnius, 2004.

Koženiauskienė Regina, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius, 1990.

Lebedys Jurgis, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976.

Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: istorijos šaltinių antologija, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1994.

Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje, parengė Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1976.

Literatura ariańska w Polsce XVI wieku, opracował i wydał Janusz Tazbir, Warszawa, 1959.

Lubieniecius Stanislaus, *Historia Reformationis Polonicae*, Amsterdam, 1685.

Lubieniecki Andrzej, *Poloneutychia*, opracowali Alina Linda, Maria Maciejewska, Janusz Tazbir, Zdzisław Zawadzki, Warszawa, Lódz, 1982.

Mažvydas Martynas [Martin Mosvidius], *Pirmoji lietuviška knyga (Catechismusa prasty szadei)*, parengė Marcelinas Ročka, Vilnius, 1974 (Lituanistinė biblioteka 15).

Mažvydas: Seniausieji lietuvių kalbos paminkai iki 1570 metams, parengė Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922.

Michelini Guido, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius, 2000.

Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, parengė Juozas Jurginis, Ignas Jonynas, Vilnius, 1966.

Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Zbiór pomników reformacyi kościoła polskiego i litewskiego, ser. 1, zesz. 1: *Zabytki z wieku 16-go*;
ser. 4, zesz. 1: *Spis synodów i sesji prowincialnych Jednoty Litewskiej 1611–1913*;
ser. 4, zesz. 2: *Akta synodów prowincialnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*;
ser. 10, zesz. 1: *Akta, tho iest sprawy zboru krześciańskiego Wileńskiego*, Wilno, Warszawa, 1911–1915.

Morkūnas Jokūbas, *Postilla lietuwiszka tatay est iżguldimas prastas Ewangeliu ant koznos Nedelios ir szwentes per wisus metus*, Wilniuj, 1600.

Paulius Oderbornas: Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus gyvenimas, parengė Sigitas Narbutas, Vilnius, 1999.

Pirmasis Lietuvos Statutas, parengė Stasys Lazutka, 2 t., Vilnius, 1983–1991.

Prūsų kalbos paminklai, 2 t., parengė Vytautas Mažiulis, Vilnius, 1966.

Radvanas Jonas, *Raštai*, parengė Sigitas Narbutas su bendradarbe Aušra Tamošiūniene, Vilnius, 2009.

Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas, t. 1: *Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, parengė Gina Kavaliūnaitė, Vilnius, 2008.

Sawicki Jakub, *Consilia Poloniae: źródła i studia krytyczne*, d. 2: *Synody diecezji Wileńskiej i ich statuty*, Warszawa, 1948.

Simono Vaišnoro 1600 metų „Žemczuga Theologischka" ir jos šaltiniai, parengė Guido Michelini, Vilnius, 1997 (Bibliotheca Baltica)

Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim, wyd. Urszula Augustyniak, Warszawa, 1992.

Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen, hrsg. von Paul Tschackert, 3 t., Leipzig, 1890.

Vijūkas-Kojelavičius Albertas, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, t. 2: *Įvairenybės apie bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje*, Wijuk-Kojałowicz, Wojciech, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650; Vilnius, 2004.

Volanas Andrius, *Rinktiniai raštai*, sudarė Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1996.

Vorbek-Lettow Maciej, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, opracowali Ewa Gałos, Franciszek Mincer, wyd Władisław Czapliński, Wrocław, Warszawa i inni, 1964.

[Węgierski Andrzej], *Andreae Wengerscii Libri quattuor Slavoniae reformatae, Amsterdam 1679*, wyd. Janusz Tazbir, Warszawa, 1973 (Biblioteka pisarzy reformacyjnych 11).

Wolfenbüttelio Postilė, parengė ir įvadą parašė Juozas Karaciejus, Vilnius, 1995.

Zachorowski Stanisław, „Najstarsze synody arian polskich", in *Reformacja w Polsce*, t. 1 (1921), 208–235.

Дневник Люблинского сейма 1569 года, С.-Петербург, 1869.

„Статут Великого Княжества Литовского 1566 года", *Временник Императорского Московского общества истории и древностей Российских*, т. 23, Москва, 1855.

Tyrinėjimai

Adamowicz Adam Ferdinand, *Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna*, Wilna, 1855.

Adamowicz Adam Ferdinand, *Kościoł Augsburski w Wilno*, Wilno, 1855.

Barycz Henryk, *Jan Łasicki. Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku*, Wrocław i inni, 1973 (Monografie z dziejów nauki i techniki 90).

Barkowski Otto, „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525–1603", in *Prussia: Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz*, Teil 1: 28 (1928), S. 161–243; Teil 2: 30 (1933), S. 3–133.

Bense Gertrud, „Die frühen Jahrzehnte der Universität Königsberg in Preußen und die Anfänge des litauischen Schrifttums", in *Nordost-Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge 3 (1994), Heft 2, S. 309–329.

Bertuleit Johannes, „Die Reformation unter den preußischen Litauern. Ihre religiös-kirchliche Entwicklung von der Regierungszeit Herzog Albrechts bis zu der Friedrich Wilhelms I", in *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreußische Kirchengeschichte*, 2 (1932), S. 5–79; 3 (1934), S. 5–90.

Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas: Tarptautinės parodos katalogas, sudarė Ona Aleknavičienė, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Taikomosios dailės muziejus, 2002.

Biržiška Vaclovas, *Aleksandrynas*, t. 1, 2, Chicago, 1960–1963.

Biržiška Vaclovas, *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*, t. 1, Kaunas, [1930].

Biržiška Vaclovas, *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais*, redagavo ir papildė Mykolas Biržiška su Adolfo Šapokos įvadu, Chicago, 1987.

Błaszczyk Grzegorz, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój i uposażenie*, Poznań, 1993 (Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria historia 180).

Błaszczyk Grzegorz, *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań, 1985 (Seria historia 125).

Bruožis Ansas [Probočių Anūkas], *Mažosios Lietuvos buvusiejie rašytojai ir žymesniejie lietuvių kalbos mylėtojai*, Tilžė, 1920.

Bruožis Ansas [Probočių Anūkas], *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, Kaunas, 1935.

Bruožis Ansas [Probočių Anūkas], *Prūsų lietuvių raštija. Trumpa Prūsų lietuvių knygų, kalendorių ir laikraščių apžvalga*, Tilžė, 1920.

Bumblauskas Alfredas, *Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*: istorijos mokslų kandidato disertacija, Vilnius, 1987.

Chachaj Marian, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin, 1995.

Chodynicki Kazimierz, „O stosunkach wyznaniowych w cechach Wileńskich od XVI do XVIII w.", in *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów, 1925, s. 117–131.

Chodynicki Kazimierz, „Sprawa o spalenie zboru ewangelickiego w Giałowie na Żmudzi", in *Reformacja w Polsce*, 5 (1928), s. 146–151.

Daugirdas Kęstutis, *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*, Mainz, 2008.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, wyd. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski, Wrocław, 1959 (Książka w dawnej kulturze polskiej 10).

Düsterhaus Gerhard, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preußen*: Phil. Diss., Bonn, 1975.

Falkenhahn Viktor, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreussens*, Königsberg, Berlin, 1941.

Feigelmanas Nojus, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975.

Fijałek Jan, „Jan Tortyłowicz Batocki: pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie Pruskiej", in *Reformacja w Polsce*, 1 (1921), s. 94–104.

Fijałek Jan, „Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu", in *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914, s. 37–333.

Forstreuter Kurt, „Die Herkunft preußisch-litauischer Reformatoren", in *Zeitschrift für slavische Philologie*, 7 (1930), S. 129–132.

Gaučas Petras, Matulevičius Algirdas, „Kalbų paplitimas Mažojoje Lietuvoje XVII a. pradžioje", in *Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas*, parengė Danutė Bakanienė, Vilnius, 1996, p. 110–111.

Gause Fritz, *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*, 3 Bde., Köln, Wien, Weimar, 1965–1971.

Gerullis Georg, „Bretke als Geschichtsschreiber", in *Archiv für slavische Philologie*, 39 (1925), S. 117–127.

Gerullis Georg, „Nauji XVI amžiaus dokumentai apie reformaciją prūsų Lietuvoje", in *Tauta ir žodis*, 4 (1926), p. 426–432.

Gerullis Georg, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig, 1922.

Gizbert-Studnicki Wacław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilno*, Wilna, 1935.

Górski Konrad, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Polska akademia umiejętności, Rozprawy wydziału filologicznego, serija 3, wyd. 68 (1949), nr. 2.

Grużewski Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach*, Warszawa, 1912.

Gudaitis Kristupas, „Tauragės evangelikų liuteronų parapijos istorijos apybraiža", in *Tautos praeitis*, t. 2, d. 3–4, Chicago, Roma, 1967, p. 271–286.

Gudavičius Edvardas, „Reformatų testamentų teisės apribojimas Lietuvos Statutuose", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 77–78.

Gundermann Iselin, „Die Anfänge der Albertus-Universität zu Königsberg", in *Die Albertus-Universität zu Königsberg. Höhepunkte und Bedeutung*, hrsg. v. Hans Rothe und Silke Spiehr, Bonn, 1996, S. 23–44.

Gundermann Iselin, „Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preußen", in *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 110 (1974), S. 104–154.

Halecki Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, Warszawa, Kraków, 1915.

Hermann Arthur, „Mažosios Lietuvos lietuviai: autochtonai ar ateiviai? Istoriografinė-bibliografinė apžvalga", *Lituanistica*, 2 (1990), p. 13–26.

Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes, hrsg. v. Hans Mortensen, Gertrud Mortensen und Reinhard Wenskus, Lieferung 3–14, Wiesbaden, 1973–1988.

Hubatsch Walter, „Die Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. in der deutschen Geistesgeschichte 1544–1944", in *Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten*, Köln, Opladen, 1964, S. 9–39.

Hubatsch Walther, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens*, t. 1–3, Göttingen, 1968.

Ivinskis Zenonas, „Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569)", in *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, Berlin, 1967 (Historische Veröffentlichungen 12), S. 1–45.

Ivinskis Zenonas, *Rinktiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma, 1987.

Jablonskis Konstantinas, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius, 1979.

Jablonskis Konstantinas, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius, 1973.

Jähnig Bernhard, „Sakralinės topografijos vystymasis Klaipėdoje viduramžiais ir naujųjų amžių pradžioje", *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. 2: *Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos*, Klaipėda, 1994, p. 17–29.

Jakštas Juozas, „Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos", *L.M.K. Akademijos Metraštis*, 4 (1970), p. 1–49, 5 (1970), p. 349–414.

Jasnowski Józef, „Piotr z Goniądza. Życie, działalność i pisma", *Przegląd historyczny*, 33 (1935), z. 1, s. 5–54.

Jasnowski Józef, *Mikołaj Czarny Radziwiłł 1515–1565: kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, Woiewoda wileński*, Warszawa, 1939 (Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 22).

Jurginis Juozas, *Istorija ir poezija: Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius, 1969.

Jurginis Juozas, *Renesansas ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius, 1965.

Juška Albertas, *Evangelikų bažnyčia Klaipėdos krašto lietuvininkų gyvenime. Lietuvininkų kraštas*, Kaunas, 1995.

Karaciejus Juozas, „Wolfenbüttelio postilės tyrinėjimo problemos", in *Wolfenbüttelio postilė*, parengė Juozas Karaciejus, Vilnius, 1995, p. 15–22.

Karge Paul, „Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen (Kowno)", *Altpreußische Monatsschrift*, 54 (1917), S. 35–94.

Karvelis Deimantas, *Iš Radvilų giminės istorijos: Biržų kunigaikštystė ir jos visuomenė 1547–1655 metais*, Vilnius, 2015.

Kaunas Domas, *Mažosios Lietuvos knyga: Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius, 1996.

Kawecka-Gryczowa Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiełłona – pomnik kultury renesansowej*, Wrocław, Warszawa i inni, 1988.

Kiaupa Zigmantas, „Kauniečių knygų rinkiniai XVI–XVIII a.“, in *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, sudarė Juozas Tumelis, Vilnius, 1984, p. 5–12.

Kiaupa Zigmantas, „Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio“, in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 13–26.

Kosman Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław, Warszawa i inni, 1973.

Kot Stanisław, „Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna (1563–1566)“, in *Archiv für Reformationsgeschichte*, 49 (1958), S. 212–226.

Kot Stanisław, „La Reforme dans le Grand Duche de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle“, in *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Université libre de Bruxelles*, 12 (1953), p. 211–261.

Kot Stanisław, „Szymon Budny. Der größte Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert“, in *Festschrift für Heinrich Felix Schmid*, hrsg. v. Günther Stökl, Köln, Graz, 1956 (Studien zur älteren Geschichte Osteuropas 1).

Kot Stanislaw, *Ideologja polityczna i społeczna Braci polskich zwanych arjanami*, Warszawa, 1932.

Kregždė Jokūbas, *Lietuvos reformatų raštija*, Chicago, 1979.

Kregždė Jokūbas, *Reformacijos Lietuvoje istorinė apybraiža*, Chicago, 1980.

Kuolys Darius, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, barokas*, Vilnius, 1992.

Lappo Ivan Ivanovič, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 1: *Tyrinėjimas*, Kaunas, 1934.

Lazutka Stasys, *Lietuvos Statutai 1529, 1566, 1588*, Kaunas, 1994.

Lietuvos evangelikų bažnyčios istorijos metmenys, sudarė Arthur Hermann, Vilnius, 2003.

Lietuvos evangelikų sinodui 450 metų, Vilnius, 2008.

Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai, Vilnius, 1983.

Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose, sudarė Ingė Lukšaitė, Kaunas, 1991.

Lietuvos TSR bibliografija, serija A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: *1547–1861*, Vilnius, 1969.

Lukšaitė Ingė, *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.*, Vilnius, 1970 (Acta historica lituanica 5).

Lukšaitė Ingė, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius, 1980.

Lukšaitė Ingė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius, 1999.

Lulewicz Henryk, „Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów“, *Przegląd historyczny*, 68/3 (1977), s. 425–445.

Mališauskas Jurgis, „Čia mokyta lietuvių kalbos prieš 400 metų“, *Kultūros barai*, 1 (1988), p. 60–63.

Matulevičius Algirdas, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje: Lietuvių tautinė padėtis*, Vilnius, 1989.

Mažiulis Vytautas, „Prūsai: Kalbos paminklai“, in *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius, 1966, p. 11–55.

Mažiulis Vytautas, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 4 t., Vilnius, 1988–1997.

Merczyng Henryk, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków, 1913.

Merczyng Henryk, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1904.

Mortensen Gertrud, „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreußen", in *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, hrsg. v. Hans Mortensen, Gertrud Mortensen und Reinhard Wenskus, Lieferung 3–14, Wiesbaden, 1973–1988.

Mortensen Gertrud, Mortensen Hans, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Teil 2: *Deutschland und der Osten. Die Wildnis im östlichen Preußen, ihr Zustand um 1400 und ihre frühere Besiedlung*, Leipzig, 1938.

Mortensen Hans, „Die litauische Einwanderung nach Ostpreußen", in *Prussia*, 30 (1933), S. 133–141.

Musteikis Antanas, *The reformation in Lithuania. Religious Fluctuations in the Sixteenth Century*, New York, 1988.

Nausėdas Vladas, „Lietuviškos mokyklos Prūsijoje 16.–18. amžiais", Vilnius, 1959, p. 320–331 (Iš lietuvių kultūros istorijos 2).

Ochmański Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*, Poznań, 1972 (Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Seria historia 55).

Ochmański Jerzy, *Dawna Litwa: Studia historyczne*, Olsztyn, 1986.

Pakarklis Povilas, „Mažoji Lietuva Mažvydo laikais", in *Senoji lietuviška knyga*, Kaunas, 1947, p. 53–88.

Palionis Jonas, „Jonas Bretkūnas (gyvenimas ir raštai)", in Jonas Bretkūnas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1983, p. 7–25.

Palionis Jonas, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius, 1967.

Papilio mokyklai – 400 metų, Biržai, 2002.

Pėteraitis Vilius, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, Vilnius, 1997 (Mažosios Lietuvos fondo leidiniai 6).

Piročkinas Arnoldas, „Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos kūrėjas tautinės savimonės požiūriu (nuo Mažvydo iki K. Donelaičio)", in *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 18–27.

Plečkaitis Romanas, *Lietuvos filosofijos istorijs*, t. 1: *Viduramžiai–Renesansas–Naujieji amžiai*, Vilnius, 2004.

Pociūtė Dainora, „Radvilos Juodojo atsakymas nuncijui Lippomanui (1556): Lietuvos evangelikų Bažnyčios įkūrimo ir Reformacijos manifestas", in *Du laiškai / Two Letters. Popiežiaus nuncijaus Luigi Lippomano ir kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Juodojo polemika (1556). A Controversy Between Papal Nuncio Luigi Lippomano and Duke Nicolaus Radvilas The Black (1556)*, parengė Dainora Pociūtė, bendradarbiai: Kęstutis Daugirdas, Jolanta Gelumbeckaitė, Nikolaus Neagu, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015, p. 11–56.

Pociūtė Dainora, *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*, Vilnius, 2008.

Pociūtė Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius, 1995.

Pociūtė-Abukevičienė Dainora, *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*, Vilnius, 2017.

Purickis Juozas, *Die Glaubensspaltung in Litauen im 16. Jahrhundert bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569*, Freiburg, 1919.

Ragauskiene Raimonda, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius, 2002.

Range Jochen Dieter, *Bausteine zur Bretke-Forschung. Kommentarband zur Bretke-Edition (NT)*, Paderborn [u.a.], 1992 (Biblia Slavica Ser. 6, Supplementum; Reihe 3, Kommentarbände 1), zugl. Münster (Westfalen), Univ., Diss., 1987.

Rimša Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė", *Lietuvos mokslų akademijos darbai*, serija A, t. 1(94) (1986), p. 63–75, t. 2(95) (1987), p. 72–83.

Ročka Marcelinas, *Mykolas Lietuvis*, Vilnius, 1988.

Ročka Marcelinas, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, Vilnius, 2002.

Salmonowicz Stanisław, „Geneza i treść uchwał konfederacji Warszawskiej", in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 19 (1974), s. 7–30.

Schramm Gottfried, „Protestantismus und städtische Gesellschaft in Wilna (16.–17. Jahrhundert)", in *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 17 (1969), S. 187–214.

Schramm Gottfried, *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1609*, Wiesbaden, 1965.

Sembritzki Johannes, Bittens Artur, *Geschichte des Kreises Heydekrug*, Memel, 1920.

Sembritzki Johannes, *Geschichte der Königlich Preußischen See- und Handelsstadt Memel*, Memel, 1926.

Sembritzki Johannes, *Geschichte des Kreises Memel. Festgabe zum Andenken an die 34jährige Verwaltung des Kreises durch Geheimen Reg.-Rath Cranz*, Memel, 1918.

Senoji lietuviška knyga: Pirmosios lietuviškos knygos 400 metų išleidimo sukakčiai paminėti, sudarė Vincas Mykolaitis, Kaunas, 1947.

Stanislovas Rapolionis, sudarė Eugenija Ulčinaitė, Juozas Tumelis, Vilnius, 1986.

Storost-Vydūnas Wilhelm, *Siebenhundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen: Kulturhistorische Darlegung*, Tilsit, 1932.

Sužiedėlis Simas, „Reformacijos nuoslūgis ir katalikų reakcija", in *Krikščionybė Lietuvoje: Praeitis. Dabartis. Ateitis*, Kaunas, 1938.

Sužiedėlis Simas, „Reformacijos sąjūdis Lietuvoje", in *Krikščionybė Lietuvoje. Praeitis. Dabartis. Ateitis*, Kaunas, 1938.

Szczotka Stanisław, *Synody arjan polskich. Od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków, 1936.

Szczucki Lech, „Jan Licinius Namysłowski", in *Studia nad arianizmem*, opracował Ludwik Chmaj, Warszawa, 1959, s. 131–167.

Szczucki Lech, *Marcin Czechowic (1532–1613): Studium z antytrinitaryzmu polskiego XVI wieku*, Warszawa, 1964.

Šepetys Jonas, *Reformacijos istorija Lietuvoje (ligi jėzuitų atsikraustymo į Vilnių 1569 m.)*, Vilnius, 1922.

Tazbir Janusz, *Reformacja w Polsce*, Warszawa, 1993.

Tazbir Janusz, *Szlachta i teologowie: Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa, 1987.

Thielen Peter Gerrit, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preußen 1525–1568*, Göttingen, 1953 (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 12; Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung 6).

Tyszkiewicz Eustachy, *Birże: Rzut oka na przeszłość miasta, zamku, i ordynacyi*, St. Petersburg, 1869.

Töppen Max, *Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus nach gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt, und bei Gelegenheit der dritten Säcularfeier der Universität mitgetheilt*, Königsberg, 1844.

Trilupaitienė Jūratė, „Mažvydas ir reformatų muzikinė kultūra", *Pergalė: literatūros, meno ir kritikos žurnalas*, 1985, nr. 10, p. 149–158.

Vaivada Vacys, *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*, Klaipėda, 2004.

Valančius [Wolonczewskis] Motiejus, *Žemajtiu Wiskupiste*, Vilnius, 1848.

Vileišis Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo: istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas, 1935.

Vyšniauskaitė Angelė, *Lietuviai IX a.–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius, 1994.

Vladimirovas Levas, *Knygos istorija*, Vilnius, 1979.

Wasilewski Tadeusz, „Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w." in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 19 (1974), s. 117–128.

Wischeropp Johann, *Aus 325 Jahren evangelischer Kirchenratsarbeit in der deutschen Gemeinde zu Kaunas*, Kaunas, 1939.

Wisner Henryk, „Król i książe. Konflikt między Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem", in *Rocznik Białostocki*, 2 (1972), s. 53–100.

Wisner Henryk, „Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648", in *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, 13 (1968), s. 123–150.

Wisner Henryk, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*, Warszawa, 1978.

Wisner Henryk, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa, 1982.

Wotschke Theodor, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig, 1916.

Zieger Andreas, *Das religiöse und kirchliche Leben in Preußen und Kurland im Spiegel der evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, Köln, Graz, 1967 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 5).

Любавский Матвей, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью*, Москва, 1900.

Любович Николай, *История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии*, Варшава, 1883.

Любович Николай, *Начало католической реакции и упадок реформации в Польше*, Варшава, 1890.

Подокшин Семен, *Скорина и Будны: Очерк философских взглядов*, Минск, 1974.

Харлампович К., *К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования*, Вильно, 1897.

Asmenų rodyklė

Abramavičiai, Abramowiczi, Abrahamiwiczi, giminė 186
Adomas, biblinis asmuo 25
Adomas Pranciškietis, Adamus Francisci, Adomas Franciskus 92
Agrikola Mikaelis, Agricola Michael 99
Agripa Venclovas, Agripa Wenceslaus Lithuanus 51, 100, 132
Agripos 108, 132
Albrechtas Brandenburgietis, Albrecht von Brandenburg Ansbach von Hohezollern 1, 44, 46, 49, 50, 52, 54, 57, 60–69, 71, 79, 80, 82, 100, 105, 130, 131, 134, 155, 157, 163, 177, 213
Alšėniškis Paulius, Paulus Dux Olsanensis, Paweł Księc Holszanski 45, 50, 120
Andrejas Laurentijus, Andreas Laurentius 16
Ansbachai, von Ansbach, giminė 79
Arciševskis Elijas, Arciszewski Elias 204
Arciševskis Kristupas, Arciszewski Krzysztof 204
Arijus, Arius, dvasininkas 118
Artomedas, Arthomedes, teologas 94
Astikai, Ościki, giminė 108
Augustinas Aurelijus, Augustinus Aurelius 1

Bazilikas Kiprijonas, Basilicus Cyprianus, Bazylik Cyprian 129
Berentas Jonas, Behrendt Johann 173
Beza Teodoras, de Beze Theodor 107, 127
Bylaukis Jonas, Bielavk Johannes 94
Bilevičiai, Billeuitzi, Bilewiczi, 108
Bilevičius Jurgis, Bilewicz Jerzy 130
Biržiška Vaclovas 170
Bitneriai, Bythner, giminė 198
Blandrata Georgijus, Biandrata Giovanni Giorgio 116, 121
Blinstrubai, Blinstrub, giminė 186
Blotnai, Blothnau, giminė 170
Blotnas Mikalojus, Blothnas Nikaloius 76, 169
Blotnas Zacharijas, Blotnau Zacharius 94
Bona Sforca, Bona Sforza 50, 51, 52, 76, 134
Božimovskiai, Borzymowski, giminė 198
Božimovskis Jonas vyr., Borzymowskis Jan 210
Brandenburgiečiai, von Brandenburg, giminė 162
Bretkūnas Jonas, Bretkuns Jonas, Bretkius Joannes, Bretke Johann 69, 84, 88, 90, 92–96, 165, 169, 170–172, 176, 211, 214, 215
Budnas Simonas, Budny Szymon 112, 119, 121, 123–128, 130, 148, 203, 206
Bulingeris Heinrichas, Bullinger Heinrich 107, 121

Chylinskis Adrianas, Chylinski Adrian 210
Chylinskis Boguslavas Samuelis, Chyliński Bogusław Samnuel 94, 194, 209, 210, 211, 215
Chodkevičiai, Katkevičiai, Chadkevič, Chodkiewiczi, giminė 100, 104, 108, 139, 185
Chodkevičius Aleksandras, Chadkevič Aleksandr, Chodkiewicz Aleksandr 104
Chodkevičius Grigas, Chadkevič Grygorij, Chodkiewicz Grzegorz 104, 105
Chodkevičius Jeronimas, Chadkevič Geranim, Chodkiewicz Jeronim 104, 132, 180
Chšonstovskis Andžejus, Chrastovius Andreas, Chrząstowski Andrzej 147
Ciapinskis Vasilijus, Ciapinski Vasil, Tiapinski Wasili 128, 215
Ciceronas 148
Cvinglis Ulrichas, Zwingli Huldrich 18, 20, 25

Čechovicas Martynas, Czechowic Marcin 114, 119, 121, 124–126, 128, 147

Dachas Simonas, Dach Simon 174 Damaskietis Jonas ↑ Jonas Damaskietis
Dambrovskis Samuelis, Dambrovius Samuel, Dambrowski Samuel 203
Daukša Mikalojus 150, 213, 214
Davaina Stanislovas, 130
Decijus Jostas Liudvikas, Decius Iustus Ludovicus 50
Diasas Bartolomėjus, Diaz Bartlomeu 8
Diskordija Laurynas, Discordia Laurentius, Laurentius Prasnicius, Wawrzyniec z Przasnysza 49, 100, 216
Donelaitis Kristijonas, Donalitius Christian 82, 172
Dorohostaiskiai Manvydai, Dorohostajscy Monwidy, giminė 108, 186
Drotvinas Vincentas 174

Eišiškietis Jurgis ↑ Jurgis Eišiškietis
Ekijus Johanas, Eckius Joannes 45
Elkanas Chuanas Sebastjanas, de Elcano Juan Sebastian 8
Elžbieta, Elizabeth Todor 155, 157
Erazmas (Desiderius) Roterdamietis, Erasmus Desiderius Roterodamus 14, 18, 20, 44, 127

Fabricijus Teodoras, Fabricius Theodorus 66
Falkenau Adomas, Falckenau, Falkenaw 84
Falkenhanas Viktoras, Falkenhahn Wiktor 69
Falkonijus Jonas, Falcovius, Falconius Ioannes 123

Falkonijus Tomas, Falkowski, Sokolowski Tomasz 121
Ferdinandas Habsburgas, Ferdinand von Habsburg 157
Flavijus Jozefas, Flavius Josephus 71
Franckevičiai-Radziminskiai, Frąckiewicz Radzimiński 186
Frankas de Frankas, Franco de Franco 179
Freitagas Adomas, Adam Freytag 203
Frydrichas Vilhelmas Brandenburgietis, Friedrich Wilhelm von Brandenburg 162
Furmanai, Fuhrman, giminė 169

Gaidys Danielius, Gallus Danielus 94
Galinijus Martynas, 49
Gedkantai, Giedkont, giminė 170
Gedkantas Frydrichas, Getkants Bridžus 175
Gedkantas Jonas, Gedkant Ioannes 94, 175
Gedkantas Tomas, Gedcantus, Giedkontus Thomas 76
Gelenijus Zigmantas, Gelenius Sigismundus 127
Georgas Frydrichas, Georg Friedrich von Ansbach 79, 80
Giedraitis Merkelis, Gedrotius Casper Melchior, Giedroyć Melchior 143
Gilovskis Povilas, Gilowski Paweł 206
Girdvilai, Giervilius, Gierdwiłł, giminė 198
Gličneris Erazmas, Gliczner, Glitzner, Glitznerus Erazmus 100
Gonenzietis Petras ↑ Petras Gonenzietis
Goštautas Albertas, Gastoldus Albertus, Gosztowt Wojciech 38, 40, 44, 45
Grotusai, Grotthus, giminė 200
Gruževskiai, Grużewcy, giminė 186
Gruževskis 208
Gustavas I Vaza, Gustav Vasa (Eriksson) 156

Habsburgai, von Habsburg 9, 12, 156, 157, 158
Haikos, Hajki, Gaiki, giminė 108
Hartknochas Kristofas, Hartknoch Christophorus, Hartknoch Christoph 67, 87, 89, 97, 167, 203
Hartlibas Jurgis, Hartlib Georg 180
Henenbergeris Kasparas, Hennenberger Caspar, Henneberg Gasper 81
Henrikas Valua, Henri de Valois 137, 157, 158
Henrikas VIII 22, 155
Hlebavičiai, Gliaboviči, Hlebowiczi, giminė 49, 108
Hlebavičius Jonas, Gliabovič Jan, Hlebowicz Jan, 121, 146,189
Hohencolernai, Hohenzollern, giminė 161, 162
Holovčinskiai, Golovčinski, Holowczyńscy, giminė 185
Hopijus Johanas, Hopius Ioannes 44, 50
Hopneriai, Höpfner, Hophner, giminė 169, 170
Hopneris Jonas, Hophnerus Johannes jaun. 169
Hopneris Jonas, Höpfner Johannes, Hopner Johannes, Höpfnerus Ioannes vyr. 94, 169, 170
Hornostajai, Garnastaj, Hornostaji, giminė 108
Hozijus Stanislovas, Hosius Stanislaus, Stanisław Hozjusz 79, 145
Hunijus Egidijus, Hunnius Egidius 92
Hurtelijus Jonas, Hurtel Johan(n) 174
Husas Janas, Hus Jan 12, 25

Ieva, biblinis asmuo 25
Ivanas Rūstusis 135
Izaokas Trakietis, Icchak ben Abraham 216

Jaknavičius Jonas, Iachnowic Ioannes, Jachnowicz Jan 214, 216
Jaugeliai 198
Jaugelis Telega Steponas 208, 209, 216
Jevlašauskas Teodoras, Eulašauski Fiodor, Jewlaszewski Teodor, 153
Johanas Frydrichas, Johann Friedrich von Sachsen 46
Johanas Sigismundas, Johann Sigismund von Brandenburg 161, 162
Jokūbas iš Kalinuvkos, Jakub Calinovius, Jakub z Kalinówki, 124, 125
Jomantai, giminė 170
Jomantas Augustinas vyr., Jamundus, Jamantouitz 76, 92, 96, 169, 171, 215
Jonas Božimovskis vyr., Borzymowski Jan 208, 210, 211
Jonas Damaskietis, Ioannes Damascenus, šventasis 14
Jonas, Ioannes, nuncijus 120
Jonas iš Lietuvos kunigaikščių, Ioannes ex Ducibus Lithuaniae, Jan z książąt Litewskich, Vilniaus vyskupas 40
Jonas Kazimieras Vaza, Jan Kazimierz Waza 181
Jonas Kozminietis, Jan z Kozmina, Joannes Cosmius 38, 46, 49, 51, 114
Jonas Licinijus Namysluvietis, Jan Licinius Namyslaviensis, Namyslovius, Namysłowski 204
Julijus III, Iulius Tertius, popiežius 158
Juozapas, Iosephus, šventasis 123
Jurgevičius Andrius, Jurgievitius Andreas, Jurgiewicz Andrzej 147
Jurgis Eišiškietis, Georg Eyschytzki 38
Jurgis Frydrichas, Georg Friedrich von Brandenburg 163
Jurgis Vilhelmas, Georg Wilhelm von Brandenburg 162
Jurskis Jonas, Jurski Jan 180
Justinas, Justinas Kankinys, Yustinus Martyr 127

Kalvinas Žanas, Calvin Jean 18, 22, 24, 26, 107, 116, 121, 123
Kanizijus Petras, Canisius Petrus 96
Karcanas Jonas, Karzan Jan 148
Karolis V, Karl V von Habsburg 10, 16, 48, 158
Kastelijonas Sebastijonas, Castellio, Chatillon Sebastian 127
Kaviečynskis Matviejus, Kaviačynski Matvej, Kawieczynski Maciej 112, 119, 127
Kepurninkas Vilhelmas, Wilhelm Czapecznik 153

Keberis Karolis Gotardas, Keber Karol Gottard 173
Kęsgaila Stanislovas, Kęsgiello Stanislaus 100, 130
Kęsgailos, Kiezgaily, Kieżgaiłowie, giminė 49, 100
Kęstartai, Kęstortai, Kentortai, Kęstortowie, giminė 108
Kęstartas Sebastijonas, Kęstart Sebastjan 151, 185
Kęstartienė Kristina, Kęstartowa Krystyna 182
Ketleris Gotardas, Kettler Gotthard 31
Kirtoforas Jonas, Kyrtophoras 76
Kiška Jonas, Kisska Ioannes, Kiszka Jan 107, 114, 121, 122, 125–128, 184, 204, 220
Kiška Petras, Kiszka Piotr 130
Kiška Stanislovas jaun., Kiszka Stanisław 114, 128, 130, 182, 184, 204
Kiška Stanislovas vyr., Kiszka Stanisław 114, 122
Kiškaitė Ona, Kiszkówna Anna 190
Kiškos, Kisski, Kiszki, giminė 108, 114, 185, 189
Kleinai, Clein, giminė 85, 170
Kleinas Baltazaras 172
Kleinas Danielius 83, 170, 172–174, 176
Kleinas Jonas 172
Kolumbas Kristupas, Cristoforo Colombo 8
Konstancija, Konstancja von Habsburg, karalienė 179
Kosas Rapolas 204
Košutskis Stanislovas, Kossutski Stanislaus, Koszutski Stanisław 49
Kozminietis Jonas ↑ Jonas Kozminietis
Krainskis Jonas Kristupas, Krainski Jan Krzysztof 210
Kranachas Lukas vyr., Cranach Lucas 15, 17
Kranachas Lukas jaun., Cranach Lucas 39
Kranmeris Tomas 155
Kriskovijus Laurynas, Kžiškovskis, Krzyszkowski, Kriscovius 121, 126, 127
Kristijonas III, Christian III, karalius 156
Kristus 12, 16, 24, 58, 62, 105, 118, 122–124, 126, 127, 147, 179, 181, 184, 203
Kromeris Martinas, Kromer Marcin, Martinus 49
Krovickis Martinas, Krowicki Martin 121
Kulvietis Abraomas, Abraham Culvensis, 42, 44, 45, 50–53, 65, 68–71, 76, 102, 114, 147, 215–217
Kurionas Celijus Sekundus, Curione Coelius (Aelius) Secundus 128
Kuršaitis Fridrichas, Kurschat Friedrich 173

Laskis Janas, Łaski Jan 49
Ledesma Jokūbas, Ledesma Jakub 150, 213
Leibovičius Hiršas, Leibowicz Hirsz 141
Lėmanai, Lehmann, giminė 169, 170
Lėmanas Jonas vyr., Lehmann Johann 170
Lėmanas Jonas jaun., Lehmann Johann 170
Leonardas iš Krokuvos, Leonardus Cracoviensis, Leonard z Krakowa 121
Leonas Kurionas, Curione Leo 129
Lipomanas Aloyzas, Lipomanus, Lippomanus Aloysius 102, 106
Liubeneckis Andrius, Lubeniecius Andreas, Lubieniecki Andrzej 204
Liuteris Martinas, Luther Martin 14–16, 18, 30, 44–46, 54, 62, 65, 66, 72, 75, 80, 90, 92, 100, 127, 130, 155, 211
Lukas, dvasininkas 108

Maciejovskis Samuelis, Maciejowski Samuel 49
Magelanas Fernandas, Magallanes Fernando 8
Maksimilianas, Maximilian I von Habsburg, imperatorius 10
Maleckis Janas, Malecki-Sandecki Jan, Maeletius Sandecensis, Melecius Joannes 72
Marcijanas Stanislovas, Marcianus Stanislaus 76
Maršteinas Andrius, Marsztein Andreas 131
Masalskis Fridrikas, Masalski Friedrich 94
Mažvydas Martynas, Mossvidas Vaitkunas, Masvidius Martinus, 57, 66, 69, 70–74, 76–78, 82, 83, 86, 88, 90, 92, 96, 111, 150, 171, 173, 209
Mėgotas Paulius, Megott Paul 69,74
Melanchtonas Filipas, Melanchton Philipp 17, 18, 44–46, 65, 66, 72, 100, 120
Merkucecijus Ulrikas, Mercucecius Ulricus 76
Merlinas Joachimas, Mörlin Joachim, vyskupas 164
Mieženskis, Miežinskis Jonas, Mierzyński Jan 204, 206
Mikolajevskis Danielius, Mikołajewski Daniel 198
Mykolas Lietuvis, Venclovas Mikolajaitis, Venceslaus de Maissogala 38, 51, 114
Minvydai 198
Minvydaitė, Minwydówna, bajorė 210
Minvydas Mikalojus, Minwyd Mikołaj 186
Minvydas Samuelis, Minwyd Samuel 209
Mislenta Celestinas, Mislenta Coelestin 202
Mitkevičiai, Mitkiewiczi, giminė 108
Mitkevičiūtė-Vnučkienė Sofija, Mitkiewiczowna Wnuczkowa Sofja 145, 151, 192, 207, 218, 220
Miunceris Tomas, Müntzer Thomas 48
Modževskis Andžejus Fryčius, Modrevius Fricius Andreas, Modrzewski Andrzej Frycz 129
Morkūnas Jokūbas, Marcovicius Jacobus, Markowicz Jakub 146, 149, 150, 207, 214
Morštinai, Marstein, giminė 131
Morštinas Zbignevas, Marstein Zbigniew 204
Movijus Kasparas, Movius Casper 202
Murmelijus Stanislovas, Murmelius Stanislaus 111
Musa Jurgis 94
Muskulusas Volfgangas, Musculus Wolfgangus 107

Namysluvietis Jonas Licinijus ↑ Jonas Licinijus Namysluvietis
Narūnavičius-Naronskis Juozapas, Naroński Józef 204
Naruševičiai, Narussovi, Narusouitti 108, 186
Naruševičius Stanislovas, Naruszewicz Stanisław 94, 132
Nonhartai, Nonharten, giminė 200

Ochinas Bernardas, Ochinus Bernardus 45, 107
Oderbornas Paulius, Oderborn Paulus 132, 135
Olelkaičiai, Olelki, Olelkowiczi, giminė 100
Orda Napoleonas 133, 183, 191, 193, 195, 201, 205
Orvydas Matas, Orwid Mattias 130
Osiandras Andrejus, Osiander, Osiandrus Andreas (Hosemann) 79
Osterbergeris Georgas, Osterberger Georg 92
Ostermejeris Gotfrydas, Ostermeyer Gottfried 173
Oteras Kristijonas, Otterus Christianus 175

Pacai, Pacowie 108
Pacas Mikalojus, Pac Nikolaus 115, 116
Partacijai, Partatii, giminė 170
Parvėjus Johanas, Parvey Johann 46
Pekulas Tarkvinijus, Peculs Tarquinius 134
Perkūnas Jokūbas jaun., Perkuhn Jacob 174
Petkevičius Merkelis, Pietkiewicz Malcher 146, 148, 207, 213, 214
Petras Gonenzietis, Petrus Gonesius, Piotr Giezka, Petras iš Goniondzo, Goniondzietis Petras 119,120–125, 128
Paulius Alšėniškis ↑ Alšėniškis Paulius
Piekarskis Jeronimas, Piekarski Jeronim 121
Pilypas II Habsburgas, Phillip II von Habsburg 156, 157
Pohibelis Bernardas, Pohibel Bernard 131
Pranciškietis Adomas ↑ Adomas Pranciškietis
Pretorijai, Praetorii, Prätorien, giminė 85, 170
Pretorijus Fridrichas vyr., Praetorius Friedrich 174
Pretorijus Kristupas, Praetorius Christophorus 170
Pretorijus Matas, Praetorius Matthaeus, Prätorius Matthäus 168, 170, 203
Pronskiai, Pronščy 108
Protasevičius Valerijonas, Protasewicz Walerian 116, 145
Pšerembskis Janas, Przerembski Jan 116
Pšipkovskis Samuelis, Przypkovius Samuel, Przypkowski Samuel 204

Radvila Albertas, Radivilus Albertus, Radziwiłł Wojciech 40
Radvila Boguslavas Radivilus Boguslaus, Radziwiłł Bogusław 94, 139, 185, 204
Radvila Jonas, Radivilus Ioannes, Radziwiłł 45, 100
Radvila Jonušas I, Radivilus Janussius I, Radziwiłł Janusz 190, 208
Radvila Jonušas, Radivilus Janussius II, Radziwiłł Janusz II 112, 139, 181, 185, 196, 204, 206, 208, 209
Radvila Jurgis, Radivilus Georgus, Radziwiłł Jerzy 139, 152
Radvila Kristupas II, Radivilus Christophorus II, Radziwiłł Krzysztof II 139, 180,185, 190, 193 194, 196, 203, 204, 206, 208
Radvila Kristupas Perkūnas, Radivilus Christophorus, Radziwiłł Krzysztof Piorun 112, 139, 147, 185
Radvila Mikalojus Juodasis, Radivilus Nicolaus Niger, Radziwiłł Mikołaj Czarny 40, 66, 100–104, 107–112, 114, 116, 120–123, 129–131, 139, 145–147, 215
Radvila Mikalojus Kristupas Našlaitėlis, Radivilus Nicolaus Christophorus, Radziwiłł Mikołaj Krzysztof Sierotka 108, 112, 139, 146, 180, 212
Radvila Mikalojus Rudasis, Radivilus Nicolaus Rufus, Radziwiłł Mikołaj Rudy 40, 108, 112, 139, 130, 141, 146, 151, 185, 208
Radvila Mikalojus, Radivilus Nicolaus, Radziwiłł Mikołaj, Žemaičių vyskupas 45
Radvila Stanislovas, Radivilus Stanislaus, Radziwiłł Stanisław 45
Radvilaitė Barbora, Radivilia Barbara, Radziwiłłówna Barbara 49, 100, 157
Radvilaitė Liudvika Karolina , Radivilia Ludovika Carolina, Radziwiłłówna Ludwika Karolina 185,188, 208, 209
Radvilaitė Ona Marija, Radziwiłłówna Anna Maria 185
Radvilaitė-Kiškienė Ona, Radivilia de Kisska Anna, Radziwiłłówna Kiszkowa Anna 122,128, 130
Radvilos, Radivilae, Radziwiłłowie, giminė 40, 49, 94, 100–112, 119, 127, 139, 140, 145, 152, 186, 188, 189, 192, 194, 196, 198–200, 203, 204, 206, 208, 209, 211, 215, 217
Radziminskis, Radzimiński 132
Rapolionis Jurgis Svetkus 66
Rapolionis Stanislovas, Rapagelanus Stanislaus, Stanislaus Lithuanus, Rafajłowicz Stanisław 42, 44, 45, 50, 53, 66–71, 76, 139, 147, 173, 215
Rasijus Adomas, Rassius Adamus 194, 218
Rėjus Mikalojus, Rej Mikołaj 214
Reška Stanislovas, Reszka Stanisław 147
Rėza Jonas jaun., Rhesa Johannes, Rhese Johann 83, 94, 165, 170, 172, 216
Rėza Jonas vyr., Rhesa Johannes, Rhese Johann 172
Rėza Liudvikas Gediminas, Rhesa Ludwig Gedemine 172
Rėzos, Rhese, Rehse, giminė 85, 170
Rhetas Jurgis, Retas, Rhete 208
Rikovijus Jonas, Ricovius Joannes 173
Rysinskis Saliamonas, Rysinius Salomo, Pantherus, Rysiński 206, 216, 217
Rodūnionis Aleksandras vyr., Raduinionis, Rodonius Alexander, 71, 76,
Rodūnionis Aleksandras jaun., Raduinionis, Rodonius Alexander, 94, 171

Sabinas Georgas, Sabinus Georg (Schuler) 66
Samuelis Andrejus 66
Sapiega Leonas, Sapega Lev, Sapieha Lew 185
Sapiegos, Sapegi, Sapiehi, giminė 108,139

Sapūnas Kristupas, Sappuhn Christophorus, Sepun Lituanus 170, 172
Sauromanas Georgas, Sauromanus Georg 72
Sekliucjanas Janas, Seclucianus Johannes, Seklucjan Jan 72, 111
Servetas Migelis, Servet Miguel, l 118
Siautilos, Sautil, Sauckel, giminė 70
Sieninskis Jokūbas, Sieniński Jakob 125
Simonsas Meno, Simons Menno 25, 118
Sirvydas Konstantinas, Szyrwid Konstantin 207, 214
Skarga Petras, Skarga Piotr 147
Skorina Pranciškus, Skaryna Francisk 110, 212
Skrodskiai, Skrodzki, giminė 198
Slavočinskis Mozerka Saliamonas, Sławocyzński Mozerka Salomon 175, 207, 214
Socinas Faustas, Sozini Faustus 203
Speratas Paulius, Speratus Paulus (Elephangius), Pamedės vyskupas 46
Stanislaus Georgy de Rozeny ↑ Rapolionis Stanislovas
Stanislovas Lietuvis ↑ Rapolionis Stanislovas
Steponas Batoras, Staphanus Bathory, Stefan Bator, Barthory Istvan 132, 151, 152, 158, 208
Striška Albertas, Striszka Albert 94
Sudrovijus Stanislovas, Sudrovius, Sudrowski z Ostrolęki 147
Svencickis Jonas Baptistas, Swięcicki Jan Baptysta 124, 125

Šeduikonis Jonas, Scheduikianis 76
Šemeta Merkelis, Szemeta Melchior 134
Šemetos, Szemety, giminė 108
Šimelpenigis Adomas Fridrichas, Schimmelpfennig Adam Friedrich 173
Šionflisijus Andrejas, Schönflissius Andreas 203
Štolcas Johanas, Stoltz Johann 66
Šulcas Teodoras, Schultz Teodor 174
Šulcas Teofilis, Schultz Teophil Gottlib 172
Šusteris Frydrichas Zigmantas, Schuster Friedrich Sigmund 173
Švoba Martynas, Szwoba Marcin 144, 189, 194, 207, 210
Švoba Merkelis, Schwabe Melchior 173, 176

Tamošauskas, Tomaševskis Samuelis, Tomaszewski Samuel 208
Tartilavičius Batakietis Jonas, Tartyłowicz Batocki Johann 49
Tepinskis Vasilijus, Tepinski Vasili 125
Tiškevičiai, Tyszkiewiczowe, giminė 108
Tyzenhauzai, Tyzenhausen, Tyzenhauzowie, giminė 50, 132, 200
Tolvaišos, Talvoišai, Talwos, Tałwoszowie, giminė 108, 132, 185
Trakietis Izaokas ↑ Izaokas Trakietis
Turnovskis Janas, Turnowski Jan 198
Tžycieskis Andrejus jaun., Tricesius Andreas, Trzycieski, Trzecieski Andrzej 110
Tžycieskis Andrius vyr., Tricesius Andreas, Trzycieski, Trzecieski Andrzej 46

Vaina Abraomas, Wojna Abraham 181
Vaina Benediktas, Wojna Benedikt 152, 179, 180
Vaišnoras Varniškis Simonas, Waischnors 92, 94, 96, 216
Vala Lorencas, Valla Lorenz 14, 127
Valavičiai, Vollovicii, Wołłowiczi, giminė 108, 139, 185
Valavičius Eustachijus, Valovič Astafij, Wołłowicz Ostafij 112, 124, 125, 128, 144, 151, 220
Vaskas da Gama, Vasco da Gama 8
Vazos, Wazowie 158, 159, 160
Veinreichas Hansas, Weinreich Hans 71
Vergerijus Pjeras Paolas, Vergerius Petrus Paulus 102
Vigandas Johanas, Wigand Johann 92
Viklifas Džonas, Wycliffe John 12, 46
Vilamovskis Jurgis, Wilamowski Jerzy 38
Vilentas Baltramiejus, Willentas Baltrameus, Willentus Bartholomaeus, Villentatius 66, 70, 71, 76, 88, 90–92, 96, 111, 171, 215
Vilichas Jodokas, Wilich, Wilicius Iodocus 72
Vilis Abelis, Will Abel 69
Virčinskiai, Wirczynscy, giminė 170
Virčinskis Stanislovas, Wircinsius Stanislaus 171
Visneris Henrikas, Wisner Henryk 181
Višnioveckiai, Wysznowiescy, giminė 108
Vladislovas Vaza, Wladislaus Wasa, Władisław Waza 181, 184, 185, 203
Vnučkienė Sofija ↑ Mitkevičiūtė-Vnučkienė Sofija
Vnučkos, Wnuczki, giminė 108
Vojevudka Bernardas, Wojewódka Bernard 110
Volanas Andrius, Volanus Andreas, Volan Andrzej 116, 122, 146, 147, 150, 186, 215
Volfas Johanas, Wolf, Wolph Johann 114
Vujekas Jokūbas, Wujek Jakub 150, 214

Zablockis Jurgis, Zablocius Georgius 76
Zacijus Simonas, Zacius, Zacjusz 111
Zenavičiai, Zienavičiai, Zienowiczi, giminė 108
Zenavičius Jurgis Despotas, Zienowicz Jerzy Despot 151, 220
Zenavičius Kristupas Despotas, Zienowicz Krzysztof Despot 189
Zengštokai, Sengstack, giminė 85, 170
Zengštokas Lozorius, Sengstack Lazar 169, 171–174, 176, 215
Zigmantas Vaza, Sigismundus Wasa, Zygmunt Waza 139, 158, 159, 180, 181, 184, 185, 208
Zigrovijus Jonas, Zygrowius Jan 206
Zinkevičius Zigmas 69, 72

Žygimantas Augustas, Sigismundus Augustus, Zygmunt August 27, 36, 38, 39, 46, 49, 66, 78, 79, 100, 102, 110, 131, 137, 157, 158
Žygimantas Senasis, Sigismundus Senensis, Zygmunt Stary 37, 40, 49, 50, 76, 99

Rodyklę sudarė Irena Stankevičienė

Vietovių rodyklė

Abiejų Tautų Respublika 31, 79, 110, 123, 128, 129, 131, 132, 135, 137, 145, 146, 152, 158, 159, 162, 181, 182, 184, 186, 194, 196, 198, 202, 204, 206, 210, 211
Afrika 8
– Šiaurės 156
Aleksandrija 118
Angerburgas, dab. Węgorzewo 64
Anglija 8, 9, 12, 22, 24, 25, 48, 154, 155, 157, 210
Anykščiai 130
Antverpenas 47
Ariogala 134
Ašmena 140, 181, 182
Augsburgas 45, 47
Austrija 25
Azija Pietryčių 157

Baltijos jūra 5, 7, 25, 26, 27, 57, 60, 202
Bazelis 24, 44, 71, 117, 128
Berlynas 196
Bernas 24
Betygala 134
Biala 122, 130
Biržai 112, 130, 139, 144, 185, 186, 189, 190, 192, 194, 199–201, 204, 209, 218
– kunigaikštystė 144, 190, 200, 204
Bolonija 45
Brandenburgas 161, 162, 204
Brasta ↑ Lietuvos Brasta
Braunsbergas 145
Brazilija 156
Budy 119
Bugas, upė 111

Cholchlas 122
Ciurichas 18, 20, 23, 24, 114, 121, 128

Čekija, Čekijos karalystė 12, 25

Danija, Danijos Karalystė 24, 31, 48, 156
Deimena, upė 54, 92
Deltuva 183
Didieji Rudupėnai ↑ Rudupėnai Didieji
Didžioji Britanija ↑ Anglija
Dorpatas (Tartu) 31
Dubingiai 139, 140, 185, 205

Eišiškės 37, 42
Elbingas, Elbliongas 30, 54, 202
Elkas ↑ Lukas
Estija 26, 27, 28, 156
– kunigaikštystė 31
– Šiaurės 31
Europa 5, 7–10, 12, 14, 18, 22, 24–27, 34, 40, 41, 44–46, 50, 54, 77, 79, 107, 116–121, 126, 128, 129, 135, 142, 151–154, 156–158, 160, 182, 196, 203, 218
– Rytų 26, 135, 221
– Šiaurės 8, 24, 48, 156
– Vidurio 8, 9, 27, 28, 35, 36, 40, 46, 44, 47–49, 59, 66, 99, 105, 124, 129, 130, 135, 136, 147, 212, 221
– Vidurio Rytų 182

Frankfurtas prie Oderio 44, 72, 99, 174, 196

Gaičiūniškės 199
Gardinas 105, 137, 140
Gdanskas 30, 38, 47, 54, 132, 194, 198, 202, 208
Gedeitonys 132
Geldapė, Goldap, Goldapp, dab. Gołdap 82
Gėluva 182
Gerosios Vilties kyšulys 8
Glembokis 151
Gnieznas 36–38, 40, 41, 47, 49, 100, 116, 179, 180
Goniondzas, Goniądz, 119
Gumbinė, Gumbinnen, dab. Gusev 81

Hesenas 18, 154

Indija 8, 157
Įsė, Inse, dab. Pričaly 83, 85
Islandija 48, 156
Ispanija 8, 25, 128, 154, 156, 157
Įsrutis, Insterburg, dab. Černiachovsk 59, 63, 81, 82, 94, 164, 165, 169–170, 174
Italija 12, 25, 44, 45, 65, 107, 120, 128
– Šiaurės 7, 118
Yvija (Vija) 104, 121, 124, 125

Jelgava 135
Jena 66, 202
Jeruzalė 122
Jonava 42

Jurbarkas 134
Jurbarkas, Georgenburg Prūsijoje, dab. Majevka 56, 94, 165, 174

Kaimė, Kayemen, dab. Zarečje, 54
Kaltinėnai 134
Karaliaučius, Königsberg, dab. Kaliningrad 5, 28, 30, 47, 50, 52–57, 62, 64, 65, 68, 69, 71, 74, 76, 79, 83, 85, 88, 92, 94, 96, 99, 100, 102, 130, 132, 135, 139, 162, 163, 165, 166, 169, 171, 172, 174, 176, 177, 196, 200, 202, 203, 209, 210, 213
Karališkoji Prūsija ↑ Prūsijos Kunigaikštystė
Karklė, Karkeln, dab. Mysovka 83
Katniava, Kattenau, dab. Zavety 172, 174
Kaukėnai, Kaukehnen, Kuckerneese, dab. Jasnoje 56, 94
Kaunas 106, 130–135, 140, 173, 179, 199, 200, 202
Kėdainiai 121, 124, 125, 140, 182, 185, 186, 188–191, 193, 194, 199, 200, 203, 204, 206, 208, 210, 217, 218
Kelmė 208
Kelnas 71
Klaipėda 28, 56, 63, 64, 69, 82, 83, 85, 88, 164–171, 174
Kleckas 114, 121, 122, 194
Kolainiai 151
Konstantinopolis 26
Krakės 134
Kraupiškas, Kraupischken, dab. Uljanovo 172, 174
Kražiai 134
Krokuva 37–40, 42, 44, 49, 50, 65, 116, 119, 120–122, 125, 131, 146, 152, 179
Kulmas 60
Kulva 42, 68
Kupiškis 181
Kurpfalcas 18, 154
Kuršas 200
Kuršėnai 188
Kuršių marios 56, 86, 92
Kuršo kunigaikštystė 31, 132

Labguva , Labiau, dab. Polessk 54, 56, 59, 84, 89, 92, 165
Laigyčiai, Legitten, dab. Mordovskoje 54
Latvija 26, 27, 28
Laukininkai 168
Laukiška, Laukischken, dab. Saranskoje 94
Laukžemė 132
Legnica 59
Leipcigas 44, 99, 114, 119
Leliūnai 151
Lenkija, Lenkijos Karalystė 27, 30, 36–38, 40, 47–49, 54, 65, 79, 100, 102, 110, 111, 116, 118, 120–122, 125, 135, 138, 140, 152, 157–159, 161–163, 179–182, 196, 198, 203, 206, 207, 209, 211, 212
– Didžioji 109, 119, 186, 196, 198, 203
– Mažoji 48, 109, 116, 140, 186, 196, 198
Lenkijos ir Lietuvos valstybė ↑ Abiejų Tautų Respublika
Lyda 140, 182
Lietuva, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, LDK 5, 6, 2–28, 32, 31–38, 40–53, 56, 63, 65, 66, 68–70, 72, 74, 76–79, 81, 82, 85, 86, 94, 98–100, 102, 104–112, 114, 116, 117,119–132, 134–140, 142–148, 150, 152, 153, 155–160, 169, 170, 175–182, 184–190, 192, 194, 196, 198–200, 202–221
– Didžioji 32, 34, 57, 69, 72, 76, 85, 86, 88, 92, 94, 96, 150, 168,169, 177, 209, 211, 214, 220
– Mažoji (Prūsų) 5, 6, 32, 34, 53, 54, 56–58, 60, 63, 64, 72, 76, 80–85, 88, 96, 129, 135, 150, 161, 163, 164, 166–172, 174–177, 207, 211, 214–216, 219, 220
– Šiaurės 189
Lietuvos Brasta, Brasta, Brestas 41, 100, 102, 108–114, 121, 128–130, 146, 148, 182, 184, 189, 212
– distriktas 109
Lioliai 151, 188
Liubčia 122, 125, 203
Liubekas 171
Liublinas 27, 36, 48, 104, 110, 125, 179, 204
Liuvenas 44, 50
Livonija, Livonijos (Kalavijuočių) Ordinas, Livonijos Kunigaikštystė 25, 27, 28, 31, 32, 49, 50, 52, 65, 102, 110, 129, 194, 200
Londonas 210
Loskas 121, 123, 125–127, 129, 184, 204
Lukas, Elkas 83
Lukiškės 104, 108, 114
Lvovas 116

Maincas 16
Maišiagala 38, 132
Marburgas 65, 92, 196
Maskva 26, 27, 30, 31, 135, 139, 181
– Didžioji Kunigaikštystė 26, 27, 30, 31, 135, 184, 186, 210
Mazovija 116
Minskas 110, 140, 181, 182
Minsko, Rusų, Baltarusių, distriktas 140
Moravija 25, 120, 125
Mordos 116, 122
Mozyrius 140
Mscislavas 110, 140

Narva 31
Naugardukas 110, 122, 140, 153, 182, 203, 204
– distriktas 140
Naujamiestis 104, 144
Nemunas, upė 32, 54, 56, 57, 60, 86, 166
– aukštupio distriktas 194
Nemunėlio Radviliškis 112, 144, 189, 190
Nesvyžius 100, 108, 112, 119, 121, 122, 126, 127, 139, 148
Nybudžiai, Nibbudszen, dab. Krasnogorskoje 174
Nyderlandai 8, 9, 12, 24, 25, 44, 65, 80, 118, 196, 210
Niurnbergas 47, 79
Norvegija 24, 48, 156

Olyka 100, 108, 139
Orleanas 45
Orša 140

Pabėčiai, Pobethen, dab. Romanovo 69
Palenkė 27, 110, 119, 123
Paliesio, Bresto, Gardino distriktas 140, 194
Pamedė, Pomesania 30, 54, 57, 62, 63, 68, 79, 83
Papilys 112, 144, 188, 189, 190
Paryžius 137, 157
Pašakarnis 145
Pašušvys 151
Peipus, Pskovo ežeras 27
Pėterkaimiai, Petersdorf, dab. Kuibyševskoje 56, 165
Petrakavas 49
Pilkalnis, Pillkallen, dab. Dobrovolsk 94
Pinčuvas 120, 121
Pinskas 140
Plateliai 130
Plockas 119
Podolė 27
Pohostas 199
Polockas 140, 180, 181
Pomeranija 85, 169
– Vakarų 135
Portugalija 8, 156
Poznanė 47, 116, 152, 179, 181, 203
Praha 12, 47, 127
Prancūzija 8, 9, 12, 25, 128, 136, 137, 153, 154, 157, 158
Prieglius, upė 54, 56, 92
Priekulė, Prökuls 83, 85, 94, 134, 168, 169
Prūsija, Prūsijos Kunigaikštystė (hercogystė) 5, 6, 18, 29–32, 34, 46–50, 52–54, 57, 61–65, 68, 69–81, 83–86, 94, 105, 106, 111, 129, 132, 134, 135, 139, 154, 155, 161, 162, 164, 165, 168, 169, 176, 177, 196, 200, 202–204, 212, 213, 214
– Karališkoji 30, 47, 48, 54, 79, 135

Prūsų Yluva, Preussisch-Eylau, dab. Bagrationovsk 64
Pskovas 27, 152

Ragainė, Ragnit;dab. Neman 56, 57, 59, 63, 64, 81–83, 85–88, 92, 94, 96, 165, 166, 169, 174
Rakovas 125, 204
Raseiniai 130, 182
Rečycia 140
Revelis ↑ Talinas
Ryga 28, 30, 31, 47, 129, 132, 135, 169, 171, 212
– įlanka 27
Roma 10, 45, 143, 145, 155, 156
Rombaltiškiai 151
Rostokas 202
Rudupėnai, Didieji Rudupėnai, Rudupöhnen, dab. Repino 172, 174
Rusnė 64, 83, 85, 169, 171, 174

Saksonija 18, 46, 154
Salamiestis 112, 144, 188, 189, 190
Sandomieras 142, 196
Sarema, sala 31
Seceminas 109, 120, 122
Seda 151
Semba 62, 74, 163, 164
– pusiasalis 56, 57, 60, 63, 83, 85, 177
Siena 45
Silezija 59, 85, 169
Skandinavija, pusiasalis 156
Skirsnemunė 134
Skuodas 199
Slanimas 140, 182
Sluckas 100, 188, 190, 194, 195, 217
– kunigaikštystė 189
Smolenskas 151, 185, 220
Smurgainys 151, 188, 189
Stalupėnai, Stallupöhnen, dab. Nesterov 174
Suomija 24, 48, 99, 156
– įlanka 27
Svėdasai 181

Šakiai, Schaacken, dab. Lipovka 53, 54, 165
Šaukėnai 130, 132, 199
Šiaulėnai 199
Šilalė 49
Šilutė 83, 169, 171
Šiluva 145, 151, 188, 192, 208
Širvinta, Schirwindt, dab. Kutuzovo 83, 94, 169, 175
Špejeris 18, 26
Švedija, Švedijos Karalystė 16, 24, 27, 31, 48, 139, 156, 158, 159, 162, 181, 184, 186, 194, 206, 210
Šveicarija 18, 24–26, 44, 107, 109, 114, 196

Šventosios Romos imperija 16, 18, 25, 28, 154, 155, 156, 162
Švobiškis 112, 144, 194

Talinas, Revelis 31, 231
Tauragė 37, 134
Tepliuva, Tapiau, dab. Gvardeisk 56
Tilžė, Tilse, Tilsit, dab. Sovetsk, 56, 59, 63, 64, 81– 83, 85, 94, 97, 165, 170, 172–174
Tiubingenas 44
Tiuringija 169
Tolminkiemis, Tollmingkehmen, dab. Čystyje Prudy 82, 172
Toplaukis, Taplacken, dab. Talpaki 165
Torunė 30, 54, 65, 142, 196, 202, 203
Trakai 104, 130, 140, 182, 189
Transilvanija 116, 158
Tridentas 79, 102, 178

Ukmergė 140, 182, 184
Ukraina 204
Upytė 140, 182
Užnerio distriktas 140, 186, 189, 190, 194, 198, 208, 209, 210
Užpaliai 181

Valkaviskas 140, 159
Valkininkai 130
Valtarkiemis, Walterkehmen, dab. Olchovatka 171, 173, 174
Varniai 130, 134
Varšuva 137, 138, 159, 180, 182, 184, 186
Vatikanas 41, 154, 155, 157
Vėluva, Wehlau, dab. Znamensk 56, 64
Vengruvas 122, 126, 129
Vepriai 199
Verdainė, Werden ↑ Šilutė
Viduklė 130, 134
Vidužemio jūra 8
Viena 45, 212
Vilkyškiai, Willkischken 83
Vilkmergė ↑ Ukmergė
Vilnia, upė 180
Vilnius 38, 40–43, 45–47, 49, 50, 76, 99, 100, 102, 105, 106, 108–110, 112, 114, 116, 120, 121, 124–132, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 144–148, 151, 152, 158, 178–182, 184, 186, 189, 190, 192, 194, 199, 200, 202, 203, 206, 207, 212, 213, 216–218
– distriktas 109, 140, 147, 190, 194, 198
Vindenburgas, Ventė, dab. Kintai 56
Vysla 28
Vitebskas 114, 122, 140
Vitenbergas 13, 16, 44, 45, 50, 53, 65, 66, 72, 92, 99, 117, 120, 135, 154, 202
Viurtembergas 154
Vokiečių (Kryžiuočių) Ordinas 27, 28, 30–32, 36, 54, 56, 58, 60, 155, 162
Vokietija 18, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 59, 60, 65, 66, 76, 94, 118, 131, 135, 153, 154, 162, 169, 170, 196, 202
– Šiaurės 12, 25
– Vidurio 25
Volfenbiutelis 77
Volmaras 31
Voluinė 27, 125
Vormsas 16
Vroclavas 47

Zabluduvas 212, 216
Zakheimas 165
Zalfeldas 83
Zaslavlis 121
Zbonšynis 119

Žeimelis 49, 50, 129
Žeimiai 148
Želva, Sallau, dab. Kamenskoje 165
Žemaičių distriktas 140, 186, 189, 190,194, 198, 208, 209, 210
Žemaičių vyskupija 36, 140
Žemaitija 36, 69, 76, 81, 92, 94, 104, 106, 110, 129, 130, 132, 134, 144, 181, 182, 188, 199
Ženeva 18, 19, 24, 107, 116, 117, 121
Žiemgalos kunigaikštystė 31, 200
Žiežmariai 37
Žiliai, Szillen, dab. Žilino 174

Rodyklę sudarė Irena Stankevičienė

Ingė Lukšaitė

Kai tikėjimas keitė pasaulį...

Reformacija Lietuvoje

Redaktorė *Aldona Bendorienė*
Dailininkas *Albertas Broga*
Maketavo *Darius Šimkūnas*
Iliustracijas spaudai parengė *Dalia Toliušienė*
Korektorė *Valė Bartoševičienė*

2017 12 15. 15,69 apsk. leid. l. Tiražas 1000 egz.
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras,
L. Asanavičiūtės g. 23, LT-04315 Vilnius,
www.melc.lt. Spaudė UAB „BALTOprint“
Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius